

HOLMI

III. évfolyam 11. szám

1991. november

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Góncz Árpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítótér és tipográfia: Környei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kántor Péter*: Holdfény-monológ: az új cicára • 1415
Imre Flóra: Szabadegyetem • 1416
Egy francia szonettet • 1417
Tandori Dezső: Kis Bátkirály • 1418
Kapecz Zsuzsa: A macska • 1429
Fodor András: Számvetés • 1432
A lázadó bukása • 1433
Az átkozódás divatváltása • 1434
Csűrös Miklós: Kálnoky ineditus • 1435
Richard Rorty: Tizenkilencedik századi idealizmus,
huszadik századi textualizmus
(*Beck András fordítása*) • 1440
Erdélyi Ágnes és Laurent Stern: A fordítás: a művelet és az eredménye • 1456
Marc-Hervé Martin: A hályogkovács • 1472
Robert Desnos: Egy nap mikor éjszaka volt • 1472
Mint egy kéz a halál pillanatában • 1473
Kakukk (Marc-Hervé Martin fordításai) • 1473
Térey János: Party zone • 1475
Király utcai panasz • 1475
Cynthia Ozick: A pogány rabbi (*Nemes Anna fordítása*) • 1476
Szigeti Lajos: Madárláta kenyéren • 1497
Hévízi Ottó: Jegyzetek a vigasztalásról • 1497
Ross Károly: Koch találkozása feleségével • 1503
Drago Jančar: Tíz nap. Tudósítás a végekről
(*Gállos Orsolya fordítása*) • 1508
Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról
és a magyar alkotmány, 1790–1990 • 1519

- Balogh Attila*: Numero XL • 1532
Szalai Júlia: Néhány sor Szalai Sándor
és Kádár János levélváltása elé • 1534
Szalai Sándor és Kádár János levélváltása • 1536
Orbán Ottó: A nagy ábránd • 1538

FIGYELŐ

- Simon Zsuzsanna*: A madártojástól
a Hordozható világvégeig
(A Vörösváry-gyűjteményről) • 1540
Magyar Judit Katalin: Pormacsokák
(Temesi Ferenc: A szív böjtje) • 1545
Takács Géza: Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok
a magyar szabadságharcból • 1547
Beck András: Teória és teketória
(Richard Rorty: Contingency,
Irony and Solidarity) • 1550
Tallár Ferenc: Szegény oroszok
(Az orosz forradalom démonjai.
Szerkesztette Kiss Ilona) • 1559

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
Előfizethető Pécsi Júlia címen: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Kántor Péter

HOLDFÉNY-MONOLÓG: AZ ÚJ CICÁRA

A régi cicát új cicakölyökkel
s a régi kutyát új kutyakölyökkel
pótolják, mint keddel a halott hétfőt.

Ölben dédelgetük az új cicát,
hogy fölös szeretetük meg ne savanyodjon,
s hogy szeresse őket cserébe, mint a régi.

De énnekem ők nem cserélhetőek:
se a cica, se a hétfő, se más;
számomra ők nem hálnak meg soha.

Csak távolodnak, vagy távolba veszve
ülnek bennem: szívemben és fülemben,
mint zongorában a Holdfény-szonáta.

Elmúlt? Belőlem nem mossa ki semmilyen új eső
a régi hétfő záporillatát,
bárhogy is zuhog, sístereg, szakad.

Nevetséges, lehet, de nekem így esik jól,
akár egy régi kő a temetőben,
amire tollát hullathatja a madár.

Ott kint a Városligetben és mindenütt,
hol friss jeget hízlal a feledés,
óvatos-önfeledten hányan korcsolyáznak!

Megértem őket, síkos talajon
hogy az életet élve birtokolják,
mindig amíg lehet s ahogy lehet.

De énnekem utálatos a gyors gyász
s a könnyen pótlók könnyű vígasza;
ha nem leszek, pótolnak majd hamar.

Tudom, ha nem leszek, majd lesz nekik más,
ki befekszik az ágyukba helyettem,
szuszog, beszél, szenved, szeret helyettem.

Mért is ne volna így? Sőt, így helyes tán,
mért is várna az ember várhatatlant,
túl nehezet, túl sokat... értem én.

De hiába, nekem pótolhatatlan,
s nem szűnik drága lenni, ami drága volt.
Az új cicát pedig korai még szeretnem.

Én nem veszem ölembe, mert ölemben
még ott tüzel a réginek hiánya.
Tudom, ha nem leszek, majd lesz nekik más.

Imre Flóra

SZABADEGYETEM

Fogalmam sincs, hogy hogy kerültünk
arra az előadásra, csak azt
tudom, hogy nagyon barátságtalan
idő volt, úgy emlékszem, meg is áztunk,
a teremben meg – valami öreg
iskola osztályterme volt – padok
voltak, így tehát eleve adódott
a módszer, hogy kissé felmelegedjünk,
hát egymáshoz simulva üdögéltünk,
a jobb karoddal átoleltél,
a bal kezem a combodon.
Eddig még rendben is lett volna,
de az előadó olyan
mély átéléssel ecsetelte
az egyház történelmi szerepét
(hosszú lábain föl-alá
rohangálva, gesztikulálva,
egy-egy találónak érzett mondat után
lelkesen bólogatva önmagának),
hogy meglehetősen hamar eluntam,
és inkább játszózni kezdtem
a hajtuncsokkal a füled mögött,
s a dolog pikantériáját még növelte,
hogy te szokott szelíd, bár enyhén gunyoros
tekinteteddel látszólag nagyon
udvarias figyelemmel követted
az előadó bakugrásait,
de közben jobb kezed derekamon,
éreztem, hogy finoman reszketett,
úgyhogy mind fokozottabb izgalommal

szenteltem magamat a kutatásnak,
 hogy arcod, nyakad, mellkasod
 minden négyzetmilliméterét gondosan
 feltérképezzem, előbb csak ujjhegygel,
 de aztán már az ajkaimmal is –
 Szerencsére az utolsó előtti
 padban ültünk, és elég sokan voltak,
 mindenesetre egy idő után
 a hallgatóság figyelme megoszlott
 a kétféle előadás között
 (ekkor persze már neked se volt kedved
 abbahagyni a játékot), mikor
 szegény előadó egy különös
 gyönyörűséggel kicirkalmazott
 körmondat közben egyszer csak megállt
 (fél karjával épp az égre mutatva),
 és láthatólag nem hitt a szemének
 (igaz, hogy ekkor már az inged
 derékig nyitva volt, s nekem
 is kilátszott a fél mellem), szegény
 azt gondolhatta, hogy itt a kísértő,
 ő meg valami korai
 egyházatya, mindenesetre
 ezután már meglehetősen
 tömör volt, és alig két perc alatt
 befejezte a hátralevő négyszáz
 évnyi időszakot. Sose
 hallgattam ennél érdekfeszítőbb
 egyháztörténeti előadást.

EGY FRANCIA SZONETTET

ebben a ködben itt egy francia szonettet
 napok óta esik tocsogós a hideg
 megénekelni tán márványszín testedet
 mellkasod dombjait kis völgyét köldöködnék

a Szép utca fölött alacsonyan lebegnek
 a sűrű füstköd- és vízpára-szigetek
 megénekelni a sok domború eret
 bal kezeden ahogy szememben egyre szebbek

talán lehetne ha november volna most
tavaszváró idő rejtőzködő szabadság
de május ez ilyen ködös zivataros

ez a május ha ég és föld szennyei mossák
hol a vállad kezed hol van a mellkasod
ez a május szonett még őriznek a formák

NOVELLAPÁLYÁZAT

Tandori Dezső

KIS BÁLKIRÁLY

*„Élsz – van apálya, dagálya;
és van a lópálya.”
(Anarchist Aristocrat)*

– Ez délután volt – kezdtem –, egy délután, a délutánoknak azzal a markáns ismétlődésével, ami már nem is emberi, istenem, egy délután! mit lehet várni tőle, nem igaz? ahogy mondaná valaki.

– És nem is tudom – tettem hozzá; sokáig én beszéltem; s néha tényleg, nem csupán a gép billentyűinek kopogásával; és olykor rájuk nyitottam, megnéztem őket, óvatosan, a konyha felől, nehogy innen, ahol dolgoztam ezen itt, és ahol egyre szellőztettem is, újból-újból, nehogy megcsapja őket a hűvösség, ez a még mindig áprilisi; mert egyikük pár napja köhécselni kezdett, lihegni kicsit, vagy zihálni, egyszer-egyszer, kétszer-háromszor napjában, talán, és náluk ez, ne feledjük, háromdekányiak, akár a halál előjele is lehet. Hát nem is tudom – folytattam –, kimentem minden délután. Április volt – erre mondtam az imént: „még mindig” –, hűvös április Párizsban. Samu az, aki most elkezdte a köhécselést, és Samu, bár nem biztos, épp ez az, hogy megéri, nem biztos, hogy ezt már meg, üzenhárom éves lesz. Minden megtörténhet. Mégsem érne semmit, már nem hiszek abban, nem érne úgy igazából semmit, ha folyton mellette állnék. Barkácsolás, így neveztük az ilyesmit, óhatatlanul az következik, ha ott állsz tehetetlenül, végső soron, adogatsz neki krumplit, borsót és legfinomabb tyúkhúrt; orvosságot már rég nem merészelnék, az infravörös lámpában nem hiszünk, az idő elmúlt, és még jobban el fog múlni – tettem hozzá. Kicsit az írógéppemmel is küzdenem kellett – egybebeim mellett –, üzenöt-húsz soronként egybefuttatta leütéseimet. Más baj azért most nem volt, maradt az, hogy tisztán látok, mi értelme lett volna, ha engedek bármi szemhomálynak.

– Nem is tudom – ismételttem el –, ahogy itt ülök most, hirtelen annyira nincs az,

hogyan én még bármikor is menni akarjak valahová; így, itthonról hosszabban el. Hosszabb? Persze, itt is csak tizenhárom éjszakáról volt szó, nem egészen két hétről Párizsban, és minden délután kimentem, igen, nyomban a megérkezés szombatján Vincennes-be, kimentem a hét pálya valamelyikére, még ide is írhatom, ha a tavaly karácsony előtről hazahozott kis sűrű nyomtatású, piros versenynaptárkártyámat kikötöm a papiroshalomból, fogadócédulák, blokklapok, Paris Turfök, vagyis a lepedőnyi nagy szaklap példányai, napra nap, ahogy megvettem mindennap a tájékoztatóforrását, aznap már mindig a következő napi futamok részletes elemzésével, a rákövetkező napi előrejelzéssel, a hátsóféle oldalak valamelyikén az előző napi futamok mindegyikéről egy-egy képpel, a lovak mellett keskeny téglalapok fehérlesein a lónevek, hát így volt, ilyen volt az a villanás, a befutó, a célegyenes utolsó pár métere, alig tudtam érzékelni, olyan gyors; és ha Samu meghal egy napon, és talán soká-soká képtelen leszek még csak gondolni is arra, hogy nekem bárhová is elmennem szabad így, és főleg ha akkor halna meg, amikor nem is vagyok itthon, a tizenkét és háromnegyed év, a tizenhárom év, ha megéri, az esetleg valamivel majd épp több idő, az is ennyi lesz: egy villanás, és valami isten szaklapjában egy ilyen egy-szál-kép az, hogy itt ülök, és ezt írom, valami még végtelenebbül még kevesebb, mint amit valaha is hittem volna.

– De úgy első nap, mondom, amikor azért izgultam, hogy Vincennes-be mielőbb nekilódulhassak a szállodámból, ahol megkapom végre a szobám, aztán a République téren megvehetem az előző napi Paris Turföt, az eznap futamok részletezésével, meg a mait, a holnapiakéval, első nap késő délben, ahogy akkor azért az már a délután volt, tagadhatatlanul a délutánjaim egyike, markáns ismétlődések kezdete, igen, Vincennes, Longchamp, Auteuil, Enghien, ó, istenem, Auteuil-t tavaly decemberi első ottlétemkor *búcsúztattam*, addigra már voltak havas futamok is, most három auteuil-i délutánom lesz, Enghient viszontlátni meg már úgy boldogság, hogy ott a parkom, a padom, egy csatornafedő vaslapon ott egy luk, melyen begolfozom a mélybe a Felix Potinnél vett olcsó bor műanyag kupakját, ott a Boulanger-Danger pékem, ahol az idén majd kenyeret is veszek, a Danger az vasúti átjáró figyelmeztető táblája, megveszem majd a kenyeret, megyek a vasútsoron, a hűvösön át is forrón süt a nap, a keretekben szinte zümmög a zárt világ, a verebek kergetőznek és verekszenek már, a söröző előtt nagy farkaskutya nyújtózik a napon, a kicsit csúnyás-lakótelepes tömbházak előtt a kőülökén időzgethetek, mindig korábban megyek ki, Enghienbe métróval és busszal, hogy pénzt takaríthassak meg, a vasút drágább, eszem majd a könnyű belű, fekete héjú, meleg kenyeret, elégedetten fingok be egyet-kettőt a kőülöke rúdlapjai közé, és közben gyönyörködve nézem, ahogy jönnek a Citroënek, a Peugeot-k, a satöbbik, úgy mögöttük a hosszúkás furgon utánfutókocsikkal, ezekben állnak a lovak, a hátsó furgonajtóra oda van erősítve az ezüstösen-alumíniumosan csillogó *sulky*, az ügetőszekerke, és akkor a pályák, ahol nem jártam még: Longchamp-on kívül St. Cloud, Evry, Maisons-Laffitte... és mindegyik délutánnak olyan odaadó részese leszek, vagyok, sorra jönnek, körülöttük – mintha térben lennének, akár a pályák – erdők, tavak, kisvárosias kocsmák egy-egy pohár sörrel, az egyik *boulogne-i erdei* tó mellett tavalyról a hollóm, igen, a szóló-holló, akinek az otthoni csokoládéból adtam kínomban, mit adjak, de most a hosszúkás kenyeret megveszem minden ilyen auteuil-i vagy longchamp-i délután Passyban, ahol a *prisunic* bolt bora a legolcsóbb, a pimasz ázsiai kaszszásnő kapcáskodik, nem akarja hinni, ó, profival van dolga, én aztán centime-ra meg nézem az illet, mielőtt kockázatos vásárlásba kezdenék, az újságom rovására, a belépőjegyeimére, a fogadáslehetőségeim kárára, nem, hát ezt mind össze kell hozni, nem

szólva róla, hogy e tízenkét délután kell összekeresnem azt a pénzt, ami kell majd, majd, ha igaz, és ha még lesz kedvem nevetni majd, ahogy a híres vers mondja, ha nem hal meg valaki, igen, Valaki, míg közben netán még egyszer távol vagyok, ha nem hal meg Samu akár most hajnalra, hirtelen, ha nem fekszik ott a kalitka alján, miközben még beborítékolva sincs ez az írás, amelyet, célra, leadok, amelyben ott lesz Ő, meg nem is, ha lesz nevetni még jogom, mert ezek a délutánok nem lehetnek szomorúak, sőt, amikor hideg van, aztán Longchamp közönsége a fogadóirodákban intézi el a fogadásos dolgát, nem megy ki, üres szinte a tribünök sora, olyan, mintha a játékszerem volna, ámde hol is tartottam, boldog vagyok, a feleségem hazajött a fogorvostól, ahol hihetetlen hamar megcsinálták a reménytelennek hitt dolgot, mégis él a foga, nem kell kínlódnia sokat, ez mégis valami, talán nem kell nekem se olyan szomorúan írnom ezt, állunk Samu kalitkájánál, az egykori íróasztalomon áll a fakalitka, még a Szpéróé volt, tízenhárom évesnél jóval öregebb kalitka, Szpéró három éve lassin, hogy halott, Szpéró meghalt, és láttam Bécsben, ahogy véletlenül kikeveredtem az ügetőre, hogyan rajtol egy mezőny, ha startautó van, két fehér szárnya van a startautónak, a mezőny ott robotog mögötte, feszülten várakozva, a szárnyak összecusodnak, össze, valahogy ahogy a Szpéró kifehéřült szárnyai, amikor meghalt, és nem tudom, rajt-e, cél-e, és elhomályosul a szemem; Samu meghal, a kalitka üres lesz, örökre talán, az íróasztalomon nem fog lakni többé senki, de hát én se megyek oda *vissza* többé írni, nincs ilyen oda-vissza; ott, első-szombaton, Vincennes-be igyekezvén, törekedvén, sietve szinte az erdőn át is, nagyon sietve, bár módjával, hogy azért az „én patakomat” is megcsodáljam, kicsit elüldögéljek, annyira odaadó tudtam lenni, olyan bizakodó, és olyan boldog, mert a Sam Grandchamp futott, aki a Samu miatt lett fontos nekem tavaly, és akit színről színre most fogok először látni életemben, holott hát rég része már az életemnek – apály, dagály? –, „része”? vajon, ahogy mondaná valaki, és ez a valaki most én vagyok.

– Vacsorázunk, nem kell nagyon vigyázni, hogy puha legyen a koszt, a fog gyorsan megkötött, mégsem tudunk igazán örülni, Samu mellett állnánk; az imént újra köhögött egy sort, csukott csőrrel, kis nyiszorgáshangokkal. Nagyon élénk, lendületes, mondom a feleségemnek, most akkor...? Van a lópálya; ezt mintha álmodtam volna, pedig A. A. mondása, valóban, akinek a neve viszont nem rövidítés, hanem „ennyi”, és – épp ellenkezőleg! – mindig kibővíti valamivé ezt. Mit lehet várni, most akkor, kérdezem, Samuval mi lesz? Tizenhárom év ér véget, valami azért végképp véget ér, akkor igen, ha ő meghal, végképp véget.

– De még az az április hatodika szombat van, megyek, visz a métró, sietni kell, a vincennes-i erdőben is el akarok időzgetni, szeretném alaposabban végiggondolni az első két futamot, sokszor ezekben a futamokban dől el, milyen is lesz számomra „az aznap”, ezek esetleg alappénzhozó futamok, egyszerű ötetekkel jut bennük valamire a nagyon kis pénzü fogadó is. Bár az első futam, általában, mindig *monté*, afféle ügetőlovaslás, nekem kicsit drabális, zöty-zöty, nyeregben a lovasok, ugyanazok, akik a hajtók, nagyjából, csak nem a *sulky*-ban ülnek, dong a pálya, más zaj ez, mint a kocsik robotogása. Az ötödik futamban megy Sam Grandchamp. De különös volt ez, még tavaly nyáron, jöttem el, Samunak semmi baja nem ígérkezett, csak úgy általában „tudtuk”, hogy öregszik, hogy lassan nagyon öreg lesz, a lábai egyre betegebbek, bajosabbak, lerakódnak bizonyos anyagok, rosszabb az anyagcsere, ő a körmeit különben se rágja le, ahogy akár Szpéró is lerágta, nem volt vele gond, Samunak a feleségem tudja levágni néha a karmait, s ő se meri hosszan kézbe fogni Samut. Ami lemegy, lement; a többi

marad, a mozgás nem a legkönnyedebb, mégis élénk, most a legutóbbi körömnnyírás után jobban fogja a rúdjaikat; talán életében ez az utolsó karomnyírása volt, talán ez.

– Délután, elfogultan lelkes délután – elfogult vagyok ott a versenynap iránt, mellett, vágyom rá, visszaemlékezem: de különös volt tavaly nyáron, jöttem el Párizsból, a külső Montmartre utca sarkán, ahol mindig, még megvettem a Paris Turföt, akkor arrafelé laktam, így jöttem el, a repülőgépen a lepedőnyi lapokat tanulmányoztam, néztem néhány nevet, hozzám közel álló nevek, mindegy most a többi, most ez az, amelyik számít: Sam Grandchamp. Eléggé esélytelen ló, az volt, istenem, hát ha itt maradnék még, biztosan megtenném azért, valahogy megtenném, s azt gondolom még: jó, hogy eljövök, legalább ezzel nem kell bajlódnom, ezért nem kell izgulnom, volt, ami volt, elég volt. S akkor egyszerre Köln, egy este, sötétedéstájt, a délután megvolt nekem valami közvetítésekkel – St. Cloud? Maisons-Laffitte? még elvont nevek, de a *vont*, azért az fontos volt, mert mintha úgy *vonták* volna a mezőnyöket, galopp, az volt, más, mint az ügető, más a galoppmezőny mozgásjellege, ahogy előrehajolva, a kengyelből kiemelkedve, ahogy megnyúlva... a lovas és a ló, sorra a lovasok és a lovak, mintha dróton húznák a mezőnyt, valóságosan, a fák alatt, mögött, között és hátrább, a pálya kerítésén túl, gépkocsik, közönyös forgalom, valami utca, igen, St. Cloud lehetett, mert Maisons-Laffitte igen keskeny, igen hosszú pálya, fantasztikusan keskeny és hosszú, több mint két kilométer hosszú, az egyik végén hegyesszögben végződő pályája túlján maga a Szajna van, szinte nyomban ott, St. Cloud volt, és én olyan valószínűtlenül láttam azt az egészet, a kölni fogadóirodában, ahogy a monitoron, lóversenyipari adásban közvetítették, a németek önmagukat nemigen közvetítik, az angolok a fogadóirodáikban jószerivel csak a saját versenynapjaikat, a franciák semmit, háromszorosan jellemző, de mindegy, ott Kölnben én is annyira elvont maradtam, St. Cloud-t látva, aztán annál hőkentőbb volt, hirtelen ott lenni pár nappal Vincennes után St. Cloud-ban is, az meg kicsit trapézos alapterületű, középen átlós, széles pálya, különben Evry is középen átlós, ez eléggé jellegzetes alapkép, mindegy, mikor Sam Grandchamp először felbukkant, csak az ügetőt ismertem, úgy-ahogy, és akkor Kölnben, este, váratlanul, a G. fogadóirodába zuhantam be, és épp Vincennes jött, *Nachtrennen*, hét éjszakai futam; a Szpéró nekem az Esthajnal tud lenni, megyek, mondjuk, visz a vonat, Duisburgból Kölnbe vissza, kinézek, ott van fenn Cicánk, így is szól neve, az Esthajnallal szól, mint Szép Ernőnél az a csillag, akihez föl lehet nézni, csillagocská, mondja, tedd meg talán Rheinpolart holnap Gelsenkirchenben, hátha örülni fogsz, csillag az is, Rheinpolart, vagy a Star nevű lovak, a White, a Blanche, a Toute Blanche, Vincennes-ben futott egyszer Toute Blanche, jó, hát ő a Szpéró volt, valami módon, de egy éjszakai futam olyan reflektorcsillagozás a lovakon, mint maga a fényzőn, akora fehérlő csillagok vannak az esetleg fehér csikú lókoponyákon; és Szpérónak volt egy kifehérlött csillaga a csőre fölött, a fején, akár a szárnyak fehérlése; éjszakai futam, még három perc, és indul, de még lehet fogadni, ez a komputerrendszer! Életemben először a fogadásoknál éreztem közvetlenül elevennek; lehet fogadni, nézem, 76-tal, 76 az egyhez, ott a Sam Grandchamp. Már volt olyan, hogy Gelsenkirchenben vesztesre álltam, és akkor az utolsó előtti futamban, utolsó remény, még, megvettem egy Comtess Hannét, Otlík regényéből a Hannát, és célfutó... ott álltam, a korlátra akasztott állal, vártam, és akkor... nyert Comtess Hanne! Hát nem tudom, túl józan délután volt ez St. Cloud-val, a másik fogadóirodában, nem bírtam könnyelmű lenni, átlagomhoz képest szépen raktam a Sam Grandchamp-ra, de azért szerényen... mit nyerhettem volna! Százassal: hétezer-hatszázat! De ennek a huszadát alig... mindegy,

így is szenzáció volt... Sam Grandchamp, Sam Grandchamp...! kiabáltak, és én visszarohtam a szomszédos sörözőből, nem bírtam végignézni, a Sam Grandchamp nyomban élre állt, nyert, én ezt filosz mód alapoztam meg magamnak, ezt a hitemet, épp az egyik fogadóiroda archívumából, ott a Paris Turfból, Kölnben is megvan a teljes évfolyam, s kibányásztam pár nappal korábban véletlenül – nem véletlenül? – egy másik ló eredményét keresgélve makacsul – szóval: kitartóan? –, hogy a Sam Grandchamp nyert akkor augusztusban, amikor eljöttem épp Párizsból, és – én ostoba? – megkönnyebbülést éreztem, hogy nem kell bajlódnom tovább „szívem szerinti kétes dolgokkal”, mint a nekem kedves nevű, közeli nevű lovak, elég volt egy kicsit; mikor lesz úgy, majd Samu után lesz úgy, hogy elég lesz? Mi lesz az? És akkor, ott a G. fogadóirodában elküldtem magam én is, hogy megvan a Sam Grandchamp, ha csak kis tétre is, hihetetlen volt, kis legenda lett, a fogadóirodás karácsonyra írt, küldött egy kivágott Sam Grandchamp-képet... viszonzásul, hogy én ott rögtön megmutattam neki a Szpéró és a Samu közös képét, nem akarta elhinni, hogy „ezek – verebek”, igen, igen, egy tojó veréb, egy hím veréb, ültek a Samu fakalitkáján, amelyik korábban a Szpéróé volt, csak ő egy fémkalitkát kapott. Az most már kint pihen a raktártérben, az egykori spájzban. Cicám köve néha velem jön, a „Cicám a kövön, Cicám a köbön álldogáááállt” szövegű dal alapja, a kő tojáshejportól fehérlik, a feleségem örölte, szítálta a tojáshejport, a legjobbat akartuk adni neki, nekik, tízenegy éven át, tízenharmadik év, mutattam Samu képét, hát ez azért tette meg a Sam Grandchamp-t, mert... És a hatalmas termetű szerb vagy horvát ember körbelobogtatta Samuékát, ez volt ott akkor.

– Később is gyakran írt a Sam Grandchamp eredményeiről, ezek nem voltak mindig tündöklőek, fura pályájú, karrierű ló a Sam Grandchamp, nagy győzelmek, per sze, már 12:1, 9-es alapon, aztán *n. p.*, helyezetlen, aztán harmadik. Most is volt valami furcsa vele, körülé, ahogy néztem a Paris Turf lepedőjén, ott a patak másik vége táján már, a Gravelle tónál, amikor felkiáltottam: „Ah, a lak... Nem hazudnak az előjelek...” Ez a *lak* a vincennes-i tribün volt, óriási tribün, nekem egykor a legszebb, de hát Evry tribünje, Longchamp tribünje és parkja talán még sokkal szebb, igen, Vincennes-ben csak az óriási, raszterpontos, színes eredményjelző tábla páratlan... meg hát páradan az, hogy Krieau után, a kis enghieni kitérővel, nekem Vincennes volt „a” lópálya...

– Itt, bár hagyhatnám a végére is, valamit gyorsan Anarchist Aristocrat új nevről. Ehhez ő is ragaszkodik. Nem, hát az „anarchist” – egyébként ez olyan semmilyen nyelven van és sincs, mondja! – nem jelent erőszakot, sőt szelídséget, és, „gondold meg”, mondja nekem, „gondold meg, Topo Dezeray, nem is olyan rég, s milyen hosszan, nem így éltünk-e a legtöbben? kerülgetve, ez az anarchizmus”, mondja, „én így halottam, ez, kerülgetni az intézményeket, a meglévő hivatalost, a fennálló rend elemeit... mindenfélét, ami institúció”, kerülgetni, ezt mondta, „intuáció kontra institúció”, és hát „ma sem tudom”, mondja, „nem efféle kerülgetés-e a lényeg, a hiteles...”. Nehéz így általánosítani, hiszen mikor *filoszkoztam*, régi eredményeket búvárolva, nem kikerülgetés volt az, inkább azt akartam, kerüljenek *meg* némely dolgok. De azért A. A. mottóját eléggé viccesnek találtam ahhoz, hogy örömmel idézzem ide.

– Erről ennyit – mondtam akkor.

Folytattam. Többeknek meséltem ezeket a részleteket, emitt ezt, ott azt. Amikor ültem, hogy legalább valami változatban összeírjam, láttam: az a tízenhárom délután...! a legalább 100 futam...! hatszáz oldal matéria... annyi lenne. Kerülgethető?

– Ha ez nem szép, semmi se szép – mondtam valakinek hirtelen. A feleségemnek? Nem is tudom. Ez, úgy mind, elkezdett összekeveredni és széthullani. Mert megint

ott voltam. Egy A. A. volt Halász Petár is. *Hajnali háztelők*. Mit írjon meg, azon, hogy „látta”? Ha az szép, minden szép.

Sam Grandchamp futamában ilyen nevek indultak – megjegyzésem: addig az első négy futamban igencsak boudadoztam! és elkezdtem Sam Grandchamp-tól is félni. A Paris Turf azt írta: 2850 méteren szokott jó lenni ő... itt féltő...

– Ez a futam csak 2300 méter volt. Taldon, de nem is... Mert éreztem ebben a névben „hirtelen valamit”. Az én álneveken nevem... De a mezőny, akkor végig: Rastel Bihan, Soir d'Azur, Sultan du Bignon, Type Aoutout, Toskagino Gede, Tagnette, Taldon, Tiberiade, Soleil de Lui, Suquet du Tupot, Secret d'Avril, Sanit, a 13-assal Sam Grandchamp, Soirée Perdue, Serval, Tornade de Brion, Sterling du Roy, Saut de Biche, Take Up, Soudan. Még jó, hogy Schloss nem indul. Schloss mindig legalább harmadik, ha nem vagyok Párizsban. Ha itt vagyok, mindig legföljebb negyedik. Sterling du Roy-t is nagyon néztem. Egyszer Enghienbe menet, a parkomban bányásztam ki őt, a gyorsasága miatt. Kilométerre „leszedve” neki volt a legjobb ideje. És eléggé rövid táv volt az akkor. Talán decemberben még. Nyert. Ezek az előadások! de hát ahogy Kölnben a G. fogadóirodában hirtelen kiemeltém a semmiből Sam Grandchamp-t, csak ilyen volt az is. Vagy hát, ahogy Enghienbe mentem, eszembe jutott egy házi Murphy-törvény: Mi van, ha egy karton sör helyett egy karton Panaché sörlimonádét veszel tévedésből? Abból a Panaché sörlimonádéból még utolsó párizsi napodon is van...! És a felét nagylelkűen belemosod a vízcsapnál a mosdóba, *kivizelni* kár!

– Öröm ez? Valami *több*? Ahogy a Clichy körúton mégy, vagy a Monceau parkon vágysz át... szabad lehetnél, semmi se köt. Lassan nincsenek az esték velük, képtelenség „szívszorogani” valami térben ily távol kerültért, legyenek azok bár ők... akkor is... akkor se. De „ha ez jó, minden jó”... Hogy akkor csak mész, mész, és nincs más: első futam... Arrow, Arlette, Analifé... vagy Aliosa, Ayrton, Acapulco Dream. Acapulco Dream...! Utolsóinak maradt a bemutató körben, egy enghieni első futamban. Láttad, erőteljes ló. De ott volt Aria de Réve és Abner de Panehem. Az Abnert szűrtad ki. Még olyannyira az első délutánok valamelyike volt. Föl kellett volna rakni a *kellőt* így párosával: Aria de Réve – Abner... És Aria de Réve – Acapulco Dream... És Abner... – Acapulco Dream. A franciák bevezették az idén ezt: *jumelé placé*. Ha körben eltalálsz, és a *kellőt* felrakod, napokra elintézed, amennyit nyerni akarsz. A magad napi-egy-sörös fogalmaid szerint. Vagy, mi több, nem kell önmagad után rohannod. Hogy a veszteségből kimássz.

– De ha a Panaché után se mered igazán az Abner de Panehemet...? Csak közben ott volt az az ötödik futam... Nem bírtad nézni. A Sam Grandchamp hajtójának csak a hátát láttad a nagy forgásban, a rajtnál. Ahogy elhangzik a „Sous les ordres...”, *Rendelkezés alatt*. Vagyis: felkészülni...?!

– Nem. Te is „sous les ordres” vagy. Az egészszel. De nem ezzel: hogy akkor Maisons-Laffitte pályája különlegesen hosszúká... és Evry pályája ékességes, és más pályaparkokban lugasok zugain ülsz... igaz, semmivel többre nem jutsz úgy se, ha nem juthatsz... máskor meg csak pénz kéne, pénz, a bátorsághoz kéne a pénz, hogy amit tudsz, tudsz, tudsz, amivel előrejuthatnál, azt meg is tedd. Ehhez sok bukás kellett neked most – mondom magamnak.

– Vagy már nem is mondok semmit. Csak ülök, két öklöm közé szorítva a fejem, befogva a fülem, aztán mégis behallgatok a közvetítésbe, ahogy a nagy raszterpontos képernyőn, a pálya közepén... ott jönnek a 2300-as futam lovai, és Sam Grandchampnak a 13-asa sehol, a Sam Grandchamp nevet nem is említik...

– Tizedik lett – mesélem valakinek. – Ez volt a Nagy Találkozás Vége.

– Megyek haza St. Mandén át. Sorra veszem a sörözőket. Még akkor, a vesztéshez, ez is. A Sam Grandchamp veresége után háromszor próbálok kétségbeesve javítani. Régi nagy újpjeim sorra mondanak csődöt. Nincs visszatérés. Máskor meg éppen nagyon is, hogy van. Ez kavarog.

– Kiszakadni – mesélem –, ki a Samu nevéből. Shimmy, Shamhy, másnap és harmadnap: további vesztések a galoppon. Akkor egy Maktum-sejk ló fut Evryben, a Zay-diya. Hús újság hozza első helyen... A La Monalisát, aki tavaly hármát nyert zsinórbán, egy újság. Hat ló megy. Ezek a szép tiszta futamok. Látszóval jól követhető minden mozzanat. La Monalisa vezet. Háromszáz frank vesztésben vagyok ötödnap. Két és feles ló a La Monalisa. Mi van velem? Már Sam Grandchamp-ban sem bíztam igazán. Szégyen, hogy csak negyvenet vesztettem rajta. La Monalisát meg kellett volna tenni százra-százra. Minden rendben lenne. A célegyenesben ugyanis simán veri Zay-diyát. Másnap büszkén olvasom Gare du Nord előtt. Egy újabb újságosnál veszem, kabalafrissítésből, a Paris Turföt. Délután Maisons-Laffitte. Futni fog egy Orallis nevű ló. Persze, már a La Monalisát is az Alíz miatt tettem meg. Az Alíz neve miatt. Aki a Szpéro utóda, és sánta. A legszebb láb, körmök finomra nyírva. Bocsánat, rágya. Orallis anyja Alice... istállója a Chantal. Sánta Láb. Ahogy a Tutu nevű zödi madarunk: fél szárny, fél szem.

– Futama egy 4500 méteres vadászugratás. A leggonoszabb ügy, ha vissza akarsz nyerni a... meg azt, hogy higgy az egészben.

– Van egy Pad nevű ló. Kicsit megteszem Orallisszal *jumelé placéra*. Fut egy Sec és egy Securitas is. Rajt után Orallis az élre áll, de azonnal, mögötte Bayadouye halad, egy hosszal. Pad feljön. Előzni akarja őket. Orallis meg van rakva nekem úgy, hogy akkor kerülünk pluszba is végre. Longchamp és Auteuil napjai jönnek. A longchamp-i galoppon (és az auteuil-i akadállyal is) jól szokott menni nekem. Orallis jöjjön be. Pad előzni akar. Mögötte Sec és Securitas. Akkor felordítunk. Pad, ezen csak én röhögök, Sec és Securitas alá dobja lovasát. A két szék közé. Kész. Orallis a hátralévő háromezren is tartja az egy hosszt Bayadouye előtt. Megyek haza Maisons-Laffitte-ből. Egy régi kedvencemet, aki pedig Tolvaj Csóró vagy Lopott Ló, nem tudom eldönteni, minek fordítsam... meg se rakom. Bódultan megyek haza.

– Az R. E. R.-en viszont már nem érdekes a He's A Steal. Ez az iménti. Már csak a másnapi versenynap számít. Orallisra riadtan gondolok vissza. Túl éles dolog! Alízzal vigyázni! Akkor még nem tudom: St. Cloud-ban az a rajtlámpa...! A rajt így van: áll ott az autó, a pályával párhuzamosan futó kocsi, a tetején villog egy sárga fény. Ott lesz a rajt. Ott állnak a rekeszes-gurítós rajtgépek. Ajtók pattannak fel, kironnanak a lovak. Es kezdi „húzni” őket az a drót. A háttérben: a forgalom. S most, egy futam rajtja előtt, kint az utcán is villogni kezd egy sárga lámpa! Egy közúti közlekedési járműé. Erre már csak visszagondolok, újra itthon. Mikor, ráadásul, egyedül vagyok pár napig, feleségem elutazott valahova, egyedül vagyok velük. Samu elkezdi a köhécselést. Egy tojónk, a Mokka – gubbaszt. Tojni kezdhet, belehalhat. Dől össze és szét az egész. Dőlhet. Novellákon gondolkodom. Lassan novellatemetővé lesznek a párizsi tervek. Alíz, akkor még, ő jön. A lámpamotívummal. Verni kezdi magát, érthetetlen mód, ide-oda a kalitkában. Fején kármin folt jelenik meg, nem sárga, kármin. De jel. A „lámpa”. A seb. Két nap alatt begyógyul kicsit. Két nap múlva kezdi előlről. Felszakad a seb megint. Ejtem a lámpanovellát. Alíz is leáll. Orallist sincs kedvem kikeresni a Paris Turf-ből. Képtelen vagyok bármit írni. Még jó, hogy a Tutut csak zölddel kell nagyon etetni.

– Akkor, hazafelé az R. E. R.-en a következő enghieni napot tanulmányoztam. Megyek majd, persze, a parkomba... jön a Boulanger-Danger, iszom egy pohár sört, ahol a farkaskutya hever, és behajigálok kenyeret megint a felforrósodó levegőjű kertek kapuin át a láthatatlanba a madár vadidegenjeimnek. Árkelek a vasúti pályatest felett, ahol mindig fúj eddig a szél, szorítom a kalapom, de arra gondolok: sebaj, ha lefújja is boreász, van velem cellux. Esetleg keresztülmegy rajta a vonat? Lemászom egy tetőn át, a kalap darabjait felhozom valahogy! Celluxszal összeragasztgatom a részeket, így megyek tovább. Már ilyen állapotban az agyam. Még a Felix Potin-féle borba bele se ittam pedig. Csak kávétablettát rágtam. És mégis.

– Mert újra fut Sam Grandchamp...

– Még egyszer találkozunk – mondom magamban. De ez inkább csak zsibbadat; gondolatok helyett.

– Nem 2850 méteren fut. Nem is 2300-on. Hanem mérföldön. 1609 méter a táv. A Sam Grandchamp pedig a mezőny messze leglassúbb lova.

– Messze a leglassúbb. Haton áll így is. „Van olyan klasszisa, hogy meg tud oldani egy ilyen futamot”, olvasom róla.

– Igaz, Toskagino Gede nem fut. Sokan igen, a múltkori mezőnyből. Esélyesek is. Taldon se fut itt. Taldon különben bőven leégett már a múltkori futamgyőzelme óta.

– A kalapommal volt egy kalandom közben. Evryből jöttem haza. Fényes délután, kora este. A vonat nem volt tele, az ajtóhoz húzódva ültem. Egyszerre megjelenik valaki előttem. Homlokán var. Nemrég verekedhetett, pár napja, akkor. Szeretné felpróbálni a kalapom. Nem tudok franciául, a számokat alig tudom megtanulni. Tizenhárom helyett harmincötödiket mondok gyakran, mikor a üppjeimet bediktálom. Máris ott tartunk, hogy a sebes homlokú előhúz egy üveget. De nem, hogy megkínáljon. Teszi be az ülés alá, hív, jöjjenek középre, verekedjünk a kalapért. Szerencsémre valaki rákiált. Kihasználom a pillanatot, bekotródok a kocsi belsejébe, oda, ahol azért többen ülnek. Köztük nem akartam lenni. Most én is meghúzó végre az üvegem. Valaki elfordul, mások bólogatnak.

– Enghienben Sam Grandchamp fut 1609 méteren. A parkomban ülök, a Felix Potin üvegét nyitogatom. A bor a szürke kordnadrágomra spriccel, foltos lesz a „cső”. Megvan az első pár futam, a negyedik a Sam Grandchamp-é. Legendaalakom messze van tőlem. Becsületből fogadom meg, tízre-tízre, már tudom. Szégyellem gyávaságot. Akkor a klozeton elszakad az övem. Nadrágom szűk, nem esik le, mégis. Megteszem a Sam Grandchamp-t. Igen, tízre-tízre. Zíg, placc, ennyi már csak.

– Kimegyek a tribünre. El akarok húzódni, félre, minél inkább félre. Ahol senki se lát. Ahonnét nem kell sokat látnom. Látom már Sam Grandchamp hajtójának jellegzetes zubbonyát. Sam Grandchamp-t is most nézem meg alaposabban, látcsövön át. Nagyon magabiztos.

– Elcsúszom. Rázuhanok a tribün szélére. A nadrágom térde kireped. A cső. Reccs, szakad még tovább is. Nincs nadrágom. Most kellett volna visszarohanni. Nem a tömördek arab sorvégeire, a 10 frankos pénztárak valamelyikéhez. Egy 100-as pénztárhoz. Jel: a gatyádat is...! Bénultan ülök le a tribün sarkába. Meghúzó a Felix Potint.

– Sam Grandchamp az élre áll. Előnyét növelve, hihetetlen egyéni csúcscsal, remek gyorsasági eredménnyel győz. A lassú ló.

– Nekem megint az akadályfutamok maradnak. Ismerőseim neveire játszom: Poche... Sumbolo... egész Magyar Rádió-nap van. Ami azt illeti, anyagiakban rend lett. De ez most már nem ilyen kérdés.

– Elköszöntem Samutól ma estére. Most, hogy ezt írom. Kicsit köhögött. Tehetetlenek vagyunk. Nem tudom, mi lesz vele holnap. Mikor hunyódik le végképp a kék szemhéj. Veszünk elő egy dobozt. Mikor hajolok fölébe, mondom dagadtas kis lábának, büszke, fekete verébcsőrének: Samu, Samuka, Samu-Kicsi-Báلكirály.

– Az a hideg Longchamp, az Enghien-nap utáni, erre marad mindig az enyém. Üresek voltak a tribünök, kihalt a lugasos park, a 10 frankos pénztáraknál is kellemesen lehetett fogadni. Kezdtém.

– A csillag jött be. A Star Duke-kal, ezzel a névvel. A nagy futtyós Samut hittem el Whistlejacketnek, aki ugyanebben a futamban ment. Megtettem őket mindenre, együtt is, amire lehet. Külön is. Futtyós Samu nyert, Szpéró Lovagja, a Duke második. Aztán jött John Balliol. Bájoló Dzsón, Shón, Sam. Sima második, erre is tettem.

– Ültem a hidegben, körülöttem senki. A nagy hitetlenség napfénye elől nem kellett behúzódnai sehova. Még a bor is kevésbé melegített. Mégis, most hirtelen megvolt minden. Sam Grandchamp messze volt. Erre kellett csak rájónnom. Miért múlt el? De, azt hiszem, örökre.

– Miért, miért?

– Akkor jött, hogy teljes legyen a nap, jött harmadiknak Ballroy. Többen is esélyesek voltak arra a futamra. Ballroy egy kilences ló volt. Vagy nem is tudom. Már megint: a zsibbadat. De most valami más mód.

– Még egy akadálynapom volt hátra Párizsban. Még két átkelés a városon. Aztán haza – ahol ezekkel a dolgokkal valahogy boldogulni kell. Ellátni őket, esetleg napra nap egyedül, megírni, amivel adós vagyok, bárhol is, visszajönni a „honi partokra”, egy élmény poggyászával, ahogy Evelyn Waugh írja, a megvilágosodás oly pillanatának emlékével, melyhez gyakran egy egész élet is kevés.

– Kis Báلكirály. Neki most már örökké ezt fogom mondani. Meddig így, hogy „hallja” is? Meddig aztán? Fejem Longchamp dadkorklátjára hajtottam. Kis Báلكirály, Kis Báلكirály. De másnap is ezt mondogattam, ahogy az újságot olvastam, a lepedőnyi lapot a Gare du Nord-nál. Igazolta klasszisát. Kioktatta a mezőnyt. Nézem a sárguló, párnás, nagy karmú, visszahajló ujjú, öreg lábat. Hallgatom a köhögést.

– Mokka nem tojt. Alíz homlokán tűnedezik a seb nyoma. Hirtelen minden történetből elegendem lesz. Nem találok hozzájuk semmi módomat. A délutánok kivételessége nincs sehol. Természetességük sorjázása megszűnt. El tudom képzelni, hogy soha nem térek vissza oda, ahol... apálya és dagálya... után... és ellenére... Nem, most már lehet, hogy nem térek vissza többé.

– Gondolatban a Gare du Nord előtt járok. Kinyitom, szétteregetem a lepedőnyi lapot az újra feltámadó szélben, kezem furcsán lila, öregszem, arcom könnyebben piros lesz; szüneteltetem az ivást. Teljesen eltévedve, talán az utcákat is összecserélve, mondom: „Kis Báلكirály...” De nem, de nem. Még nem tudom, mi mennyire messze van. Mi közeleg. Akár a hosszú pályán, a nagyon hosszú egyenesben, ott Maisons-Laffitte-ben... már megvolt a „Sous les ordres”, és tudom, a mezőny elindult. Zuhogón, sűrűn. Még egyetlen kibontatlan, fekete pont. De ide fog érni.

– Majd minden itt lesz.

– Jó lett volna, ha most ezt mondhatom: „Halkan, és gyorsan sírt.” Hanem az már megvolt.

– És még nem volt meg.

– E kettő közt volt a pálya. Csak a szereplőit nem hihettem, semmi módozatban. Bár attól messze voltam még, hogy magamat se.

– Egy pillanatra mintha ez lett volna a menekvés. Hogy akkor tényleg senki, de senki.

– Látnom kellett mégis a fekete pontot, ahogy kicsit kibomlik, és előrebukdosva, mintha önmagán hullana, de rögtön talpra, át, közeledik, és jön, jön, mint valami rém boruló, elvakító ragyogás, sötétben.

– Oly merő ismeretlen-hirtelen, s mégis mindennél jobban: az. Ami csak és ami csak.

– Egyelőre még azzal a markáns ismétlődéssel, igen. De én tudtam már – fejeztem be akkor hát –, hogy akkor hát mégsem, már, már többé nem.

– És próbáltam nem hallani, ahogy körülöttem ordítanak, próbáltam azt hallani csak és csak, hogy a hosszú, hosszúnak tetsző Nagy Zöld Egyenes végén minden feketén dobajlik, egy pillanattőredékre színesen szétvillan, aztán leereszt, elernyed, nem húzzák már dróton, kész.

– Kis Bátkirály – mondtam, és csak álltam ott, és rázta a fejem ide-oda... nem, legalább tudtam, hogy nem is az én zokogásom.

– Nem, persze, nem is volt ott a mezőnyben Ő. Mindennél inkább az volt, csak az volt a befutó, hogy: „Sous les ordres... Sous les ordres.”

– Aztán – mondtam még – kinéztem a gép ablakán. Már itt tartunk hát, gondoltam. Haza, haza. Néztam a szárnyat, istenem, néztem, néztem.

*

Aztán ott javítgatom ezt az elbeszélést egy üres kalitka tövében az asztalon; itt javítgatom. A rendelés más lett.

Egyelőre.

Most egyelőre a feleségem kimosta ezt a kalitkát, melyben valaki ma hajnalban meghalt. A folébredés – igaz – elviselhetetlen szenvedéseket okoz.

Persze, gondolhattam volna rá is. Hogy ő lesz az első halottunk, most úgy legújabbban. Fél szeme volt; fél szárnya bénán elállt a zöld-sárga madártesttől, és csaknem hat éve élt már nálunk. Csaknem tíz alkalommal tudtuk megmenteni, amikor rendelésféle szólt volna érte. A Tutu nevű zödiről van szó, mondom; egyelőre.

Attól még a Kis Bátkirály is bármikor elkövetkezhet. De most még nem ő volt soron.

Felébredtem, feleségem kiáltott értem. – A Tutu haldoklik! – Azt hittem, csak úgy az van megint, ami jószerén tízszer is volt, talán. Elmúlik feje felől – fölül? – belül? – a rendelés.

De most ez más volt. Alig másfél óra múltán kint álltunk a Tabánban. Kibéleltem a sírt tyúkhúrral, egy kis Maisons-Laffitte-térképet is tettem mellé, feleségem orgonavirágot tépett. Akkor visszahajtogattuk a földet, rá a mentolszagú zöldeket; először éreztem a menta illatát ilyen közvetlen-érintő közelből.

Azt kívántuk úgy már csak, mikor a kalitkájában a hátán vergődött, érjen neki ez hamar véget. Ne nyolc és fél óráig tartson... mert már olyat is láttunk. Hamar véget ért. Ő, aki ezek szerint hát annyira bízott a kezünkben – ó, persze, míg élt és eleven volt, hányszor támadta is sziszegve az ujjainkat, épp mikor a zöldféléket adtuk neki, a legdúsabb zöldféléket, ami egy zöldikének ki is jár, ó, persze, támadta! –, de így, mikor már alig volt benne élet, felkapaszkodott, megpróbálta, hogy felkapaszkodjon a feleségem kezére. Akkor vége lett.

– Feküdt ott, előrebiccent fejjel – mondtam még –, hát a zöld szín bejött a halálhoz. Mindez megtippelhetetlen. Mindent át is írhatnék akár, annyira másképp történt. De

csak egyelőre – teszem hozzá –, csak egyelőre. Itt az az egy számít, mert már élünk – fejezem be, mert nem akarom elviselhető, de másoknak teljesen közömbösnek is képzelhető fájdalmak sorát folytatni és fokozni –, hogy van apálya és dagálya. Mint az ő hullámozó röptüknek, a zöldikékének. Zódi, rütyü, harangocska: mindenféle név van ugyanarra, az is van. És valami ezzel, csak ennyit nem tudok átírni, *rendelkezik*. Akár forog hozzá a frontokkal jövő-menő lámpás, akár sem. Tulajdonképpen meg is vagyok akkor hát, valahogy, nyugodva. Ló, ember, madár: itt van és ilyen a pálya.

– Mit kéne – teszem hozzá befejezésül – találgatni *helyette*, netán. És kerülni sincs rajta mit, az is olyan fölösleges.

– Végeredmény már mindig annyi, csak annyi is már – tette hozzá a feleségem –, ha épp nincs vége.

Itt valaminek, tudtuk, vége volt.

De úgy, hogy a következő pillanatban már megint ez legyen: bármit is honnan tudnánk, mi végre, és minek.

– Nem léptünk rájuk – mondom a feleségemnek –, nem adtunk nekik túl hideg vizet, túl kevés enivalót, romlott holmit, nem hanyagoltuk el őket, úgy igazán, semmi bajukban, és mégis, látod, én úgy érzem, akik eddig meghaltak közülük, nem érték meg azt a kort, egyikük sem érte meg, hogy azt mondhatnám, meglett, ami lehetett így, igen, hogy rendjén volt a rendelkezés, a rendelés, az, amire előhívták és kihívták őket.

– Túl nagy a tét – mondja a feleségem –, ha azt akarod, hogy örökké éljenek.

Délután volt, a délutánoknak azzal a...

De már ma délután, a Tutu nélküli első. És kapcsolatban vele: igen, kapcsolatban voltam vele már ezen a fényes délutánon, a frontos idők kavargóiban.

„Munka nélkül voltam”, érkezett első üzenetként, „egy parkba vettem magam, ahol álmosan figyeltem a zöld szín játékát a gyeee-peeem.” Ráismertem jellegzetes hangjára, hangjukra. Ekképp folytatta: „Hirtelen ráemlékeztem, el kéne nézni Vincennes-be, ügetőfutások vannak, és gondolatomat tett követte. Megnézem! Jól láttam mindkét szememre, láttam azt a ragadozót is, bénultan üldögélt, azt láttam, amelyik 1985 júniusában elragadott a fészkekből, kibálta a szárnyam, és ha az a néni meg nem ment... hát... Igen, és azt a nénit is láttam, képzeljétek, Paris Turföt árul a Gravelle tónál! Láttam a macskáját is, amelyik a szemem kiverte, hát az a macska vakon üldögél a néni mellett... félvakon. Nagyon megszántam. Gondoltam, viszek neki legalább egy kis tyúkhúrt. Mert eszembe jutott, hogy azt mondtad, Topo, ott Vincennes erdején nagyon gazdag tyúkhúrpárnák lelhetőek a fák tövében valamerre. Megkeresem! Aztán indulok el egy kis nyomozásra, hová is vetődhetett erre a feleségem, akitől akkor éjszaka elszakítottak. Hát kicsit eltévedhettem, mert Longchamp táján szálltam le, és itt valaki egyből azt kérdezte: Kis Báلكirály? Te volnál az? Megérkeztél? Ballroy vagyok, a te *névrokonod*... Mondtam, nem, én a Tutu vagyok, miért vártál te Kis Báلكirályt? Ezt nem tisztáztuk, nyihogva távozott, inkább odébbálltam. Leültem egy padra, és álomba merültem. Hirtelen látni kezdtem valakit... ismerős volt... a feleségem! Eszembe jutott, amit mondtál, Topo, hogy van egy ilyen novellapályázat, és ott az egyik jelige, vagy én nem tudom, mi, ez: *A legtöbbször ott kezdődik a gyógyulás, ha az embert álmában a nők látogatják*. Hohó, csak ez mégsem a feleségem itten! Nem volt zöld ugyanis. Hanem fehér volt a szárnya, bizony, és jött, és kérdőn nézett rám. És az én elődöm volt vele,

az a zöldike, aki állítólag nálatok lakott, Topo, és akiről mindig azt hallottam, milyen nagyon bele volt bolondulva a Szpéróba. Akkor a Szpéró kérdezni akart valamit tőlem, de én nem tudom, felébredtem, vagy mi történt, mindenesetre a legközelebb jobban igyekszem... mert hátha a Samu felől érdeklődött volna, meg a többiek felől, meg hát, persze, felőletek, kedves Topo...”

Hozzátette, ahogy apálya-dagálya ívben elröpült: „Majd holnap újra jelentkezem, csak szólj, mikor volna rá szükség.”

És hogy a Kis Báلكirályra ott egyelőre *semmi* szükség, ezt is mondta még. Jó lenne, ha jól tudnád, Tutu, gondoltam.

De nem hittem, már nem hittem semmi ilyenben.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Kapecz Zsuzsa

A MACSKA

Mindennap átmegegyek a folyó alatt. A nyugodt napokon csak kétszer, de megesik néha, hogy négyszer-hatszor is utazom. Ahogy odalenn, már a kocsi fogságában, a szürkés, szűrt fényben egymásnak ütődő testeket, a mozgás hullámaira meg-megrezgő fejeket nézem – kissé bambán, kissé kívülállóan, mintha nem lennék ott igazán, ahol vagyok, mintha az én életem csak véletlenszerűen lenne hozzákapcsolva a többiekéhez, akár az egymáshoz erősített, egy ütemre döcögő vagonok, amelyek közül mindegy, hogy melyikben szorítok magamnak helyet, és amelyeknek oldalán a hidegen csillogó fém-számok soha nem követik egymást sorrendben –, ahogy az összezáródó ajtók alól felszivárog az égett gumibűz, ahogy a piszkot fellebbenti az örökös huzat, mindig a folyó sodrását képezem magam elé, és a távoli, a gyerekkori emlékek közé szorult hajnali vagy alkonyi vizek érintését, ízét és szagát.

A képzelet kevés időt kérhet magának, mert a szerelvények csak egyetlen állomáson haladnak a mederben. Rendszerint egy megállóval odébb szálllok ki; átlagos külsejű utas vagyok a többi utas között, olyan mindegy a korom, a nemem, a nevem itt a mélyben, amíg az egy irányba araszoló tömeggel a mozgólépcső lassan felemel az üregből. A városnegyed egyik legcsúnyább, rendezetlen tere fogad odafenn, egymásra torlódnak sínek, oszlopok, járművek, árusítópavilonok és egy erőszakos vonalú szökőkút-szobor a komor fémttestével. Télen füstbura borul a házakra, nyáron sűrű lőkésekben érkeznek ide a közeli piac erjedt illatai.

Enyhe éjszakákon a szökőkút körül haljéktalanok alszanak, és néhány részeg ódöng a metróbejáratnál. Az aszfaltot ellepi a törött üveg, az eldobált ételmaradék, csikkek és újságpapírok hordaléka. Körös-körül a fű is kopott, gyűröttek és porosak a fák le-

velei, a zöld szín elveszett a tájból. A mindenhol hangsúlyos szürke lepedéket nem lehet megszokni, az emberek lassanként hozzákomposodnak. Egyetlen igazán tiszta ember van a városban, a bolond nő. Amikor ott ül a tér egyik padján, gondosan kimért távolságban mindenkitől, makulátlan fehér kabátjában és fehér kesztyűjében olyan, mint egy derűs sziget, amelynek ülos a földjére lépni. Nem beszél senkivel, ha szólnak hozzá, akkor sem válaszol, mintha a szavak is fertőznének. Műanyag zacskóban szivacsot és rongyot hord magával, megtisztogat minden tenyérnyi helyet, mielőtt hozzáér.

Ezen a napon ott a mélyben, a folyó és a föld gyűrűjében, a bezártság áporodottságába még egy erősebb szagot is kevert a belső érzékelés, az elmúlását. Ősz volt, hamarosan Mindenszentek. Keringett a levegőben és a szívekben a porladás ígérete. Testek torlódtak testekhez, szorosan, izzadtan, fojtott ingerültséggel, majdnem mozdulatlanul. Én sem moccantam, türtem a kényszerű közelséget vadidegenekkel, és nem próbáltam ide-oda furakodni, hogy esetleg leülhessek, mert máshol járt az eszem. Hordoztam magammal egy másik tér látványát, a Belvárosból, onnan, ahol sietősen lementem az állomáshoz, a síkos lépcsőkön. Szurkület volt már, sötétből, homályból és apró, lézengő fényekből állt össze a kép, mint valami eleven szöttek. Az öreg templom oldalában, a kopott kőfeszületnél hajladoztak az emberek, kezükben fehér kri-zantémok és gyertyák. A szobor arcát nem láthattam, teste és feje a súlyosodó sötétségbe veszett, de lábánál kis, sziporkázó csillagokként sokasodtak a frissen gyújtott gyertyák. Erősen fújta a szél, és a lángok olyan kiszolgáltatottan inogtak, mint valaha azoknak a lelkei, akikért most világtítottak és emlékeket idéztek. Az én emlékeimben évezredekkel ezelőtt imádott istenek bukkantak fel, a képmásukat régi, bölcsességet hirdető könyvekben láttam, meséjük szerint csengettyűrázás és énekszó kíséretében égtek a viaszgyertyák és áldozati viaszbabuk az ősi oltárokon. A lelkek üdvözítői és vezérei, akik kiterjesztik fölénk a szárnyaikat, és a nagy kapun túl mindannyiunkat a fénybe vezetnek, többször megváltoztatták alakjukat, de a feléjük áradó bizalom, a gyertyák és az ajándékok időtlen idők óta ugyanazok.

Véletlenül tévedtem a templomtérré, csak álltam ott, tehetetlenül, és figyeltem ismeretlen emberek gyászát. Valamit már akkor sejteni kezdtem, pedig a káprázat, ami odakötött, csak egy elképzelt festménynek vagy fényképnek adott keretet, és nem érzéseknek. Amikor aztán átkeltem a folyó alatt, és újra felszínre jutottam a másik tér szorításában, megpillantottam a bolond nőt. Teljesen besötétedett már, az égből pilléző dara szálldogált alá, az aszfalton át is érezni lehetett, hogy a föld fagyott. A gyér fényű lámpák sugarában ült a nő, magányosan, fehér kabátjának a szárnya szinte világtított, vadul lobogtatta a szél. A nő nem törődött a hideggel, ült nyugodtan, egyenes derékkel, érzéketlenül. Olyan volt, mint egy kisebb szobor a nagyobbik tövében, és amikor elhaladtam mellette, az arcán kicsit gonosz, kicsit sajnálkozó kifejezés villant fel, olyasféle, mintha tudná, hogy küldetése van, de a kisujját sem kell mozdítania ahhoz, hogy betöltsen. Újra képek torlódtak elém emlékeimben, egy látnok festő figyelmzetetése, aki késes angyalokkal és elbukott szentekkel viaskodott a vásznain, mert többet tudott a világról, mintsem elhiggye, hogy az ártatlanság megőrizhető, és talán még jutalmazni is illenék.

Feszesen, majdnem büszkén ült a padon a nő, bár a kezében nem kés volt, hanem az elmosódott feliratú műanyag szatyor, és nem fehér felhőbe burkolózott, csak egy elnyűttre mosott kabátba, mégis ő volt számomra a halál csendben várakozó, indulatlan angyala. Akkor hasított belém a felismerés, hogy baj van, nagy baj van ezzel a várossal, amikor elhaladtam a pad mellett, és erre később is jól emlékeztem, hogy ép-

pen akkor éreztem meg a fenyegetést, a nő egyszerre gyanakodó és védekező tekintetéből olvastam ki, és nem azután, hogy befordultam a sarkon, és a kocsmától néhány méternyire megláttam az imbolygó macskát.

Még a tér közepén megállítottak. Egy kötött sapkás kisfiú lépett hozzám, fáradt pillantással végigmért, és egy cédulát nyomott a kezembe. Házilag sokszorosított, girbe-gurba írású szöveg állt a papíron: „Mert ahányszor csak szólok, kiáltozom, így kiáltok: erőszak és romlás! Mert az Úr szava mindenkori gyalázatomra és csúfságomra lett nékem, mintha égő tűz volna szívemben, az én csontjaimba rekesztetve, és erőlködöm, hogy elviseljem azt, de nem tehetem...” A lap aljára, ceruzával, gyerekes betűkkel oda-firkálták: „És legyen az ember olyan, mint azok a városok, amelyeket elvesztett az Úr, és meg nem bánta.” Visszafordultam, és tétován tettem néhány lépést, hogy megkérdezzem a gyereket, melyik szektához tartozik. Nem láttam sehoh. A lámpaoszlopnál lakodalmos zene uvöltött, tarka kendős asszonyok lehetetlen színű szegfűket árultak kosarukból, az újságos körül bőrkabátos fiúk ódongtek, távolabb két részeg férfi ütött egy harmadikat. Éppen elértem a tér túlsó oldalára, amikor észrevettem az öreg prófétát, aki ugyanúgy a környékhez tartozott, mint a bolond nő. Ösztövé alakját sötét zakóba bújtatta, szakálla csaknem a hasáig ért, és egy hatalmas kartontáblát cipelt, úgy, mint a fizetett szendvicsemberek. Szerettem volna elolvasni, hogy ezúttal mi van a hátára crósított papíron, de az öreg a falhoz támaszkodott, és hol megvető, hol dühös pillantással nézte a rajta vihorászókat, amint elmentek mellette a járdán. Hirtelen fel-emelte és megrázta felém az öklét, a szakálla meglebbent, és neonos vibrálással megcsillant egy szó a kartonon: „Isten”. Egy darabig még nézelődtem, hátha az öreghez tartozik a kötött sapkás gyerek, de a fiú nyomtalanul eltűnt.

Az öreg próféta alakja lassacskán beleveszett a sötétségbe, ahogy távolodtam tőle. A tér egyik sarkánál itt is egy templom állt, komor, nehézkes, akárcsak a vallás, amelynek hívei építették. Tornyos tetején a keresztet alig lehetett látni, nyomasztó köd takarta. Eszembe jutott az áhítat, a belvárosi szobor tövében pislákoló, aztán a szélről egyre vadabban lobogó fények. Nem messze a gyász helyétől magasodott gömbölyű kupoláival egy másfajta templom, másfajta híveké, akiknek a hitét csillagok hirdették, de az engesztelés unnepeén ugyanolyan szomorúság ült a szemükben, mint azokéban, akik a kőszobor lábánál imádkoztak. Nem fénylett büszke kereszt a kupolák tetején, alattomos és fúrge kezek rajzoltak hát keresztet a templom falára, körös-körül, az éjszaka védőpajzsa alatt, de nem a szeretet, hanem a gyűlölet keresztjeit, kifogatva és meggyalázva egy ősi szimbólumot, amely valamikor, az aranykorban az örökkévalóságot, a világ megállás nélkül forgó kerekét mutatta. Ez a jel ugyanannyira hasonlított az áhítatában, mint amennyire a kiszolgáltatottságában térdepelő emberhez, mintha egyazon kéz alkotta volna a fenséges és az acsarkodó keresztet, egyazon kéz osztaná még mindig az áldást és az átkot.

Elhagytam a tér másik oldalát is, és befordultam a szűk, macskaköves utcába, ahol a kipufogógáz bűze és a kocsmaszag egyszerre csapott orrba. A sötét bejárata lefelé vezetett, csorba, sikamlós lépcsőfokokkal és olyan hangzavarral, amilyen egyenesen a pokolból származhatott. Odalenn a kivilágított barlangban, a sárgás lámpafényben nem akadt egyetlen szép arc, egyetlen karcsú, kívánatos test, egyetlen olyan mozdulat, amely emberi méltóságot sugárzott volna. A toprongyos alakok ide-oda imbolyogtak, gondolat és szándék nélkül. Úgy festettek valamennyien, mint torz viaszfigurák, akiket értelmetlen áldozatként helyeztek az alkohol örök istenének oltárára. Lelkük

meghanyaglott, napjaik elfogytak, szemük tompán nézett, olyan üresen, mint az életük.

Továbbmentem, lehajtott fejjel, a buszmegálló felé. Amikor felnéztem, észrevettem valami egészen különöset, ami első pillantásra nevetségesnek tűnhetett volna, mégis megdöbbentő volt inkább. Egy zsugorított páncélos lovag botorkált a fal mentén, egy sisakos kentaurnak látszó furcsa szörny, a lovag és a ló korcs ötvözete, olyan vízió a sötét utcán, amely feltételezte, hogy én is ittam. Az állat eltávolodott kissé a háztól, az úttest irányába fordult, és a neonfényben megcsillant a szűk fémhenger, amit a fejére erőszakoltak. Alumíniumból készített borkimérő edény volt, olyan leleményesen húzták rá a macska pofájára, hogy nem tudott megszabadulni tőle. Csodálatos ösztönrel oldalazott az autók között, vakon és süketen, és valahányszor lehajoltam, hogy segítek rajta, elugrott. Hirtelen szaladni kezdett, a piac egyik belakatolt kapujánál átmászott a rácson, és lassan halkult a csörömpölése, ahogy eltűnt a sötét bódék között.

Álltam a kerítés túloldalán, és ahhoz foháskodtam, akinek kezében van minden élő állatnak élete és minden egyes embernek a lelke. Aztán lassan visszaindultam. Zöldség hulladék és néhány tépett papírláda hevert az úttest szélén, megbotlottam, és a falhoz ütődtem. És világtalan sötétben tapogatózunk, és tántorgunk, mint a részeg? A fölébredés – igaz – elviselhetetlen szenvedéseket okoz.

Fodor András

SZÁMVETÉS

Alig is hihető csoda,
 hogy rövid életünkbe belefért
 egy korszak elmúlása,
 hogy fölöttünk a dőlyfös,
 pattanásig
 feszített birodalmi óra
 rugója többé föl nem húzható.
 Korommá porlott, mint a lángon
 kerengő papiroskigyó.

S netán udvari krónikások
 se lesznek már, kik újra idéznék
 a folyamat egészét,
 tablókba merevítve
 a megcsúfolt históriát?

Csak az idő fölé emelt kép,
 az irgalmatlan megcsalattatásból
 kitépett láttelelet marad igaz:
 ahogy az ünnepi rakéták,
 a visszacsorgó tűzijáték
 győzelmes égi fényei alatt
 egymást öelve bukik el
 az áldozat s a gyilkos,
 ahogy a körbekerített mezőn
 a csinnadratta és a Kossuth-nóta közt
 kivégzőcsuklyát húznak
 a becsapott reményre.

A LÁZADÓ BUKÁSA

Közös száműzetésünk idején
 egy téli reggelen arra
 nyitottam föl szemem,
 ahogy az ágyán gubbasztva, László,
 zsolozsmás, néma meditációban,
 sárga lapokról verseket olvas.

– Gajdi möghalt!
 (szóltál te magyarázatul,
 az elvesztett barátához
 illendően, makaiasan).
 Jugoszlávok lötték le, az olasz
 határ felé menekülőben.

Hallgattunk mind a hárman,
 de szemem, fülem közt tovább
 ágált egykori hangod,
 ahogy kapatosan, a stréber
 világ arcába újra odavágod
 a bukott lázadó eretnek
 tiltakozó igéit:
 „Én megvetem a hősi erényeket!”

Negyven év múltán újra
kozos szobánk van itt egy
szlovéniai szállodában.
S te bevezetés nélkül kimutatsz
a Triesztnak vívő,
erdővel borzas hegygerinc felé:
– Valahol ott lótték le...

És megint némaság, talán mert
a képlet föl nem oldható.
A fák között menekülő,
a zihálva kapaszkodó
szökevény mindig visszahullhat...

Csak körben lent a lapályon,
a lipicai ménes
iramló álomlovai
kerengnek, úsznak egyenletesen
az örökös karámban.

AZ ÁTKOZÓDÁS DIVATVÁLTÁSA

*Hogy rohadtatok volna meg
az anyátokba! – ordít
az Oktogon-sarokról
a gördeszkákon eldübörgő
árgolnatestű ifjak
után az öregasszony.*

Ennél mégiscsak eredetibb,
abszurd voltában is netán
költőin szürreálisabb
és leleményesebb volt,
ahogy Járfás a buzsáki szérűn
szidta a lomha
petrencevivő lányt:
*Hogy rágna szét a rosseb,
hogya récék
paciznának
a vastagbeleddel!...*

Csűrös Miklós

KÁLNOKY INEDITUS

Bárhogyan igyekszünk is az írói életművet a tehetség, az alkat és a szerep, Gulyás Pál rokonszenves összefoglaló szavával a „*növésletu*” jegyében áttekinteni, komolyan vendő ellenpéldák figyelmeztetnek, hogy az oeuvre külső sorsát is számba kell venni, legalább annyira, amennyire a visszhang (vagy hiánya), a támogatás vagy az elhárítás gesztusai, a kritika, a cenzúra, netán más tényezők az alkotót és az alkotást segítik vagy hátráltatják. Kálnoky Lászlónak, mint annyi minden másban, az elfogadás és befogadás dolgában is szeszélyes, váltakozó, egyenetlen sors jutott osztályrészéül. Első kötete 1939-ben a legkésőbbi volt a nemzedéktársakéival összehasonlítva. A következő ket-tőre tizennyolc, majd újabb tizenhárom évet kellett várnia. A hetvenes évek második felében, rejtélyes biopszichikai forrásokból felfrissülve, szó szerint „megtáltosodott”: kiadójától támogatva évente jelentette meg új meg új köteteit, s bár legendának látszik, nem torzít az a történet, hogy közvetlenül a *HÓSTETTEK AZ ÜLŐKÁDDBAN* című kötet korrigálása után halt meg, az ismeretlenbe való ajtónyitás megindító metaforájával:

*„szerencse hogy túl nehezen nyílik meg az az ajtó
szerencse hogy nehéz lesz rám találni
szerencse hogy még meg sem született aki majd rám talál
és visszaszólít egy olyan világba
ahol már nem kívánok élni”*

Többnyire nagy költőknek adatik meg, hogy ilyen végzetesen találkozzék egymással a nekik rendelt sors és utolsó leírt soruk. Úgy tűnhet föl, hogy Kálnokyt idős korában kárpótolta a szerencse azért a mellőzésért, amelyet költői és emberi lelkiismeretessége, főleg pedig gáncsolóinak az akadályozásban szívós kitartása motivált. Évüzedek múltak el úgy, hogy műfordításon kívül semmi sem jelent meg a tollából, viszont a hetvenes évek második felétől kezdve csak azt nem közölte, amit nem akart. Ezért az érdem a *Kortárs* folyóirat és a Magvető Kiadó akkori vezetőit illeti meg. Impresszionisztikusnak látszó esendősége ellenére ez az apró adat Kálnoky lényeges alkati vonására vet fényt: hitt magában, értékeinek tudatában volt, és ahogy a hetvenes évek Vas Istvánnak címzett versében írta, a magyar költészet „*győzelmesen vánszorgó karavánja*” tagjának tartotta magát.

Irodalmi hagyatékából ezúttal olyan művekre hívjuk fel a figyelmet, amelyek kevés föltűnést keltettek, és – ez a fő szempont – nem kerültek be köteteibe. Vannak költők, akik aggályosan őrzik minden kéziratukat, ragaszkodnak piszkozataikhoz is. Kálnokytól távol állt ez a magatartás. Tékozlóan szórt el olyan füzeteket, amelyekbe – meglehet, hogy nehezen olvasható ákombákomokkal – remekművek csíráit, vázlatait rőtta bele. Kálnoky Lászlóné ügypártoló segítsége jóvoltából hozzájutottam egy ilyenhez. A füzet fele kimutatásokat, dokumentumokat tartalmaz. Ábécérendben, évenkénti listázás alapján gyűjti össze a magyar költők megjelenési adatait, verseik számát, jelezve publikusságuk mérhető arányát. A lapszéleken Kálnoky föltünteteti – piros betűvel – az első száz helyezett sorsszámát. Vegyük példának az 1972-es évet. Számadat nélkül idé-

zem: Illyés Gyula, Juhász Ferenc és Jékely Zoltán vezeti a listát, Kálnoky a középmezőny második felében foglal helyet, de ettől fogva minden évben előbbre kerül. A sikerre törekvésben van valami sportolói elszántság, amit egyáltalán nem érzett magától idegennek. Ismerői, barátai tudják (Vas István emlékirata is bizonyítja), mennyire komolyan vette például egy egri labdarúgócsapat felügyeletét.

A füzetben lapozva az egyik oldal tetején ezt az egyszerre szorongató és fenyegető kérdő mondatot olvassuk: KINEK MI KÖZE HOZZÁ? Címváltozatok következnek utána, egyet kivéve mindegyik áthúzza: VADON VÁROS. A VÁROS ÓVATOS ÉNEKEM. Végül ez maradt meg: LAKATLAN ÉVEK. Mélyről fakadó személyes vallomása ez Kálnokynak, talán ezért nem csiszolta tovább formailag, és ezért is mondott le közléséről életében – de arra volt gondja, hogy a kézirat megmaradjon. Számunkra bensőséges emberi dokumentum és eddig homályban lappangó rejtelmeket föltáró írás, a betegségtudat mások iránti önzetlenségéből titkolt kései föllobbanása:

*„Egyre ritkábban merészkedem
a város vadonába, ahol
üldözők nélkül is üldözött vagyok, hiszen
verseimben hordozom örök üldözömet,
a betegséget, amely megzihálttal,
mint hogyha futnom kellene valaki
vagy valakik előtt.”*

Hatásos túlzással életének „legboldogtalanabb, legnyomorultabb időszakait” idézi föl ellentétként, mert a város ostroma, az éhezés, a csonttá-bőrré fogyás idején is övé maradt a fiatalság, az egészség tudata, az életerő, a villamossággal feltöltött test biológiai optimizmusa. A rossz élményekre való visszaemlékezésben talált gyönyör érzése határozza meg a vers groteszk elégikumát:

*„Igen! Néha még az elrontott szerelem
keserves időszakát is visszakívánom,
mikor úgy állt belém a szenvedés,
mint a fogfájás, órákig tombolt, s úgy is állt ki,
ahogy a testi fájdalom szokott
váratlan fegyverszünetet kötni a szenvedővel.”*

Nosztalgiával emlékszik a féltékenység kinjára is, amelyet a sáros utcákat róva a testi kifáradással és szenvedéssel győzött le, végül céltalanul és vaktában lépegetve, élő holttestként „a rábámuló s hozzá szólni nem merő / járókelők között...”. Költői értékén kívül a kései Kálnoky életérzésének és magatartásának mélyre világító dokumentumaként is figyelmet érdemel ez a kéziratban hagyott nagyszerű panaszvers. A részben humorisztikus ŐSZIKÉK-et író Arany jajdul fel ilyen visszafojtott megrendültséggel egy-egy kiadatlan vagy töredékes, sóhajtásnyi strófában; Kálnoky is vállalhatta volna például a MÉG EZ EGYSZER... panaszát:

*„Még ez egyszer, még utolszor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim' rejtegetni?
Szégyen-e a fájdalom?”*

Még a szólni nem merő járókelők képze is megvan Aranynál (a benső vérzés titkolásán kívül): „Egyedül a társaságban, / Ezerek közt egyedül...” A kimondatlanságra utaló három verszáró pont tovább erősíti a rokonság képzetét.

Ugyancsak kiadatlanok és ismeretlenek Kálnoky gyermekversei. Megható érzelmi kapcsolat fűzte második feleségének családjából származó fogadott unokájához. Egy gyermektelen idősebb férfi megszeret egy kislányt, aki ráadásul nem is Magyarországon él; bár már alighanem terhére van az utazás, elmegy Skandináviába, verseket visz és küld a kis Eszternek, szeretetből, de azért is, mert fél, hogy a gyerek elfelejtheti az anyanyelvét. Aggódva figyel a válaszokra, a címzett vagy a szülők visszajelzésére. Netán még rosszul is esik neki, ha észreveszi, hogy felületesen olvassák a küldeményt. Olyan vonás mutatkozik meg ebben a féltékeny ragaszkodásban, amelyet nemigen emlegetünk az egzisztencialista gyökerű pesszimizmus híveként elkönyvelt Kálnoky világszemléletéről szólva: hitt a fiatalokban és a jövőben, és nem tagadta a költészet pedagógiai szerepét, hatékonyságát.

Ugyanakkor nem akart vetélkedni azokkal a költőtársaival, akik a gyermekversműfajban klasszikus műveket alkottak, például Weöressel, Kormossal, Zelkkel. Egyszerű szavakat intéz egy idegenbe került kislányhoz, az aláíró, a versek küldője: a Papa. Akár tudatos szándék nélkül is a műfaj legjobb angol hagyományaira emlékeztetnek ezek a rögtönzések, többnyire valamilyen abszurd humor csillogása élteti őket.

*„Csapó Eszter hogyha felnő,
lesz belőle híres delnő,
lesz gyönyörű, fiatal nő,
lába előtt hever Malmó.”*

Gyermekbalesetek apró alkalmai, nyelvi és verselési játékosztön, találkozások és ajándékozások családi intimitásai ihletik a kis improvizációkat. Mítosz is kialakul a játékos állatok rendszeres szerepeltetéséből, a kislányt nyuszik, mackók, sünök, esetleg oroszlánok veszik körül, apró kalandjaik mulatságos hőstörténetekben örökítődnek meg, folidézójuk maga is visszavágyódik – szomorkás öniróniával – a harmonikusabb állati létállapotba: öreg hím oroszlánként

*„Ketreceben ül mogorván
Rágódik Micike kosztján
Ül mogorván ketrecében
Mindig álmos nem levekeny
Visszaálmodja a prérít
Hol mások utól nem érik”*

A gyermekversek persze főleg dokumentumértékük miatt becsesek, és csak a tájékoztatás kedvéért, Kálnoky ihletének és kedélyének rétegzettségé bemutatása végett kerültek szóba. Nem hiányozhatnak azonban a kiadatlan művek vázlatos áttekintéséből azok az aforisztikus rövid versek, amelyek – négy-négy sorban – Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi epigrammáira emlékeztető tömörséggel fogalmaznak meg életigazságokat, történelmi szentenciákat. Kettőt idézek közülük, az első inkább Kosztolányi rím-játékaira, csacsi rímeire, paródiáira emlékeztet, a másik Laforgue keserű fintoraira, akasztófahumorára:

„Ó, két kezem!
 Veletek élkezem
 és vétkezem,
 mióta létezem.”
 (KEZEIMHEZ)

„Az oroszok már Pest alatt.
 Mi lesz, ha felakasztanak?
 Egy különös tapasztalat
 kincsével leszek gazdagabb.”
 (TÁRGYILAGOSSÁG)

1980-ban kelteződött az ÁRNYÉKRAJZOK. Az árnyék afféle toposznak számít az irodalomtörténetben, sőt a képzőművészetben is: a satírozásra, az ábrázolt alak foltszerű egybemosására utalva a stilizálás reminiscenciáját kelti, egy lexikonunk a profil fekete színnel kitöltött körvonalaként, olcsó arcképpótlékként határozza meg. A születt Kálnoky számára is az ironikus önlebecsülés eszköze. Tucatszámra halmozza az árnyék tőből képzett szavakat és a vele alkotott összetételeket, s bár nem mondja ki, Chamisso Peter Schlemiljén kívül alighanem a Midasz- és Tantalusz-motívummal való tematikus kapcsolatot is kiaknázza, amit egy kivételes nyelvújító lelemény, hapax legomenon segítségével szuggerál, az ellehetetlenülés és az elehetetlenülés frivolságában bátor szójátékával.

„Az árnyékok hol egy sarokba gyűlnek
 hol kicsifrázzák az egész falat,
 halvány árnyékvezért választanak
 árnyékegyesületbe tömörülnek.
 Árnyékjövetelemnek megörülnek,
 ölelgetik alig várt árnyamat,
 megfekszik gyomromal és ágyamat,
 álmatlanul ellehetetlenülnek
 Kanalazom árnyék-levesemet
 árnyék-kanállal, muszáj hogy egyek
 valamit, árnyékport, árnyékszalámit.”

Árnyékrajzoknak is nevezhetnénk őket, mindenképpen a karikatúra és a pamflet műfaji vonzáskörében helyezkednek el olyan versek, mint az „AMIT A HEGYEN HALLANI” és az EGY KONKOLYHINTÓHÓZ. Közös poétikai sajátáguk, hogy gunyoros arckép festésével kezdődnek, és velős mondatokba, aforizmaszerű összefoglalásokba torkollanak. Közzétételükkel valószínűleg azért nem sietett Kálnoky, mert jó ízlése tiltakozott túlságosan könnyen fölismerhető arcképek festése ellen, nem akart baráti vagy őt tisztelő körből torzképeket szaporítani, elmarasztaló véleményt terjeszteni. Antihóseiben így is ráismerünk korunk bajnokaira, arra, akinek költői terméketlenségét „egy hozzánk közel álló személy / nem éppen költői termékenységé okozza”, vagy a névtelen levelet küldöző rágalmazóra, kistűlű szélhámosra.

*„Csak annyit üzenek:
a más nevében feladott levél
a névtelen levélnél aljasabb tett,
és hogy akárméért,
mit a közéletben vagy az irodalomban
tettem, minden felelősséget vállalok,
s leleplezem, hogyha más tette azt
az én nevemben.
Remélem, olvasod e sorokat
mert bizonyosra veheted,
kiléted előbb-utóbb kiderül.
S akkor bizony felelni kényszerülsz.”*

Elég jól ismerjük ahhoz Kálnoky egyéniségét, hogy úgy sejtjük, nem óvatoskodásból vagy személyes kíméletből tartózkodott ilyesféle leleplező indulattal átítatott közleményei gyors publikálásától. Vezető állású irodalomtörténészekkel, kiadóigazgatókkal is bátran ujjat húzott, ha igazának tudatában érezte magát. Publicisztikáját és verseit magunk elé idézve utolsó évtizedében legfontosabb témái – vagy akár elementáris indulatai – közé sorolhatjuk azt az elszánt vitát, amelyet a magyar költészet „*túlbugzó strászóival*” folytatott a PSYCHÉ, a SZÁLKÁK, a JÖNNEK A HARANGOK ÉRTEM, a SZEGÉNY YORICK értékeit fölfedezni képtelen szűk látókörű bírálókat ellen: saját költészete megújítása szerves része ennek az egyetemes magyar irodalom nemes érdekvédelmét célzó szabadságharcnak. Legfőbb olyan kéziratok közzétételét halogatta vagy tartotta vissza, amelyeket célzatosan személyesnek, közvetlenül személyes-pamfletszerűnek talált; inkább érdemtelenül is magára vette a „*képzelt bünt*”, mintsem hogy valótlanságot kenjen bárki másra (HA TÚLLÖVÜNK A CÉLON).

Kálnoky nem túl nagyszámú kiadatlan szövegének megjelentetése folyamatban van; egri pályakezdésének éveiből Szecsán Károly, ellenálló szellemet tükröző háborús lírájából Alföldy Jenő tett közzé figyelemre érdemes darabokat; újdonságokat ígér eddig legteljesebb versgyűjteményének jövőre várható kiadása is. A műfordító és a költő hatalmas termése elhomályosítja a prózai megnyilatkozásokat, pedig köztük is akadnak finom műelemzések, markáns vitairatok, a költői ars poeticát belülről megvilágító önreflexiók. A nemrégiben tragikus körülmények között meghalt képzőművész barát, Sugár Gyula kiállításának megnyitóján olvasta föl Kálnoky a következő mondatokat, amelyek Fülep Lajos művészetfilozófó fiájára emlékeztető szellemben vázolják a művészi alkotás és a teremtő emlékezet kapcsolatának kardinális kérdését.

„Az élő színész vagy színésznő, bármilyen tehetséges legyen is, mindig belekever a személyével megtestesített fiktív drámába valami betolakodott elvet, valami aktuálisat és mindennapit. A marionettnek ezzel szemben nincs más élete és mozgása, mint az, amit a cselekvésből nyer. A cselekmény előrehaladása folyamán elevenedik meg, mint egy árny, amit feltámasztunk, elmondva neki mindazt, amit cselekedett s ami az emlékből lassan jelenlétté válik.

Íme, mennyire marionettszerűek Sugár Gyula figurái. Példázzák, hogy mindaz, amit a művész alkot, az emlékekből táplálkozik, s a műalkotás létrejöttét olyasformán kell elképzelnünk, hogy a művész álmodik, álma pedig olyan elemekből rakódik össze, melyek tudatában vagy tudatalattijában eddig is megvoltak, de mivel az álom feloldja gátlásait, ezek az elemek nem eredeti mivoltukban és sorrendjükben jelennek meg az alvó előtt, ahogyan a valóságban átélte őket. Az ébrenléti folyamán viszont a művész nem állítja helyre képén a valóságot álom előtti állapotába, hanem

az álom által megváltoztatott valóságot alakítja tovább, vagyis még jobban eltávolítja a mindennapi valóságtól, mint az álom. A műalkotás [...] mindig a valóság elváltozott álmokképekéé to-
vábbi elváltoztatása.”

Kálnoky az álom és a képzelet szféráinak közvetlen közelében helyezi el a költői alkotóerőt, azt követelve és várva tőle:

„Hadd szállja be a végtelent,
emelkedjék mind magasabbra,
míg madártávtólból dereng
felé a földi dolgok arca.”

Richard Rorty

TIZENKILENCEDIK SZÁZADI IDEALIZMUS, HUSZADIK SZÁZADI TEXTUALIZMUS

Beck András fordítása

1

Némely múlt századi filozófus szerint az ideákon kívül nem létezik semmi. Századunkban pedig sokan abban a meggyőződésben frnak, mintha minden csupán szöveg volna. Ez utóbbiakat „textualistáknak” fogom nevezni. Az irodalomelmélet úgynevezett „yale-i iskolájára” gondolok például, mely Harold Bloom, Geoffrey Hartman, J. Hillis Miller és Paul de Man körül csoportosul, olyan francia „poszt-strukturálista” gondolkodókra, mint Jacques Derrida és Michel Foucault, történészekre, mint Hayden White, és társadalomtudósokra, mint Paul Rabinow. Egyikük-másikuk Heidegger gondolataiból indul ki ugyan, összességében azonban a filozófia szerepe inkább csak áttételes. Az iménti nevekkel fémmjelzett szellemi irányzat súlypontját nem a filozófia adja, hanem az irodalomkritika. A következőkben e mozgalom, valamint a XIX. század idealizmusa közötti rokon vonásokra, illetve különbségekre szeretnék rámutatni.

Először is mindkét szellemi irányzat hasonló módon helyezkedik szembe a természettudományokkal. Egyikük sem tekinti a tudóst a kultúra reprezentánsának vagy tudományos ismereteinket mindennél előbbre valónak. Azt bizonygatják, hogy létezik egy, a tudományostól eltérő s valamiképp emelkedettebb szemlélet is. S nem szeretnék, ha az emberi szellem legnagyobb tettét a „tudományos módszer” alkalmazásában és kiterjesztésében látnánk. Mindkettő olyan önképet és olyan retorikai eszközöket kínál, melyek a C. P. Snow elnevezte „irodalmi kultúrát” jellemzik.

Hasonlóságukat az a közös meggyőződés fűzi még szorosabbra, hogy az emberi gondolatokat és az emberi nyelvet sohasem áll módunkban összevetni a meztelen, közvetítés nélküli valósággal. Az idealisták Berkeley tételéből indultak ki: „egy idea csak egy másik ideára hasonlíthat”. A textualisták kiindulópontja szerint pedig minden prob-

léma, téma és megkülönböztetés a nyelv által meghatározott, vagyis abból fakad, hogy mindig egy bizonyos beszédmódot használunk, és valamilyen nyelvjátékban veszünk részt. Ezzel aztán – úgy vélik – a természettudományt is helyre tették. A természettudomány fogalmait Kant óta pusztá segédeszközöknek tekintjük – mutatnak rá az idealisták –, melyekkel elménk az érzéki benyomásokat szintetizálja; ily módon a tudományak csak a jelenségek világáról lehetnek ismeretei. A textualisták mindezt úgy fogalmazzák meg, hogy a természettudomány nyelve csupán egy a sok közül: az a nyelv, amelyik történetesen jól használható a természeti jelenségek magyarázatára és befolyásolására. De semmiképp sem a Természet Saját Nyelve – aminek a fizikalizmus szeretné beállítani. Az idealisták és a textualisták mindezt a művészet funkciójának kiemelésére használják fel. A művészet az idealisták felfogásában az én ama magánvaló, szabad és szellemi részével jelent kapcsolatot, melyhez a tudomány egyáltalán nem tud hozzáférni. A textualisták szerint viszont a szó művészet az emeli egy fokkal a tudós fölé, hogy nem egyszerűen rátalál valamire, hanem létrehoz valami azelőtt nem létezőt, mindenekelőtt pedig az az ironikus modernista beállítódás, melynek értelmében nem magukhoz a dolgokhoz, hanem mindig bizonyos szövegekhez viszonyulunk. Mindkét irányzat naivnak tekintí a tudósok ama hitét, hogy *többet* tehetnek az eszmék összekapcsolásánál vagy új szövegek létrehozásánál.

E két rokon vonás talán elegendő annak igazolására, miért tekintem a textualizmust az idealizmus korunkbéli megfelelőjének, a textualistákat pedig az idealisták szellemi leszármazottainak, akik alkalmazkodtak a megváltozott környezethez. A környezet különbözősége – szerintem legalábbis – azt jelenti, hogy a XIX. század elején még létezett egy jól körülhatárolható és nagy tekintélyű diszciplína, a filozófia, mely a kultúra sarkkövének tekintette magát, s a metafizikai tételek ennek keretén belül ütközhetek meg egymással. A mi kultúránkban viszont már nincs ilyen diszciplína. Az idealizmus metafizikai tézisre épült, a textualizmus azonban nem. Amikor például Derrida és társai azt mondják, hogy „*a szövegen kívül nincs semmi*”, ez nem olyan teoretikus kijelentés, melyet ismeretelméleti és szemantikai érvekkel támasztanak alá. Némi aforisztikus homályossággal azt sejtetik inkább, hogy az egymással összefonódó eszmék régi láncolatát – az igazság mint megfelelés; a nyelv mint tükörkép; az irodalom mint utánzás – egyszerűen magunk mögött kellene hagynunk. No nem azért, mintha nekik sikerült volna felfedezni az igazságot, a nyelvet, az irodalom *valódi* természetét. Szerintük ugyanis az egész elképzelés, mely az efféle dolgok *természetét* akarja feltárni, csak része annak a szemléletnek, amelyen túl kell lépünk – annak, amit Heidegger „*a jelenlét metafizikájának*” vagy „*az onto-teológiai hagyomány*”-nak nevezett.

Amennyiben szakítunk ezzel a hagyománnyal, egyúttal azt is megtagadjuk, ami a realistákat és az idealistákat mégiscsak egyesítette a filozófiának nevezett tevékenységben – azt az elképzelést nevezetesen, hogy van egy olyan, empirián túli kvázitudomány, mely képes annak mérlegelésére, mi tekintendő valóságnak vagy tudásnak, és mi nem. Mikor a textualisták úgy vélik, hogy az idealizmus és a pozitívizmus XIX. századi vitái csupán egy idejétmúlt szótár használatából fakadtak, melyet inkább el kellene dobnunk, semmint – miképp a kortársi analitikus filozófusok egy része szeretné – újraírunk és pontosítanunk, akkor ezt az állítást semmi olyasmivel nem igyekeznek alátámasztani, amit „filozófiai érvek” szoktunk nevezni. Néha ugyan valóban azt bizonygatják, hogy a metafizika Heideggerrel véget ért, ahogy valaha Carnapról állították öntudatosan a pozitivisták. A két állításban azonban csak az öntudatosság közös. Heidegger ugyanis semmilyen új filozófiai felfedezésre nem támasztott igényt,

abban az értelemben, ahogy Carnap kívánt új felfedezésekre jutni a nyelv természetéről. Maga a gondolat, hogy egy új beszédmódot vagy szótárt azért kell elfogadnunk, mert a dolgokról végre kiderült, miképp is vannak valójában, egyik eleme csupán a „jelenlét” ama „metafizikájának”, melynek dekonstruálására Heidegger vállalkozik.

Az idealizmus és a textualizmus egyfelől tehát rokonok, amennyiben mindkettő tagadja a tudománynak az emberi tevékenységformák között elfoglalt paradigmaticus szerepét, másfelől viszont el is térnek egymástól, hiszen az egyik filozófiai doktrína, a másik viszont a filozófiával szembeni fenntartások kifejeződése.

E két kijelentést oly módon követhetném össze, hogy míg a XIX. századi idealizmus az egyik tudomány (a természettudomány) helyett egy másikat (ti. a filozófiát) akart a kultúra centrumába emelni, addig a XX. századi textualizmus az irodalmat szeretné középpontba állítani, a tudományt és a filozófiát pedig legfeljebb az irodalom egy-egy műfajának tekinti. Írásom további részében ezt a vaskos állítást szeretném finomítani kissé, és ezáltal elfogadhatóbbá tenni. Először is megpróbálom pontosabban meghatározni a benne szereplő fogalmakat.

„Tudományon” azt a fajta tevékenységet értem, ahol mindenki érvekkel próbálkozik – ahol elfogadottnak tekintenek bizonyos általános elveket, melyek behatárolják az eszmecsere terepét, majd ezeket az elveket, a következtetések láncolatán át, más – partikulárisabb és kirívóbb – kijelentésekkel igyekeznek összehangolni. Kant óta a filozófia legfőbb törekvése, hogy olyan tudománnyá váljék, mely ítélőszéke elé vonja a tudományok összességét. Lévéen a tudás, illetve a tudományok tudománya (Wissenschaftslehre, Erkenntnistheorie) olyan általános elvek meghatározását tűzi maga elé, amelyek a tudományt tudománnyá teszik, hogy ezáltal „megalapozza” a többi tudományt, csakúgy, mint önmagát. A tudomány sajátosságához tartozik az is, hogy a problémák felvetéséhez valamennyi művelőjének ugyanaz a szótár áll rendelkezésére. Ez a szótár persze meg is változhat, de csak akkor, ha egy újdotsult elmélet, a maga új fogalmaival kielégítőbb magyarázatot ad a jelenségekre, mint a megelőző. Az *explananda* leírására szolgáló szótárnak azonban változatlanul kell maradnia. Az „irodalomnak” viszont épp az a sajátossága, hogy egy egészen eredeti vers, regény vagy esszé minden különösebb megokolás *nélkül* is hatásos lehet. Egyszerűen a hatásossága miatt hatásos, nem pedig azért, mert a verseknek, a regényeknek és az esszéknek most már inkább az új és nem a régi módon kellene íródniuk. Nem áll rendelkezésünkre olyan szótár, mellyel meg tudnánk határozni a versek, a regények és az esszék által hordozandó értékeket, a megírásra érdemes témákat, azokat az érzelmeket, melyeket ki kell fejezniük, vagy hasonlókat. Az „irodalomkritika éppen azért „tudománytalan”, mert amint egy efféle szótárral próbál meg valaki előállni, azonmód nevetségessé is válik. A legkevésbé sem tartjuk ugyanis *kívánatosnak*, hogy az irodalmi alkotásokat valamilyen előre gyártott fogalmi séma szerint ítéljük meg; azt szeretnénk, ha a műalkotás – csakúgy, mint a róla szóló kritika – új fogalmakkal ajándékozna meg bennünket. A kultúra mindazon területét „irodalomnak” nevezem tehát, amely tudatosan lemond egy általánosan elfogadott szótár lehetőségéről s ezáltal magáról az érvelésről is.

Bármily elnagyolt legyen is a tudománynak és az irodalomnak ez a fajta elválasztása, ráirányíthatja figyelmünket arra – az idealizmus és textualizmus számára egyaránt lényegbevágó – különbségre, mely egy kijelentés igazságtartalmának, illetve egy szótár használhatóságának mérlegelése között áll fenn. „Romantikusnak” nevezném azt a nézetet, mely szerint az emberi életben nem az a legfontosabb, hogy milyen elveket valunk, hanem hogy milyen szótárt, beszédmódot használunk. Vagyis a metafizikai idea-

lizmust és az irodalmi textualizmust a romantika kapcsolja össze. Mint mondtam, mindkettő arra figyelmeztet, hogy a tudomány sem vizsgálja a természetet elfogulatlan tekintettel, és kijelentései sem tekinthetők az érzékelések közvetlen átíratainak, tükörfordításának. A tudomány éppen használatos szótára csupán egy a sok közül – így hangzik következtetésük –, nem kell tehát kitüntetnünk valamiképpen, vagy a többi szótárt visszavezetnünk erre az egyre. A tudósok törekvése a dolgok valóságos rendjének felfedezésére olyan önhitségről árulkodik – mondják –, melyet nem árt bizonyos megszorításokkal megtépázni. Szerintük ugyanis a tudósok „pusztán tudományos”, „pusztán empirikus”, „pusztán fenomenális”, „pusztán gyakorlati” igazságokat tárnak elénk. E korlátozó értelmű jelző azt sugallja, hogy a tudós csupán rutinszerűen alkalmaz bizonyos módszereket a kijelentések igazságértékének ellenőrzésére – akárha a világegyetem megdicsőült szertárosa volna, aki a központi utasítás szerint veszi számba raktári készletét. Az a vélekedés, hogy a tudomány – eltekintve egy-egy, Galilei vagy Darwin nevéhez köthető korszakalkotó pillanattól – léleklölen sivár dolog, a romantika lényegéből fakad. A romantika felfogatja a meghatározó és a reflektáló ítélőerő közti értékrendet, melyet Kant állított fel harmadik KRITIKÁ-jában. A meghatározó ítélőerő – mely a különöst mechanikusan egy közös, egyetemes érvényű elv alá rendeli – mindig pusztá *megfeleléseket* hoz létre. Amikor e művelet eredményét Kant „tudásnak” nevezte, e szóval valami magasztosat kívánt jelölni. A romantika egyetért Kanttal abban, hogy az objektivitás valójában a szabályokhoz való igazodás, ámde megváltoztatja a hangsúlyokat, úgy, hogy az objektivitás a szabályhoz való *puszta* igazodássá lesz – nyájszellemmé, pusztá konszenzussá. A romantikusok, ezzel szemben, a reflektáló ítélőerőt tekinik igazán fontosnak, melyet nem kötnek szabályok, s az egyedi eseteket általános fogalmak alá próbálja besorolni (vagy, ugyanezt némiképp kiterjesztve: maga hoz létre olyan új fogalmakat, amelyek áthágják a korábbi szabályok normáit). Minthogy az esztétikai ítélőerő nem foglalható törvényekbe, Kant nem is tekintette kognitív képességnek, vagyis másodrendűnek nyilvánította – s a tudományos kultúrának mindig is ez volt a véleménye az irodalmi kultúráról. A romantika viszont azáltal, hogy a tudomány *pusztán* kognitív jellegéről beszél, ezt az értékrendet akarja megfordítani.

Összefoglalóan azt mondhatnám, hogy a Kant utáni metafizikai idealizmus a romantika sajátosan filozófiai válfaja, míg a textualizmus ennek kimondottan posztfilozófiai formája. A következő részben azt próbálom megmutatni, hogy a filozófia és az idealizmus csillaga együtt emelkedik, és együtt is áldozik le. A harmadik részben a posztfilozófiai romanticizmusként felfogott textualizmus és a pragmatizmus kapcsolatával foglalkozom, azt állítván, hogy a pragmatizmus – oximoronnal élve – posztfilozófikus filozófia. Végül a negyedik részben néhány kritikai észrevételre térek rá, melyek a textualizmusra éppen úgy vonatkoznak, mint a pragmatizmusra.

2

ÉSZ, TÖRTÉNELEM, EMBER című könyvében Maurice Mandelbaum azt írja, hogy a felvilágosodást követő korszak „a gondolkodás és az értékrend alapelveinek gyökeresen új formáit hívta életre”, de e körülbelül száz évet átfogó időszakban – mely nagyjából a XIX. századdal esik egybe – „csupán két meghatározó filozófiai irányzat rendelkezett jelentős hagyománnyal [...] a metafizikai idealizmus és a pozitívizmus”. Metafizikai idealizmusnak azt

a nézetet nevezi, mely szerint: „a valóság végső természetének nyitja a természetes emberi tapasztalat körén belülről keresendő, s azon tulajdonságaink révén tárul fel, melyek az embert szellemi lényé teszik”.¹ Mint Mandelbaum hangsúlyozza, ehhez először is azt kell hinnünk, hogy „a valóságnak van” valamiféle „végső természete”. Továbbá azt, hogy ebben a kérdésben nem a tudomány az utolsó szó – annak ellenére, hogy „a természetes emberi tapasztalat körén belülről” maradunk, és nem kutatunk semmiféle természetfölötti magyarázat után. Miért vélekedne azonban bárki is így? Hogyan juthatott bárkinek is eszébe az, hogy a tudomány mellett létezhet még valami, amit „metafizikának” nevezünk?

Ha valakitől váratlanul megkérdeznék, „mi a valóság végső természete?”, azt sem fogja tudni, hol is kezdje. Mindenekelőtt ismernünk kell, nagyjából, milyen válaszok jöhetnek szóba egyáltalán. A felvilágosodás egy egyszerű ellentéttel adott jelentést a kérdésnek, és rögtön feleletet is rá: Aquinói Tamás és Dante világképét Newton és Lavoisier világképével állította szembe. Az egyiket a babona termékének tartotta, a másikat pedig az ész művének. Kantot megelőzően senki sem vetette fel egy harmadik út lehetőségét, melyet a „filozófia” ajánl. A Kant előtti, úgynevezett „modern filozófusok” tevékenysége nem választható el élesen a tudománytól. Néhányan sajátos pszichológiát műveltek, Locke és Hume módjára, s abban a reményben írták le – Kant szavával – „az emberi értelem fiziológiáját”, hogy belső világunkban viszik véghez azt, amire a kívülvilág leírásában Newton adott példát, vagyis kvázimechanikai magyarázatát adják annak, miképp működik az emberi elme. Ez azonban a tudományos világkép kiterjesztését jelentette, nem pedig kritikáját, megalapozását vagy helyettesítését. Mások, Leibniz módjára, a vallási tradíció tudományos apologetái voltak, s épp annyit csempésztek vissza Arisztotelész szótárából a karteziánus tudományba, amennyinek még egyik sem látja kárát. De ennek megint csak nem a tudomány kritikája, megalapozása vagy felváltása volt a célja, hanem toldozgatása, hogy olyan fogalmakat is beléje erőltethessenek, mint Isten, Szabadság, Halhatatlanság. Locke és Leibniz tudományfelfogása B. F. Skinneréhez, illetve LeComte de Nouÿ-éhez hasonlított. Egyikük sem gondolta azt, hogy egy önálló – tárgyában és módszerében a természettudománytól eltérő – diszciplína előállhat a valóság végső természetének valamiféle harmadik felfogásával.

Ehhez az elképzeléshez már rendelkezünk kell bizonyos fogalmakkal arról, miben is állna egy efféle diszciplína. Az idealizmus – az a nézet, miszerint a valóság végső természete „azon tulajdonságaink révén tárul fel, melyek az embert szellemi lényé teszik” – nem csupán az egyik lehetőség, hanem valószínűleg az egyetlen, mely valaha is felmerült. Csakhogy az idealizmus Berkeleynél és Kantnál valami egészen más értelmet kap, mint az Anaxagorasszal kezdődő, majd Platónon és a platonizmus különböző formáin továbbépülő hagyományban. A materiális világot ugyanis ezen elképzelések egyike sem valamilyen tudományos bizonyítás eredményeként tekintette látszatnak, vagyis egyikük sem egy tudományos probléma megoldására törekedett. Berkeleynél azonban épp ez a helyzet. Számára az idealizmus amaz új, „tudományos” elmélet által felvetett probléma elegáns megoldását jelentette, mely szerint az elme csupán saját ideáit észleli. George Pitcher szerint Berkeley „ragyogó és extravagáns” filozófiájának egyik forrása „az érzéki megismerés... mélyenszántó és részletesen kidolgozott elmélete”.² A problémát, mellyel Berkeley szembe találta magát, Hume a következőképp fogalmazta meg: „Minden filozófus elismeri, és egyébként is eléggé nyilvánvaló, hogy az emberi szellemnek valójában semmi sem jelenik meg saját észleletein, vagyis benyomásain és ideáin kívül, és hogy a külső tárgyakat mindig csupán az általuk előidézett észleletek révén ismerjük meg.”³ Ilyen

„filozófus” például Locke is, aki inkább pszichológiát művelt, pontosabban észleléspszichológiát. Berkeley azonban a maga túlon túl „egyszerű és homályos” megoldásával egyszerűen kilépett a pszichológia területéről. Azt a kérdést, hogy az ideák vajon másolatai-e tárgyuknak, azzal válaszolta meg ugyanis, hogy „egy idea csak egy másik ideára hasonlíthat”. Ezt kortársai éppolyan megütközéssel fogadták, ahogy napjaink evolucionista biológusa a minden anyagot élettel felruházó pánpszichikai feltételezésre reagál. Nem az a baj, hogy az ötlet képtelen, hanem hogy túlságosan absztrakt és üres, s emiatt egyszerűen nem megyünk vele semmire.

Berkeley mégis nélkülözhetetlen az idealizmus valódi jelentőségének megértésében, noha az általa kínált változat csupán érdekességnek számít. Berkeley idealizmusa ugyanis nem valamilyen platonista kétvilág-elmélet, hanem egy tudományos problémára – az ideák és tárgyaik hasonlóságára vonatkozó locke-i kérdésre – adott körültekintő válasz. Hume azután, kiterjesztve Locke vizsgálódását, azt kérdezte, vajon jogosult-e „tárgyakról” beszélnünk egyáltalán, ami viszont Kantnak volt segítségére abban, hogy a pszichofiziológiai mechanizmusok tudományos elméletének kérdését magának a tudománynak a legitímációjára vonatkozó kérdéssé formálja át. Ehhez három lépésre volt szüksége:

a) A tudományos igazság természetének problémája csak akkor oldható meg, ha elfogadjuk, hogy ez megalkotott, nem pedig megtalált igazság, vagyis az a világ, aminek a tudomány megfelel, transzcendentális idea.

b) A megalkotott és a megtalált, a transzcendentális idealitás és a transzcendentális realitás közötti különbség azzal magyarázható meg, ha szembeállítjuk az *ideák* által szerzett *tudást* az *akaratt* révén véghezvitt *tettel* – a tudományt a morállal.

c) A transzcendentális filozófia tana, mely képes arra, hogy a tudomány és a morál fölé emelkedjék, s mindkettőjük számára kijelölje az őket megillető helyet, a tudomány helyébe lép mint a valóság végső természetének tana.

Kant tehát azáltal finomította a tudomány és vallás, az ész és a babona felvilágosodás által létrehozott ellentétét, hogy a tudás természetének megoldatlan tudományos problémáját a tudás *lehetőségére* vonatkozó problémává alakította át. Ehhez az átalakításhoz komolyan kellett vennie Berkeley tételét – „egy idea csak egy másik ideára hasonlíthat” – s egyúttal lefordítani ekképpen: „egy idea csak abban az esetben felelhet meg bárminek is, ha a világ maga is ideákból áll”. Egy ilyen, ideákból álló világ gondolatának alátámasztásához választ kell keresnünk arra is, voltaképp kinek az ideáiról van szó. Erre a célra alkotta meg Kant a transzcendentális ego fogalmát, mellyel Berkeley Istenét helyettesítette. A transzcendentális ego fogalma viszont csak akkor értelmes – amint arra Kant közvetlen követői rámutattak –, ha azonosítjuk az elgondolható, ámde megismerhetetlen énnel, a morális parancsolattal: az autonóm önmagában való énnel.

E ponthoz érkeve az idealizmus máris jóval több pusztá intellektuális csemegénél. Immár nem csupán Berkeley ötletes ad hoc válaszát jelenti az érzékelés és a külső tárgyak viszonyának kérdésére, hanem annak megoldását, miképpen illeszthető a művészet, a vallás és a morál a Galilei által ajánlott világképbe. Amennyiben e némiképp öncélú szellemi feladat megoldását sikerül egy széleskörűen elfogadott tudományos probléma megoldásával összekapcsolnunk, a kérdéses diszciplína egyszerűen úgy áll előttünk, mint amely *felváltja a tudományt*, igazolván Rousseau-nak a felvilágosodással szembeni bizalmatlanságát. Ekképpen a filozófia egyfelől *tudománnyá* lesz (hisz olyan problémára kínál megoldást, mellyel a tudomány sehogy sem boldogult), másfelől fi-

gyelmünk előterébe hozza vissza mindazt, amit a tudomány inkább elfeledni látszott – az erkölcsöt és a vallást. Az erkölcsöt és a vallást most már kizárólag az ész határai korlátozzák. Az ész ugyanis a filozófia szerint szélesebb körű a tudománynál, miáltal a filozófia a *legfőbb* tudomány szerepében tünteti föl magát.

Az eddigiekben azt próbáltam bizonyítani, hogy a transzcendentális idealizmus elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a „filozófiának” nevezett diszciplína a valóság végső természetének – a tudományétól és a vallásától eltérő – alapvető szemléletét kínálva, meghaladhassa mind a kettőt. Véleményem szerint a kantí rendszer előbb egy tudományos probléma megoldásával a tudomány rangjára emelkedett, hogy aztán a kultúra másodrendű elemévé fokozza le magát a tudományt. Legmagasabb rangra pedig a filozófiát emelte, minthogy megmutatta, miképp rendelkezhet az a vallás és a tudomány legfőbb erényeivel, miközben mindkettőt a szellem magasából szemléli. Az idealizmus azért tűnhetett valamiféle tudományos feltevésnek – olyan feltevésnek, melyet *érvekkel* lehet alátámasztani –, mert Berkeleyben és Kantban egyaránt megvolt az érzékelés és tárgyai viszonyának Locke-ra visszamenő pszichológiai problémája iránti érdeklődés. Ámde azért válhatott a legfőbb tudománnyá, mivel tisztázta a művészet, a morál és a vallás viszonyát a tudományhoz – mindez viszont Kantot és Hegelt kapcsolta össze. A transzcendentális idealizmus egyik arcával Newton, Locke, az ideák természete és az észlelés problémája felé fordult. A másikkal pedig Schiller, Hegel és a romantikusok felé. Ez a kettős kötődés ad magyarázatot arra, miért tűnhetett a transzcendentális idealizmus valamiféle bizonyítható igazságnak a XIX. század első évtizedeiben. És magyarázatot adhat arra is, miért látszott a transzcendentális idealizmus a kultúra éppoly gyökeresen új és időálló elemének, mint amilyenek száz évvel előtte a newtoni fizika. Mindkét illúzió annak következménye volt, hogy a kantí filozófia egyik fele a másiktól kölcsönözte presztízsét. Az első KRITIKA – Newton PRINCÍPIÁ-jával és Locke ÉRTEKEZÉS-ével rokon – érvelésmódja a *Wissenschaftlichkeit* olyan auráját teremtette meg, mely nem hagyta érintetlenül a második és harmadik KRITIKÁ-t, sőt Fichtét sem.

Az idealizmus fejlődésének következő stádiuma azonban mind az idealizmus, mind a filozófia felszámolásának kezdetét is jelentette. Hegel a filozófiát spekulatív s nem csupán reflektív jelleggel ruházta fel, ezért aztán a transzcendentális egót „Szelleme” keresztelte át, a Galilei-féle tudomány szótárát pedig csupán egynek tekintette azok között, melyekkel a szellem leírja önmagát. Ha Kant megéri a FENOMENOLÓGIA megjelenését, tanúja lett volna annak, hogy a filozófia mindössze huszonöt évig haladt a tudomány kitaposott útján. Hegel megtartotta ugyan a „tudomány” elnevezést, de azt a lényegi mozzanatát nem, hogy problémáinak felvetésére neutrális szótárt fogadjon el, amely lehetővé teszi az argumentációt. Kant nagy vívmánya, a „filozófiának” nevezett legfőbb tudomány égisze alatt Hegel egy olyan új irodalmi műfajt hozott létre, amely az érvelés minden nyomát eltörölte, noha önmagát minduntalan a *System der Wissenschaft*, *Wissenschaft der Logik* vagy *Encyklopadie der philosophischen Wissenschaften* elnevezéssel illette.

Marx és Kierkegaard korában már mindenki tudta, hogy a király meztelen – hogy bármi legyen is az idealizmus, semmiképp sem valamilyen bizonyítható, kvázitudományos tézis. A század végére pedig (Green és Royce korára) az idealizmus olyanná vedlett vissza, amilyené Fichte tette: az észlelés és az ítélőerő kapcsolatára vonatkozó kissé poros kantí érvek és valami eltökélt erkölcsi komolyság elegyévé. Ami azonban Fichte számára még egyértelműen bizonyítható igazság és egy új korszak nyitánya

volt, azt Green és Royce minden illúziótól mentesen már csak néhány filozófiaprofesszor véleményének tartotta. A század végére a „filozófia” már ugyanazt jelentette, amit ma is: a „klasszika-filológiához” vagy a „pszichológiához” hasonlóan egy egyetemi tanszék neve csupán, ahol ifjonti reményeket ápolgatnak, s ahol a hajdani aranykor iránti nosztalgia még eleven. Mi, filozófiaprofesszorok úgy viszonyulunk Kanthoz és Fichtéhez, ahogy klasszika-filológus kollégáink Scaligerhez és Erasmushoz, vagy pszichológus kollégáink Bainhez és Spencerhez. A filozófia olyan autonóm tudományos diszciplína, mely az egész kultúra alapvetésére tart igényt. No nem mintha jó okunk volna akár az autonómiára, akár erre az igényünkre, hanem azért, mert a német idealisták alaposan belénk plántálták, hogy a filozófia az emberiség legfőbb reménye. Mostanra azonban, mikor már *senki sem* vallja magát idealistának, s a realizmus és az idealizmus csatározásairól csupán filozófiatörténetekből szerezhetünk tudomást, a filozófusok elvesztették azt a meggyőződésüket, hogy ők a valóság – vagy bármi más – végső lényegének letéteményesei. Homályosan még érzik ugyan, hogy előjoguk szerint a kultúra legmagasabb polca illeti meg őket, de ezt az igényt már nincs mivel alátámasztaniuk. Amennyiben történeti áttekintésem helytálló, a filozófusok csak akkor szerezhetik vissza korábbi rangjukat, ha ismét a valóság végső természetének olyan elképzelésével állnak elő, mely vetekedhet a tudományéval. Mivel pedig erre egyedül az idealizmus tesz figyelemre méltó kísérletet, a kultúra egésze csak akkor fogja fontolóra venni a filozófia állításait, ha ez képes újjáéleszteni az idealizmust. E feltámasztás lehetősége azonban éppoly kevésbé valószínű, mint várható eredménye.

3

A metafizikai idealizmusból a tudományos érvekkel alátámasztható nézetrendszer szétfoslása után csak a romanticizmus maradt. Az első részben ajánlott meghatározás szerint a „romantika” az a tan, mely nem az igazság felfedezését tekinti elsőrendű feladatának, hanem az általunk használt szótár kiválasztását. Lehet, hogy mindez ködösen és semmitmondóan hangzik, én mégis ebben látom legpontosabb megfogalmazását a tudománytól való elszakadás érzésének, melyet Hegel hagyott örökül a XIX. századra. Hegel lerombolta a tudományos filozófiáról alkotott kantú álmodot, megteremtett viszont – mint említettem – egy új irodalmi műfajt, olyan műfajt, mely megmutatta, hogy szavaink jelentősége a választott szótáron, beszédmódon múlik; hogy a szótárak zavarbaejtő bőségéből válogathatunk; s hogy ezek mindegyikének megvan a maga gyenge pontja. Hegel egyszer s mindenkorra rávilágított arra, hogy valamennyi új szellemi irány egyedi szótára, műfaja, stílusa, újszerű dialektikus szintézise mögött rendíthetetlen magabiztosság rejlik – nevezetesen az az érzés, hogy most végre első ízben sikerült oly módon megragadni a dolgokat, ahogy azok valójában vannak. Ugyanakkor egyszer s mindenkorra világossá tette azt is, miért oly tűnékeny ez a fajta magabiztosság. Megmutatta, hogy az új nemzedéket fűtő szenvedély miképp szolgálja az ész cselét: miképp emészt fel és formálja át végül magát a nemzedéket. Hegel már a későn érkezettek és ironikusok hangfekvésében szólal meg, ami olyannyira jellemző napjaink irodalmi kultúrájára.

A szellem működésének Hegel adta, romantikus leírása érvényes a poszthegeélianus politikára és irodalomra, de csaknem teljesen érvénytelen a tudományra. Erre a különbségre mondhatjuk, hogy „annál rosszabb Hegelre nézve”, de azt is: „annál

rosszabb a tudományra nézve”. A kettő közötti választás megegyezik a Snow „két kultúrája” közötti választással (továbbá az „analitikus” és a „kontinentális” filozófia közöttivel is, melyek, hogy úgy mondjam, e két kultúra propagandistái). Mindazok a Hegel utáni gondolkodók, akik többre vágytak annál, amit a tudomány adni képes, úgy vélték, legjobb, ha egész egyszerűen *figyelman kívül hagyják* a tudományt. A természet tanulmányozásának Hegel meglehetősen alacsony rangot jelölt ki rendszerében. Egyszersmind azonban rámutatott arra, hogy létezik egy olyan racionalitás, mely argumentumok nélkül is boldogul a szellem szabadságának eksztázisában, s ennek hatóköre mindenestül kívül esik azon, amit Kuhn „*szakmai mátrixnak*” nevezett. Hegel saját szándékával ellentétben – az ész csele folytán – a mi modern irodalmi kultúránk alapjait vetette meg. Ez a kultúra fennen hangoztatja, hogy a tudományból, a filozófiából és a vallásból megőrizte és újraformálta mindazt, ami arra érdemes, miközben mindhármát magasabb szemszögből fogja át. A közérdek letéteményesének tekinti magát, Coleridge kifejezésével „a nemzet tudósának”. E kultúra magában foglalja Carlyle-t és Isaiah Berlint, Matthew Arnoldot és Lionel Trillinget, Heinét és Sartre-t, Baudelaire-t és Nabokovot, Dosztojevskijt és Doris Lessinget, Emersont és Harold Bloomot. Sokszínűségét aligha érzékeltethetnénk azzal, ha a „költészet”, a „regény” és az „irodalomkritika” szavakat valamiképpen megkísérelnénk összevonni. Erről a kultúráról a felvilágosodásnak még sejtelve sem lehetett. Nincs helye abban a hármas felosztásban sem, mellyel az emberi tevékenység formáit Kant a tudományos ismeret, az erkölcsi tett, valamint a kognitív képességek kötetlen játéka, vagyis az esztétikai élvezet körébe sorolta. Hegel azonban mintha már mindent tudott volna erről a kultúráról, jóval megszületése előtt.

A metafizikai idealizmus mindenekelőtt azt a képességet hagyta örökül az irodalmi kultúrára, hogy elhatárolja magát a tudománytól, igazolja szellemi fölényét vele szemben, s jogot formáljon mindarra, ami az emberiség számára a legfontosabb. Egy szekularizált, de mégsem tudományos kultúra elfogadtatásában Kant tette meg az első, döntő lépést, amikor a Verstand és a tudomány szótárának használatát csupán *egynek* tekintette az emberi szellem jótéteményei között. A második, nem kevésbé fontos lépés Hegel nevéhez fűződik, aki önkéntelenül is egy ilyen kultúra legfontosabb összetevőit nevezte meg számunkra: az elveket és a szótárakat pusztán az idő és tér függvényének tekintő történeti érzéket s azt a romantikus meggyőződést, mely szerint minden megváltoztatható pusztán azzal, ha új módon beszélünk. A filozófiába Hegel által behozott romantícizmus azt a reményt erősítette meg, hogy az irodalom a filozófia helyébe léphet, s hogy a szellem legbensőbb titkait – melyeket a filozófusok mind ez ideig hasztalan kutattak – az újdonsült irodalmi műfajok fogják feltárni.

Az irodalmi kultúra autonómiájának és vezető szerepének megteremtéséhez azonban egy harmadik lépésre is szükség volt. Ezt Nietzsche és William James tette meg, akik a romantícizmust felváltották a pragmatizmussal. Az újfajta beszédmódok kimunkálásával nem az addig homályban maradó titkokat tárhatjuk napvilágra – mondták –, hanem közelebb kerülhetünk általuk ahhoz, amit el akarunk érni. Ahelyett, hogy a filozófia – a végső valóság letéteményesének – helyébe az irodalmat ajánlották volna, mindenestül elvetették azt, hogy az igazság mércéje a valóságnak való megfelelés legyen. Nietzsche és James – különböző hangfekvésben előadott – véleménye szerint *maga* a filozófia is csupán azzal a státussal rendelkezik, melyet Kant és Fichte a tudomány számára jelölt ki: nem más, mint hasznos és lelkesítő képzetek teremtése. A metafizikai idealizmusnak s általában ama törekvésünknek, hogy a „valóság végső természetéről” tegyünk kijelentéseket, Nietzsche és James pszichológiai magyarázatát

adta. Marx persze ezt már korábban megtette, de ők, Marxtól eltérően, nem kívántak semmiféle új filozófiát kidolgozni az idealizmus meghaladására. Ehelyett tudatosan felhagytak azon archimedesi pont keresésével, ahonnan áttekinthetővé válhatna a kultúra egésze. Szakítottak tehát azzal a felfogással, mely a filozófiát a legfőbb tudománynak tekintette. A megalkotás metaforáját – melyet Kant és Hegel a megtalálás hagyományos realista metaforájával állított szembe – nemcsak a többi filozófusra alkalmazták, hanem *önmagukra* is. Miképp Nietzsche megfogalmazta, az ő generációjuk volt az első, mely nem hitte magát az igazság birtokosának. Így aztán egyáltalában *nem* kívántak arra a kérdésre válaszolni: „Kinek az oldalán állsz, miközben ezeket a borzalmas dolgokat mondod az emberekről?” Inkább csak meg akarták tépázni az olyan szavak nimbuszát, mint „igazság”, „tudomány”, „tudás”, „valóság”, minsem, valamilyen új elgondolással előállni azon dolgok természetéről, melyeket ezek a szavak fednek.

Párhuzamosan azzal, hogy a filozófián belül a pragmatizmus lépett a romantika helyébe, változás állt be az irodalmi kultúra önmagáról alkotott képében is. E kultúra századunkbeli nagyjai – a nagy „moderne”, ha tetszik – azt próbálták megmutatni, hogyan festene az életünk ama remény nélkül, amit Nietzsche „*metafizikai vigaszt*” nevezett. A „textualizmus” oly módon támaszkodik a pragmatizmusra és erre a modern irodalomra, ahogyan a végső igazságot az irodalomban kereső XIX. századi törekvés támaszkodott a metafizikai idealizmusra és a romantikus költészetre. A textualizmusnak napjaink kultúrájában betöltött szerepét talán akkor érthetjük meg a legjobban, ha a pragmatizmus következetes végiggondolására tett kísérletet látunk benne. Kísérletet arra, hogy végleg megszabaduljunk az *igazság felfedezésének* gondolatától, mely összeköti a teológiát és a tudományt.

M. H. Abrams egy esszében a textualizmust – ő „*Newreading*”-nek (Újraolvasás) nevezi – a hagyományos „*humanisztikus*” felfogással állítja szembe, melyet ekképp jellemez: „*a szerző megformálja és szavakba ontja mindazt, amit az emberről és az emberi történelekről ki akar fejezni, azokhoz az olvasókhöz címezve szavait, akik megérthetik írását. Az olvasó és a szerző kapcsolatát az a közös nyelvi-irodalmi érzék és tudás biztosítja, melynek segítségével az olvasó képes megfejteni a mű által hordozott jelentéseket. Amikor kirajzolódik előtte a szerző szándéka, akkor sajátítja el a mű nyelvét*”.⁴

A kritika textualista felfogása ezzel szemben figyelmen kívül hagyja a szerző szándékát, miközben az alábbi két – teljesen eltérő – megközelítés valamelyikét követi. Az első szerint – Edward Said szavait idézve – a szöveget „*önmagában állónak kell tekintennünk, mely a belső koherencia valamilyen kitüntetett, de legalábbis feltáratlan és a priori elvét tartalmazza; másfelől viszont a szöveg magában véve is elegendő ahhoz, hogy bizonyos jól számított hatást váltson ki egy (elképzel) olvasóból*”.⁵

Elképzelhető azonban az is, hogy a textualista elveti a szerzőjétől teljességgel elszakított szöveg elképzelését, s helyette valami olyasmit kínál, amit Bloom „*eredeti félreértésnek*” nevez. A kritikus ez esetben sem a szerző, sem a szöveg intenciójára nem kíváncsi, hanem egyszerűen úgy bánik a szöveggel, ahogyan neki tetszik, és azt emeli ki belőle, ami számára fontos. Vagyis egy szótárt – Foucault kifejezésével „*rácsot*” – erőltet a szövegre, melynek esetleg semmiféle kapcsolata sincs a szöveg vagy szerzője szótárával, s megnézi, mi sul ki belőle. Nem a különös gépezetek kíváncsi gyűjtőjéről vesz példát, aki darabokra szedi masináit, hogy megtudja, mi működteti azokat, s közben meg sem kérdi, voltaképpen mire valók, inkább a pszichoanalitikus bravúros elemzéséről, aki egy álomból vagy egy viccből is gyilkos készletések szimptomáit olvassa ki.

A textualizmus megértéséhez elengedhetetlen, hogy e két kritikai modell hasonló-

ságait és különbségeit egyaránt számba vegyük. Legfontosabb hasonlóságuk, hogy mindkettő a valóságnak való megfelelésként felfogott igazságfogalom pragmatista elutasításából indul ki. Az a textualista, aki úgy hiszi, megfejtette a szöveget, és feltárta titkát, nem zavartatja magát attól, amit a szövegről korábban gondoltak vagy amit a szerzője állít róla. Az eredeti félreolvasó, mint Foucault vagy Bloom, ugyancsak azzal kérkedik, hogy többet hoz ki a szövegből, mint amit a szerző vagy az olvasók valaha is beleláthattak. Mindkét irányt szakít azzal a realizmussal, melyet Abrams idézett szavai illusztráltak. De az első csoportba tartozó kritikus csak félig-meddig tekinthető pragmatistának. Szerinte ugyanis létezik valamilyen rejtett kód, amelynek felfejtésével a szöveg helyes megértéséhez jutunk. A kritikát tehát inkább felfedezésnek tekinti, nem pedig teremtő tevékenységnek. Az eredeti félreolvasó mit sem törődik a felfedezés és a teremtés, a megtalálás és a megalkotás közötti különbségtevéssel. Ezt a különbséget éppolyan haszontalannak tartja, mint Nietzsche vagy James. Számára minden csak ürügy: nem az érdeklí, hogyan vannak a dolgok valójában, csak az, hogy mit lehet kihozni belőlük.

Megpróbálok máshonnan közelíteni ehhez a szembeállításához, hogy világosabbá váljon, mire is gondolok. Abrams „*humanista*” kritikusja egy olyan átfogó és közös szótár létezésében hisz, melynek segítségével megállapítható, miről is szólnak a különféle irodalmi művek. A textualisták első csoportja – a szolgai textualisták – szerint minden műnek saját szótára, a többivel összemérhetetlen saját titkos kódja van. A textualisták másik fájának – az eredeti textualistáknak – ellenben megvan a maguk külön szótára, és nem törődnek azzal, hogy osztozik-e ebben velük valaki vagy sem. Az eredeti textualisták, gondolatmenetem szerint, Nietzsche és James – s ekképp Kant és Hegel – igazi örökösei. Míg a szolgai textualista – aki pusztán dekódolásra törekszik – csupán a realizmus, a „*jelenlét metafizikájának*” áldozatait szaporítja. Noha azt gondolja, hogy ha a szöveg határain belül marad, szétboncolja és megmutatja, miképpen működik, ezzel „*ki is vonta magát a jelölő uralma alól*”, szétfoszlatta a nyelvnek mint a valóság tükrenek mítoszát és így tovább. Valójában azonban mindent elkövet azért, hogy a tudományt utánozza: kritikai *módszerre* törekszik, és mindenkit meg akar győzni arról, hogy birtokában van a megfejtés. A konszenzus biztonságát áhítja, persze csak az értő olvasókét, miképp a mikrobiológus is csupán ama háromszáz kartársának egyetértésére számít, akik ugyanazon a szaknyelven beszélnek, és ugyanazokkal a problémákkal foglalkoznak, mint ő. Az eredeti textualista viszont megpróbál lemondani erről a biztonságról. Nietzschével és Jamesszel egyetértésben vallja, hogy a *módszer* eszménye egy *privilegizált szótár feltételezésén* alapul, egy szótárén, mely a tárgy lényegét ragadja meg, annak sajátos természetét fejezi ki, szemben azzal, amit mi olvasunk ki belőle. Nietzsche és James szerint egy ilyen szótár léte mítosz, s még a tudományban is, a filozófiáról nem is beszélve, csupán olyan szótárra vágyhatunk, amely megfelel saját céljainknak.

A mondottakat a következőképp összegezhetném. A metafizikai idealizmus átmeneti, de fontos állomást jelentett a romantika kialakulásában. Az a gondolat, hogy a tudományt mint világi valláspótlékot a filozófia válthatja fel, ugyanilyen átmeneti, de fontos állomást jelentett ahhoz, hogy a tudomány helyett az irodalom váljék uralkodó kulturális paradigmává. A romanticizmust magába építette (aufgehoben) a pragmatizmus, vagyis az a gondolat, mely szerint az új szótárak jelentősége nem dekódoló képességükben rejlik, hanem pusztán használhatóságukban. A pragmatizmus az irodalmi modernizmus voltaképpeni filozófiai megfelelője, annak az irodalomnak tehát,

mely autonómiájára és újszerűségére büszke, nem pedig arra, hogy hűen adja vissza a tényeket, vagy valamiféle örök és objektív értelmet fedezett fel. Az eredeti textualizmus e modernista irodalom következményeit vonja le, hogy egy sajátosan modernista kritikát hozzon létre.

Ez az összefoglalás lehetőséget ad, hogy visszatérjek írásom elejének némiképp erőszakolt párhuzamához, mellyel a „minden csak idea”, illetve a „minden csak szöveg” állításokat hoztam összefüggésbe. Az utóbbi, gyanúsán metafizikus csengésű szlogent (szülőatyjával, Derridával ellentétben) csak azok a szolgai textualisták veszik komolyan, akik úgy vélik, ezzel végre birtokukba került az irodalmi művek elemzésének helyes módszere, vagyis rátaláltak e művek központi kérdésére. Ez annak figyelmen kívül hagyásából fakad, hogy a kiérlelt pragmatikus álláspont szerint nincsen semmilyen érdemi különbség az asztalok és a szövegek, a protonok és a költemények között. Egy pragmatista számára *mindezek* csupán a használat, tehát újrafogalmazás, újraértelmezés és manőverezés állandó tárgyai. A szolgai textualista azonban Diltheyjel és Gadamerrel ért egyet, mikor lényeges különbséget lát a tudósok és a kritikusok munkája között.⁶ Az a tény, hogy egy adott kérdésben az előbbiektől többnyire megegyezésre jutnak, az utóbbiak ellenben nem, öszerinte tárgyaik eltérő természetére vagy sajátos módszereikből adódó ismeretelméleti problémáik különbözőségére utal. Az eredeti textualista viszont ugyanazt a kérdést teszi fel a szöveggel kapcsolatban, amit egy mérnök vagy fizikus, ha új fizikai jelenséggel kerül szembe: miképp értelmezzem a dolgot, hogy átvehessem fölötte az irányítást? S olykor egy-egy nagy fizikus vagy nagy kritikus valóban olyan új szótárral áll elő, mely számtalan új és nagyszerű dolgot tesz lehetővé számunkra. Végre tisztában vagyunk hát az anyag, a költészet vagy bármi más valódi természetével – kiálthatnánk fel ekkor. Csakhogy Hegelnek Kuhn romantikus tudományfilozófiájában megtestesülő szelleme vagy a romantikus költészet bloomi filozófiája arra emlékeztet bennünket, hogy a szótárak halandók, akárcsak az emberek. A pragmaüsta figyelmeztetése szerint minden új és hasznos szótár csupán *szótár*, semmi több, vagyis nem valamiféle váratlan és közvetlen megjelenítése a dolgok vagy szövegek valóságának.

Ahogy az a velős megfogalmazásokkal már lenni szokott, Derrida kijelentésének – „*A szövegen kívül nincs semmi*” – igaza van abban, amit hallgatólagosan tagad, és téved abban, amit nyíltan állít. Ha azt mondjuk, hogy a szövegek semmi szövegen túlira nem utalnak, ennek *egyedül* értelme az a jó öreg pragmaüsta tétel, miszerint egy tárgy leírásához mindig valamilyen nyelvre, szótárra van szükségünk. Így aztán egy dolognak csak kétféle leírását vehetjük össze egymással, nem pedig egy leírást magával a dologgal. Ez a megállapítás kiterjesztése mindössze Kant nézetének – „*A szemlélet fogalmak nélkül vak*” –, ami viszont Berkeley eredeti észrevételére megy vissza, mely szerint „*egy idea csak egy másik ideára hasonlíthat*”. Mindezek pedig csupán némiképp félrevezető megfogalmazásai annak, hogy a valóságot sohasem láthatjuk tisztán, leplezetlenül, tekintetünk előtt csupaszon. A textualizmus mindehhez semmit sem tesz hozzá azon az új, félrevezető beállításon túl, hogy a világot valamennyi eddig használatos szótárban foglaltakkal tekinti egyenlőnek. Ahogy a textualizmus gyakorlata, néhány ragyogó példától eltekintve, nem tesz hozzá semmit ahhoz a tényhez, hogy a szöveg szerzője előtt rejtve marad az a szótár, mellyel szövege termékenyen értelmezhető. Az a felismerés azonban, hogy az ember onismeretének nyelve nem feltétlenül egyezik meg azzal, amelynek segítségével mások megérthetik őt, nem igényel semmilyen metafizikai, ismeretelméleti vagy szemantikai alátámasztást. Ezt a megállapítást

csakis az általa inspirált gyakorlat szaporodó példái fogadtathatják el. Az eredeti textualisták, mint amilyen Bloom és Foucault, épp efféle példákat nyújtanak számunkra.

Úgy vélem tehát, hogy a textualizmus csupán néhány példával támasztja alá a romantizmus és a pragmatizmus arra vonatkozó kijelentéseit, miért volna szerencsés eltekintenuünk az alább következő s a hozzájuk hasonló realiztikus kérdések vizsgálatától: „Valóban ez az, amit a szöveg *mond?*”, vagy „Hogyan bizonyítható be, hogy a vers valóban erről *szól?*”, vagy „Miképp különböztethetjük meg azt, ami benne van, attól, amit a kritikus magyaráz bele?” Azt mondani, hogy a világ csupán szövegek halmaza, éppolyan bohókás extravagancia, mint azt állítani, hogy nem egyéb, mint mozgó anyag, az érzékelés kimeríthetetlen tárháza vagy formáló akaratumk képlékeny tárgya. Ha azt mondjuk, hogy minden csupán szöveg, akkor ez eredeti és ironikus értelmét tekintve valami ilyesfélét jelent: „Éppannyi joggal mondhatjuk, hogy az atomok pusztán Démokritosz szövegei, mint azt, hogy Démokritosz csupáncsak atomok halmaza. Minthogy mindkét állítás egyetlen szótárt próbál kitüntetett helyzetbe juttatni, egyformán ostobaság mind a kettő.” Szolgai, szó szerintü értelmét tekintve azonban ez a kijelentés csak a metafizikai tételek számát szaporítja. Mostanában sajnos mégis vannak, akik tudákosan felvilágosítanak minket arról, hogy a „filozófia *bizonyítékát adta*”, hogy a nyelv nem utal semmi nyelven túlira, ezért aztán nem is beszélhetünk másról, csakis szövegekről. Ez annak a hivatkozásnak felel meg, miszerint Kant bebizonyította a magánvaló megismerhetetlen voltát. Mindkét kijelentés azon a konstruált ellentétén alapul, melyet a valóság valamiféle nem diszkurzív, közvetlen látása, illetve saját valódi beszéd- és gondolkodásmódunk között állítunk fel. Abból, hogy „fogalmak nélkül nem tudunk gondolkozni, és szavak nélkül nem tudunk beszélni”, mindkettő azt a hibás következtetést vonja le, hogy „csak a gondolataink és a szavaink által teremtett dolgokról gondolkozhatunk vagy beszélhetünk”.

Ha igazolni szeretnénk azt a valószínű állítást, hogy az irodalom mára a vallás, a tudomány és a filozófia helyébe lépett mint a kultúra döntő tényezője, akkor ennek *legerőtlenebb* módja az volna, ha a kortársi kritikai gyakorlat filozófiai alapjai után kutatnánk.⁷ Akárha Galilei tudományának védelmében azt hoznánk fel, hogy az a Bibliában is meg van írva, vagy ha a transzcendentális idealizmust a fiziológiai kutatások legfrissebb eredményeként akarnánk elfogadtatni. Olyan volna ez, mintha egy trónfosztott uralkodó hatalmát csak azért ismerné el valaki, hogy megerősítse vele trónbitorló követeléseit. Egy nagyratörő tudományág csak azáltal követelheti magának a kultúra legmagasabb polcát, ha megmutatja, hogy helyre képes tenni a többi tudományt is. Az irodalmi kultúra manapság épp ezen munkálkodik eredményesen. Ezt tette a tudomány is, amikor a vallás helyébe lépett, akár csak az idealista filozófia, amikor – rövid időre – a tudomány szerepét vette át. De sem a tudomány nem *bizonyította*, hogy a vallás tévút, sem a filozófia, hogy a tudomány pusztán fenomenális, miképp a modernista irodalom vagy textualista kritika sem tudja *bebizonyítani*, hogy a „*jelenlét metafizikája*” már a múlté. A maga dolgát mégis sikerre vitte mindegyikük – indoklás nélkül is.

Azzal a véleménnyel, hogy a textualizmus mindössze újabb metaforával igazolja Hegel romanticizmusát és James meg Nietzsche pragmatizmusát, a textualizmus olyan kritikussaihoz csatlakozom, mint Gerald Graff. Graff joggal mutat rá, hogy az iroda-

lomkritika újabb irányzatai „a nyelvről, a tudásról és a tapasztalatról alkotott modernista feltevéseket”,⁸ vagyis az Új Kritika által felvetett témákat viszik tovább, és ezzel azt a hagyományosabb felfogást állítja szembe, mely szerint az irodalom „segítségünkre lehet a dolgok valódi megértésében, s nem csupán abban, hogy a dolgok miképp tükröződnek tudatunkban”.⁹ Azzal is egyetérttek, hogy az említett feltevéseket csak nagy ritkán támasztják alá érvekkel. Úgy hiszem, téved viszont, mikor kijelenti: „attól a nézettől, hogy a nyelv nem felel meg a valóságnak, már csak egy lépés az interpretáció jelenlegi revizionista irányzata, mely valamennyi irodalmi művet csupán saját ismeretelméleti problematikája kommentárjának tekinti”.¹⁰ Valójában ez igen nagy lépést jelent, ráadásul visszafelé. Graff kétségkívül létező tendenciáról beszél, csak hogy e szerint az irodalom akkor vehetné át a filozófia szerepét, ha utánozná a filozófiát – ha mindenestül ismeretelméletivé válna. A szolgai textualisták számára az ismeretelméletnek változatlanul nagy vonzereje van. Szerintük a költők megüstvelve érezhetik magukat, amikor ismeretelméletüket boncolgatják. Ráadásul azt hiszik, hogy ha valamely költő ismeretelméletét teszik kritika tárgyává, már nem is egyszerű kritikuskok – filozófusok inkább. Hasonló módon próbálják a hódító harcosok kivívni a nép rokonszenvét azáltal, hogy a helyi hatalmasságok nyútt tógáját öltik magukra. Graff és mások, úgy vélem, helyesen hívták fel a figyelmet a textualista kritika többségének furcsamód eltúlzott követelésére, mikor azt állították, hogy ezek a kritikuskok szeretnék ugyan kivívni maguk számára a filozófiának tulajdonított presztízt, csak azt nem fejtik ki kellőképpen, hogy milyen alapon.

Egyáltalán nem értek viszont egyet Graff alábbi kijelentésével: „annak az írásnak, amely hatást akar elérni, az élet – legalábbis az író által vizsgált életmetszet – koherens és meggyőző filozófiájából kell fakadnia. Úgy látszik, sehogy sem kerülhető el az irodalom ideologikussága – még ha ez az ideológia minden ideológia meghérdőjelezése is. A »naïv« realizmus valamennyi formájának tagadása maga is egy objektív nézőpontot feltételez”.¹¹ Számomra mindez a hatásos írás elhibázott felfogásának látszik. Ennek alapján ugyanis vagy azt kellene mondanunk, hogy Baudelaire és Nabokov nem írtak hatásosan, vagy azt, hogy iróniájukban valamilyen „koherens és meggyőző életfilozófia” ölt testet. Márpedig egyik lehetőség sem túlságosan vonzó. Az idézett kijelentés tévedni látszik abban is, ami a realizmus elvetésének feltételére vonatkozik. Erre ugyanis *van mód* a valóság, a tudás vagy a nyelv természetéről felállított „objektív” teória nélkül is. Egyszerűen nem igaz, hogy magunkévá kell tennünk ellenlábassunk szótárát, módszerét vagy stílusát ahhoz, hogy diadal-maskodhassunk felette. Hobbes nem teológiai érveket hozott fel a dantei világgéppel szemben; Kant csak igen szegényes tudományos érveléssel tudta alátámasztani a tudomány fenomenális jellegét; Nietzsche és James nem ismeretelméleti argumentumokkal védte a pragmatizmust. Ezek a gondolkodók a szellemi élet új formáit tárták elének, és csak azt kérték, vessük össze az általuk nyújtott előnyöket a korábbiakéval. Az eredeti textualisták mostanában újabb életformát kínálnak nekünk. Ennek elfogadtatásához azonban éppolyan felesleges volna ismeretelméleti érveket keresni, mint úgy tenni, mintha egy új és kifinomultabb ismeretelméletre tehetnénk szert általuk.

A textualizmussal szembeni igazán komoly megfontolások, úgy gondolom, nem is annyira ismeretelméleti, inkább morális természetűek. Lionel Trilling és M. H. Abrams megerősítik Graff ilyen jellegű fenntartásait. Abrams rokonszenvez Bloommal, aki nem ért egyet Deridának és Foucault-nak a szöveg szerzőjét kiiktató törekvéseivel, s azzal, hogy az emberi hatás helyébe az embertelen intertextualitást állítsák. Nem fogadja el azonban Bloom önjellemzését, aki saját, Yeatsról és Stevensről írott könyveit „eredeti féltreolvasásoknak” nevezi. Bloom, szerinte, igen sokszor helyesen érti Yeast és

Stevenst – a „helyes” régimódi, jól bevált realista értelmében –, s erről Bloomot is meg akarja győzni. Feltehetően azért, mert Yeats és Stevens számára méltatlan szerepnek tekinti, hogy utódaik értelmezései között öröklődjenek csupán. Véleménye szerint Bloom eljárása morális integritásukat veszélyezteti. Az irodalomkritikát az érvek ütköztetésének színterévé szeretné tenni, ahol is a művekből nem lehetne esetleges hátlókkal akármit kiszemezgetni egy „kreatív, vagy érdekes félreolvasás”¹² reményében.

Abrams ugyan elismeri, hogy a „Newreading” „új és izgalmas megállapításokra juthat a folytonosan újraértelmezett irodalmi alkotásokról”, mégis úgy véli, „hogy a radikális Newreading és az olvasás hagyományos módja közötti választás kulturális értékmérőként szolgál”: (a Newreading) „lemond a kimondottan az emberről és az emberért született irodalmi művek végtelenül sokszínű skálájáról, és vele mindarról, amit e szövegekről humanista és kritikus elődeink írtak Arisztotelészről Lionel Trillingig”.¹³

E megjegyzés világossá teszi azt a morális nézőpontot, melyet Abrams Trillinggel együtt képvisel: végül, ha valamennyi intellektuel bemutatta már összes trükkjét, a morál akkor is megmarad mindannyiunk közös tulajdonának és a reflexió tárgyának – olyasvalaminek, amit nem kell kitalálnunk, mert rátalálhatunk onmagunkban is, hiszen bele van épülve mindannyiunk tudatába. E kanti meggyőződés állítja szembe Trillinget a romantika és a mi irodalmi kultúránk egyik jellegzetességével, azzal, hogy az írókból – Trilling szavával – „hősöket” formál. Ezt a következőképp határozza meg: „hősöket – vagyis alkotó szellemeket, akiknek műve különösen lelkiismeretes tanulmányozást igényel, hiszen olyan jelentések, sőt misztériumok és erők olvashatók ki belőlük, melyek túllendítik műveiket az általános és köznapi értelemben vett irodalmiság körén, túl azon, amú remekművű irodalmon értünk, és olyan közel viszik a szent tudáshoz, amennyire ez a mi kultúránkban egyáltalán lehetséges”.¹⁴

Trilling itt az „iskolák metafizikájáról”, vagyis azokról a tanult emberekről szóló Kantot visszahangozza, akik azzal kérkednek, hogy többet tudnak a morálról és annak állítólagos „alapjáról”, mint a tisztességes polgárok általában. Kant ezzel az arcával Rousseau, nem pedig Hegel felé fordul. Ez az arca demokratikus, s nem elitista, a kultúrát pedig az emberek szolgálójának tekinti (és nem megfordítva, miképp Hegel). Trilling, Abrams és Graff egyáltalán nem tartják kívánatosnak egy olyan szent tudás létét, mely háttérbe szoríthatja az erkölcsiség közös érzését. Ezért aztán éppúgy elutasítják a költőt „hössé” avató romantikus törekvést, mint azt a véleményt, hogy a félreolvasónak nem kötelessége választ adni azoknak, akik vitatják olvasatát. Mivel a kritikától azt várják, hogy a meglévő erkölcsöt tárja elének, gazdagítsa és erősítse tovább, elvetik azt a feltételezést, mely szerint talán nem is létezik olyan közös nyelv, melyen a kritikusok vitatkozhatnak egyáltalán azon, mennyiben tettek e feladatuknak eleget.

Ez a textualizmussal szembeni morális ellenvetés arra a pragmatikus vélekedésre is vonatkozik, mely minden szótárt, még saját liberális képzeletünkét is, csupán a történelem átmeneti nyugópontjának tekint. Ugyanakkor tiltakozást jelent az irodalmi kultúrának az általános emberi problémák iránti közömbösségével szemben. Eszerint Nietzsche, Nabokov, Bloom és Foucault túlságosan nagy morális árat fizetnek gondolataik sikeréért. A pragmatisták kedvelt kalkulációs szóhasználatával ez annyit jelent, hogy a szellem embere – saját eredeti félreolvasásai és a szent tudásra való törekvése által meghatározott – privát erkölcsi világát embertársaitól való elkülönülése árán alakítja ki.

Azt hiszem, ez az erkölcsi megfontolás valóban komoly kérdés elé állítja a textualizmust csakúgy, mint a pragmatizmust. És nem látok semmilyen kézenfekvő megoldást.

dást, mellyel könnyedén túlléphetnénk rajta. Ezért egy újabb megkülönböztetést szeretnék tenni, ezúttal az eredeti textualistákon belül, például Bloom és Foucault között. Bloom pragmatizmusa Jamesével rokon, míg Foucault inkább a nietzschei értelemben vett pragmatista. James és Bloom pragmatizmusa azonosulást jelent a véges emberi lét küzdelmeivel. Foucault és Nietzsche esetében viszont e végesség kárhóztatásáról van inkább szó, s valamilyen nagyobb, emberen túli erő utáni vágyról, amelyben felolvadhatunk. A szövegek értelmezésekor Bloom az ember végességének közös tapasztalatára hagyatkozik, miközben folytonosan a költő és a költemény között ingázik. Foucault viszont úgy akarja a szöveget vizsgálat alá vonni, hogy eltekint a szerzőtől – sőt magától az „ember” egész eszméjétől is. Semmiképp sem szeretném védelmembe venni Foucault inhumanitását, és tiszta szívemből Bloom közös emberi sorsunk iránti érzékenysége mellett szeretnék voksolni. Nem tudom azonban, hogyan indokolhatnám meg ezt a választást, de még azt sem, hogyan írhatnám le egyáltalán a köztük levő lényeges eltéréseket. Ehhez először is alapos vizsgálatra volna szükség, mely az önmagunk kiteljesítése és megvalósítása, valamint a közösségi morál és a társadalmi igazságosság összeegyeztetésének esélyeit venné számba.

Jegyzetek

1. Maurice Mandelbaum: **HISTORY, MAN AND REASON.** Baltimore Johns Hopkins University Press, 1971. 6. o.
2. George Pitcher: **BERKELEY.** London, Routledge, Kegan Paul, 1977. 4. o.
3. David Hume: **ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL.** Fordította Bence György. Budapest, Gondolat, 1976. 106. o.
4. M. H. Abrams: **HOW TO DO THINGS WITH TEXTS.** *Partisan Review*, 46 (1979).
5. Edward Said: **ROADS TAKEN AND NOT TAKEN.** In: *Contemporary Criticism, Contemporary Literature*, 17 (summer, 1976). 337. o. Said ebben az írásában különbséget tesz Bloom, Foucault (és mások, például Bate és Lukács), valamint azon textualista kritikusok között, akikre az idézett passzus vonatkozik. Ez nagyjából egybeesik az én eredeti, illetve szolgálai textualisták közti megkülönböztetéssel, noha Said e különbséget inkább a formális-materiális ellentétben ragadja meg, nem pedig a következetes vagy következetlen pragmatizmusban.
6. Erre vonatkozóan lásd Charles Taylor diltheyi elképzeléseihez fűzött megjegyzéseimet: **A REPLY TO DREYFUS AND TAYLOR.** *The Review of Metaphysics*, 33 (1980). 36–46. o.
7. Így aztán azt hiszem, hogy amikor Geoffrey Hartman a **DECONSTRUCTION AND CRITICISM** (New York, The Seabury Press, 1979. 6. o.) előszavában azt mondja, hogy az irodalomkritika és a filozófia együttműködése kölcsönös előnyökkel járna, azt hiszem, ez csak kegyes gesztus a legyőzött ellenféllel szemben. Teljesen igaza van viszont, ha csupán azt akarja mondani, hogy hasznos volna, ha az olyanok, akik többnyire filozófiát olvasnak, társulnának azokkal, akik általában verseket és regényeket olvasnak, hogy e kétféle szöveget összehozzák egymással.
8. Gerald Graff: **LITERATURE AGAINST ITSELF.** Chicago, University of Chicago Press, 1979. 5. o.
9. I. m. 7. o.
10. I. m. 9. o.
11. I. m. 11. o.
12. Cf. Abrams: **HOW TO DO THINGS WITH TEXTS.** 584–585. o.
13. I. m. 588. o.
14. Lionel Trilling: **WHY WE READ JANE AUSTEN.** In: **THE LAST DECADE.** New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1979. 206–207. o.

Erdélyi Ágnes és Laurent Stern

A FORDÍTÁS: A MŰVELET ÉS AZ EREDMÉNYE

Fordítok: előttem egy szöveg, amely egy általam ismert nyelven íródott, és azon fáradozom, hogy ezt a szöveget most egy másik (általam ugyancsak jól ismert) nyelven visszaadjam. Ha sikerül a vállalkozásom – ha egy másik nyelven sikerül megismétel-nem, visszaadnom az eredeti (kündülő) szöveget –, akkor az én szövegem fordítása az eredetinek. Fordításról akkor szoktunk beszélni, ha sikerült a művelet: a szó szigorú értelmében a fordítás egy tetszőleges természetes nyelven íródott szöveg sikeres visszaadása egy másik természetes nyelven. Kevésbé szigorú értelemben persze más esetekben is szoktunk arról beszélni, hogy fordítunk, és másfajta tevékenységek eredményét is szoktuk fordításnak nevezni. Amikor például azt próbáljuk megérteni, amit valaki más mondott vagy tett, akkor ugyancsak olyasmibe bonyolódunk, ami fordításra emlékeztet, hiszen a másik személy szavait vagy tetteit mindig a saját idiolektusomon értem meg. Fordításról szoktunk beszélni továbbá olyan esetekben, amikor egy idegen kultúrát – egy másik kultúrához tartozó személyek szavait vagy tetteit – kell megértenünk, hiszen ehhez az szükséges, hogy képesek legyünk a saját nyelvünkön híven visszaadni, amit az idegenek mondanak vagy tesznek. Ebben a két utóbbi esetben – más személyek, illetve más kultúrák megértése kapcsán – a szó tágabb értelmében beszélünk fordításról.

A következőkben az első esetet, a szigorú értelemben vett fordítást vesszük szemügyre. Az elemzésnek – remélhetőleg – lesz tanulsága arra nézve is, hogy miként küzdhetők le azok a nehézségek, amelyek más személyek, illetve más kultúrák megértése kapcsán fölmerülnek.

I. A fordítás antinómiája. A szó szigorú értelmében vett fordítás műveletét illetően szélsőségesen megoszlanak a vélemények. Fordítani egyszerű, a művelet minden további nélkül kivitelezhető – ez talán a legelterjedtebb nézet. Fordítani lehetetlen, a művelet végső soron kivihetetlen – így a másik vélet.

Fordítani egyszerű, vélik sokan, hiszen a két nyelv – a forrásnyelv és a célnyelv – között közvetítő fordítónak nemcsak a két nyelvvel, illetve a két nyelv egy-egy szövegével vagy mondatával van dolga: a kettő között mindig van még egy harmadik, nyelvtől (mind a forrás-, mind a célnyelvtől) függetlenül azonosítható, ám mégis közös elem, amely biztos támpontot nyújt a fordítónak. A gondolatmenet elég kézenfekvő: ha belátjuk (és miért ne látnánk be?), hogy a szövegek nem pusztán jól kivehető jelek sorozatából állnak, hanem szavakat és mondatokat tartalmaznak, amelyek jelentenek valamit, akkor magától értetődőnek látszik, hogy a fordítónak a szavak és a mondatok jelentését kell azonosítania, és ezt a jelentést kell a célnyelv szavaival és mondataival visszaadnia. De vajon lehet-e a szavak és a mondatok jelentését a szavaktól és a mondatoktól függetlenül azonosítani? A fordításra váró mondatok (jó esetben) csakugyan jelentenek valamit, de ez a fordítón csak akkor segít, ha jelentésük leválasztható, és

önmagában – az illető mondatoktól függetlenül – megragadható, hiszen ellenkező esetben (ha a jelentést nem lehetne leválasztani) ugyanazt a jelentést csak ugyanaz a mondat tudná visszaadni. Ebben az esetben a fordító feladata nemcsak hogy nem lenne egyszerű, de nem is lenne kivitelezhető. A fordításra váró mondatok jelentését a fordító csak akkor tudja a célnyelv szavaival és mondataival visszaadni, ha először sikerül neki a mondatok jelentését nyelvtől (mégpedig mind a két nyelvtől: a forrásnyelvtől és a célnyelvtől) függetlenül azonosítani. Ám ez a feltétel soha nem fog teljesülni. Az a fordító, aki először megpróbálja nyelvtől (a forrás- és a célnyelvtől vagy általában a nyelvtől) függetlenül azonosítani a jelentéseket, soha nem fog eljutni odáig, hogy lefordítson egy szöveget vagy akár csak egyetlen mondatot, mert vagy végtelen regresszusba bonyolódik, mielőtt hozzákezdené a fordításhoz, vagy elkezdi, de még mielőtt az első mondat végére érne, bezárul egy kör, amelyből többé nem tud kilépni.

Tegyük fel, hogy a fordító egy harmadik nyelven próbálja azonosítani a jelentéseket: egy harmadik nyelv közbeiktatásával próbálja eldönteni, hogy egy forrásnyelvi és egy célnyelvi mondatnak ugyanaz-e a jelentése. Az ötlet nem rossz, hiszen a harmadik nyelv közbeiktatásával e két mondat (a forrásnyelvi és a célnyelvi mondat) jelentése a szóban forgó két mondatról függetlenül azonosítható. Az „Es regnet” mondatnak ugyanaz a jelentése, mint annak a mondatnak, hogy „Il pleut”, mivel (a közbeiktatott harmadik nyelven) mind a kettő azt jelenti, hogy esik az eső. De vajon azt honnan tudja a fordító, hogy az „Es regnet” mondatnak ugyanaz a jelentése, mint a harmadik nyelv „Esik az eső” mondatának? Könnyen megtudhatja egy negyedik nyelvből, amelyen e két mondat jelentése a szóban forgó két mondatról függetlenül azonosítható; megtudhatja például abból, hogy mind a kettő azt jelenti angolul (a közbeiktatott negyedik nyelven), hogy *it rains*. Most már csak az a probléma, hogy az „Esik az eső” és az „It rains” mondatoknak azonos-e a jelentése, de ez a probléma ugyanúgy megoldható, mint az eddigiek, csupán egy ötödik nyelvet kell közbeiktatni, amellyel kapcsolatban megint fölmerül a probléma, de a hatodik nyelv közbeiktatása megoldja, azt a hetediké, és így tovább a végtelenségig.

De végtére is – ha ennyi bajt okoz – minek a harmadik nyelv? Miért ne érhetné be a fordító azzal a két nyelvel, amely mindenképpen a rendelkezésére áll? Miért ne mondhatná például, hogy a forrásnyelv „Snow is white” mondatának jelentése e mondatról függetlenül azonosítható a célnyelv megfelelő mondatával, teszeme azt azzal, hogy „A hó fehér”? Ez persze még nem lesz elegendő, hiszen rákérdezhetünk, hogy honnan tudja, hogy éppen ez a célnyelvi mondat a megfelelő? Az nem segít, ha most „A hó fehér” mondat jelentését azonosítja a forrásnyelv „Snow is white” mondatával, mert akkor visszajut oda, ahonnan elindult: van két mondata, de nincs kritériuma annak eldöntésére, hogy a két mondatnak ugyanaz-e a jelentése. Tegyük fel, hogy a fordító ezt egy nyelven kívüli tényállásra hivatkozva próbálja eldönteni: a két mondatnak – mondja – ugyanaz a jelentése, mert a kettő ugyanazt a nyelven kívüli tényállást írja le, csak ezt a tényállást az egyik a forrásnyelv, a másik meg a célnyelv szavaival adja vissza. De ha „A hó fehér” mondat ugyanazt (ti. ugyanazt a nyelven kívüli tényállásként azonosított jelentést) adja vissza a célnyelv szavaival, amit a „Snow is white” mondat a forrásnyelv szavaival ad vissza, akkor az előbbi az utóbbi fordítása: a fordító tehát a fordításra alapozva azonosította a jelentést. Hiába hivatkozik egy nyelven kívüli tényállásra mint a forrásnyelvi és a célnyelvi mondat közös jelentésére: ha egyszer ezt a közös jelentést csak abból tudja kikövetkeztetni, hogy a két mondat ugyanazt adja vissza, akkor eleve feltételezte, hogy a két mondat fordítása egymásnak. Ha továbbra

is fenntartja, hogy először jelentéseket kell azonosítania, majd ugyanazokat a jelentéseket kell a célnyelv szavaival visszaadnia, akkor soha nem fog eljutni odáig, hogy lefordítson egy mondatot, hiszen ahhoz, hogy lefordítsa, tudnia kellene, hogy mi a mondat fordítása. Ebből a hibás körből csak egy esetben tudna kijutni: akkor, ha egy harmadik nyelven tudná azonosítani a jelentéseket. Ezt még megpróbálhatja, de – mint láttuk – messzire nem jut vele.

Nagyon úgy fest, hogy a kezdetben kézenfekvőnek látszó gondolatmenet – mely szerint a fordító valamiféle harmadik, köztes elemre (a forrásnyelvtől és a célnyelvtől függetlenül azonosítható jelentésre vagy valamilyen nyelven kívüli tényállásra) támaszkodhat – egyáltalán nem kézenfekvő, sőt nem is védhető. Nagyon úgy fest, hogy a két nyelv között vagy nyelven kívül a fordító hiába keres támpontot: soha nem tudhatja biztosan, hogy egy forrásnyelvi és egy célnyelvi mondat fordítása-e egymásnak, mert ehhez azt kellene tudnia, hogy a két mondat ugyanazt a jelentést adja-e vissza, ám az ő számára a forrásnyelvi mondat jelentése a forrásnyelven, a célnyelvi mondaté pedig a célnyelven van adva, és ettől függetlenül nem is tudja a jelentésüket véges lépésben azonosítani, hacsak nem feltételezi eleve, hogy a két mondat fordítása egymásnak. – Roviden: úgy fest, hogy egyáltalán nem egyszerű, talán nem is lehet fordítani. És pontosan azért nem, amiért kezdetben olyan egyszerűnek látszott minden.

Fordítani egyszerű – ez volt a kiindulás –, hiszen a fordítónak csupán a szavak és a mondatok jelentését kell azonosítania, és ugyanezt a jelentést kell a célnyelv szavaival visszaadnia. Fordítani lehetetlen – ez a konklúzió –, hiszen a fordító számára a szavak és a mondatok jelentése nincs a szavaktól és a mondatoktól függetlenül adva. Persze érvelhet a fordító amellett, hogy a „Snow is white” mondat azt jelenti, hogy a hó fehér – hivatkozhat megfigyelésekre, más szövegekre, sikeresnek látszó kommunikációra és sok egyéb pragmatikus érvre vagy ad hoc teóriára –, de biztos csak abban lehet, hogy a „Snow is white” mondat azt jelenti, hogy *snow is white*.

De ha ez így van, ha a szavak és a mondatok jelentését nem tudjuk a szavakról és a mondatokról leválasztani, akkor milyen alapon szoktunk bizonyos szövegeket fordításnak tekinteni? Ha már abban sem lehetünk biztosak, hogy a „Snow is white” és „A hó fehér” mondat fordítása-e egymásnak, akkor miért fogadjuk el – teszem azt – A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA című művet a DIE PHÄNOMENOLOGIE DES GEISTES fordításának? Valami okunk csak van rá, hiszen különben bármely tetszőleges szöveg (akár a THE CONCEPT OF MIND is) jelölt lehetne a „Hegel művének fordítása” megtisztelő címmel. Sőt tovább is mehetünk: ha a szavak és a mondatok jelentését nem lehet a szavakról és a mondatokról leválasztani, akkor senkinek nem lenne oka azt feltételezni, hogy bizonyos szövegek – amelyekben a szavak és a mondatok különböznek – egymás fordításai lehetnek. Senkinek nem lenne oka feltételezni, hogy bizonyos szövegek fordítások, más szövegek meg egyszerűen csak szövegek: ilyesmit csak az feltételez, aki abból indul ki, hogy ugyanazt a jelentést nemcsak ugyanazzal a szóval vagy mondattal lehet visszaadni. Vagyis: aki implicite mégiscsak fölteszi, hogy lehet fordítani. És ha lehet fordítani, akkor azt is el lehet dönteni, hogy „A hó fehér” és „A fű zöld” mondatok közül melyik jöhet számításba mint a „Snow is white” mondat fordítása. – Innen már ismerős a gondolatmenet: az a föltevés, hogy lehet fordítani, alaptalannak bizonyul, hiszen ha megvizsgáljuk, kiderül, hogy az egyszerűnek látszó gondolatmenet véges lépésben csak akkor valósítható meg, ha eleve adva van az eredménye (ha eleve tudjuk, hogy „A hó fehér” mondat fordítása a „Snow is white” mondatnak), az eredmény viszont feltételezi a műveletet, tehát be kell látnunk, hogy fordítani

nem lehet, a fordítás végső soron kivihetetlen művelet, és ezért semmi okunk azt feltételezni, hogy bizonyos szövegek fordítások, más szövegek meg egyszerűen csak szövegek, ezt csak azon az alapon lehetne feltételezni, hogy fordítani lehet (hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy – teszem azt – A SZELLEME FOGALMA és a THE CONCEPT OF MIND című művek között merőben esetlegesek az átfedések, akkor olyan különbséget teszünk közöttük, amelyet csak azon az alapon lehet, hogy a fordítás kivitelezhető művelet), ezt viszont csak akkor lehetne feltételezni, ha eleve birtokában lennénk a művelet eredményének, ami lehetetlen, tehát fordítani nem lehet, de megkülönböztetjük a fordításokat, tehát mégiscsak lehet, de nem kivihető, tehát nem lehet, de... – És legyen ez az a pont, ahol megállunk.

Ha egy fogalom használata antinómiára vezet – ha a fogalommal kapcsolatos két egymást kizáró nézet között nem lehet választani, mert bármelyik nézettől induljunk is el, mindig az ellenkező nézetnél kötünk ki –, akkor be kell látnunk, hogy a fogalom problematikus. Ám mielőtt elsietnénk a következtetést, hogy megint egyszer olyan terepre tévedtünk, ahol a tiszta ész használata problematikus – és a fordítás antinómiájában újabb példát látnánk a Tiszta Ész Antinómiájára –, érdemes fontolóra vennünk, hogy talán csak a fordítás itt használt fogalma a problematikus. Talán csak az itt használt fogalom alapján eldönthetetlen, hogy fordítani lehetséges vagy lehetetlen, és ha megszabadulunk ettől a fogalomtól, megszabadulunk az antinómiától.

II. Elmondani versus fordítani. Először is külön kell választani két dolgot, amely az eddigiekben összemosódott, amikor fordításról beszéltünk. Ha egy másik nyelven visszaadunk egy szöveget, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy fordítunk. Vannak esetek, amikor nem fordítunk, hanem – például, mert erre kérnek, akik nem értik a szóban forgó nyelvet – elmondjuk, hogy mi van egy szövegben. Néha csak a lényegét mondjuk, máskor meg részletes beszámolót adunk, sőt esetenként – ha a körülmények megkívánják – nemcsak arról beszélünk, ami le van írva, vagy ami elhangzott, hanem azt is hozzátesszük, hogy a szerző vagy a beszélő hogyan (például szellemesen, világosan vagy költőien, esetleg homályosan stb.) fejezte ki magát. Szükség esetén még ennél is tovább mehetünk: utalhatunk a tágabb kontextusra, a szóban forgó nyelv sajátosságaira – szokatlan szóalkotásokra, visszaadhatatlan metaforákra vagy grammatikai megoldásokra –, beszélhetünk arról, hogy egy-egy nyelvi formában szociális vagy környezeti hatások tükröződnek, hogy a kifejezési formák kultúrafüggőek, felszínre hozhatjuk a hallgatóságos előföltevéseket, és szavakba önthetjük azt a mögöttes tudást is, amellyel az azonos nyelvet beszélők magától értetődően rendelkeznek, ám amely mások számára nem mindig magától értetődő. Röviden: ha a fordítással kapcsolatban fölmerültek is nehézségek, nincs okunk azt feltételezni, hogy ne tudnánk egy másik nyelven elmondani egy szöveget, és fokozatosan mindent felszínre hozni, ami a szövegben benne (ti. benne elmondva, vagy kimondatlanul tartalmazva, feltételezve, példázva stb.) van.

Csakhogy elmondani nem ugyanaz, mint fordítani, és amit elmondunk, az egyáltalán nem mindig fordítás. Minden további nélkül el tudom mondani például angol vagy francia hallgatóságomnak, hogy mit mondott az a magyar beszélő, aki azt állította, hogy „A túró nem sajt”. Egyszerűen felhívom hallgatóim figyelmét arra, hogy a magyar nyelv a túrót nem a „sajt” gyűjtőfogalma alá sorolja, és ezért a „Cottage cheese is not a cheese” (illetve: „Le fromage blanc n'est pas un fromage”) mondat magyar megfelelője nem hangzik paradoxonnak. Lesznek, akik beérik ezzel a magya-

rázattal: nem rendelkeznek ugyan „A túró nem sajt” mondat fordításával, de el tudják mondani, hogy mi van a mondatban, és hogy az, ami benne van – noha látszólag fából vaskarika – igaz lehet magyarul elmondva. Mások viszont nem fogják beérni ennyivel. Nem arról van szó – fogják mondani –, hogy minek nevezem a túró (a „sajt” szó mellé teszek egy megkülönböztető jelzőt, vagy egy másik szót használok a jelölésére): a helyzet az, hogy a túró – nevezzük bárminek – egyfajta sajt, és aki ennek ellenkezőjét állítja, az nem tudja, hogy mi a túró és/vagy a sajt. Nekik is el tudom mondani, hogy mi van a magyar mondatban (és hogy az, ami benne van, nem feltétlenül paradoxon), de ehhez tovább kell mennem, és felszínre kell hoznom – azaz: angolul (illetve franciául) szavakba kell öntenem –, hogy milyen feltételeknek tesz eleget az, amire magyarul azt mondjuk, hogy „sajt”, és ami (ugyanezen feltételek miatt) különbözik attól, amit úgy nevezünk, hogy „túró”. Mondhatom például, hogy magyarul a *fermented cheese*-re (*fromage fermenté*-ra) mondjuk, hogy „sajt”, és a többi fajta – így például a *cottage cheese* (*fromage blanc*) – nem számít sajtnak. – És ezzel lényegében mindent elmondtam, ami „A túró nem sajt” mondatban (kimondva vagy kimondatlanul) benne van. Hallgatóim akár meg is próbálkozhatnak egy hozzávetőleges fordítással, például azzal, hogy „Cottage cheese is not a fermented cheese” („Le fromage blanc n'est pas un fromage fermenté”). Ideiglenesen – amíg valaki nem javasol jobbat – ezt a változatot elfogadhatjuk a magyar mondat angol (illetve francia) fordításának.

A példa mintha azt sugallná, hogy az elmondás és a fordítás két egymást követő lépés: az elmondás megelőzi, előkészíti és segíti a fordítást. És mintha az elmondás meg is oldaná a fordítás problémáját: az elmondással kell kezdeni, hiszen nincs okunk azt feltételezni, hogy ne lehetne egy másik nyelven mindent elmondani, ami egy szövegben benne van, és ha már minden el van mondva, akkor csupán idő és találékonyság kérdése, hogy elfogadható megoldást találjunk a fordításra. Sajnálatos módon ez távolról sem mindig van így. A fordító igen gyakran találkozik olyan szövegekkel, olyan mondatokkal, amelyeknél az elmondás nem hogy segítené a fordítást, mint inkább megerősíti a fordítót abban, hogy a fordítás nem tudja visszaadni, ami a szövegben benne van. Tegyük föl, hogy egy botanikai tárgyú értekező próza jó tollú szerzője azzal a köznyelvben meglehetősen paradoxonnak ható fordulattal fejezi be a bogyótermékről szóló fejtegetését, hogy „Therefore, strawberries and raspberries are not berries, but grapes are”. A szöveg francia vagy magyar fordítója a mondatot minden nehézség nélkül lefordíthatja („Donc, les fraises et les framboises ne sont pas des baies, mais les raisins en sont”), illetve: „Az eper és a málna nem bogyó, de a szőlő az”), ám a fordítás az angol mondat paradox csengését nem adja vissza, és ezért inkább látszik oda nem illő idétlenségnek, mint jópofa befejezésnek. Ha a fordító nem akarja, hogy az olvasók az ő rátermettségét kérdőjelezzék meg, jól teszi, ha fordításához jegyzetet ad, amelyben elmondja, hogy az angol mondat botanikailag korrekt, ám mégis abszurdnak hangzik, mivel a köznyelv nem követi a botanikai kézikönyveket, és nem a valódi bogyóterméseket (*berry fruits*) sorolja a bogyókhoz (*berries*), hanem az epret, a málnát és a hasonló apró gyümölcsöket nevezi *berry*nek.

Ebben a példában az elmondás nem előkészíti és segíti, hanem utólag kiegészíti a fordítást. Előzetesen hiába mondjuk el, hogy mi van az angol szövegben, az elmondás nem kínál megoldást a fordításra (hiába megyünk bele a botanikai vagy a köznyelvi részletekbe, ez mit sem változtat azon, hogy a francia és a magyar nyelv sem az epret, sem a málnát nem bogyóként nevezi meg). Utólag viszont már csak konstatálni lehet, hogy az elkészült fordítás kommentárra szorul: a fordítás nem az elmondás alapján

készült (az elmondás nem kínált megoldást), így nem került bele (vagy nem minden került bele), amit az angol szövegről el lehet mondani, utólag tehát ki kell egészíteni – külön (jegyzetben vagy magyarázó kommentárban) meg kell adni, ami a szövegben benne van, de nincs benne a fordításban (nagyon sok fordító ilyen esetben azt a megoldást választja, hogy megadja az eredeti szöveget).

Ezen a ponton be kell látnunk, hogy az elmondás nem (nem mindig és nem feltétlenül) oldja meg a fordítás problémáját: mindent el lehet ugyan mondani egy másik nyelven, ami egy szövegben benne van, de – ha fordítás a feladat – hiába van minden elmondva, még le is kell fordítani a szöveget. Elmondás és fordítás ugyanis nem egyetlen művelet két jól megkülönböztethető, de egymásra épülő fázisa, hanem két különálló művelet, és ami miatt az egyikről – az elmondásról – fel kell tételeznünk, hogy mindig kivitelezhető, az a másik esetben – amikor fordítanunk kell egyik nyelvről a másikra – egyszerűen nem játszik szerepet. Végtelenen kiélezve a különbséget, akár úgy is fogalmazhatunk, hogy egy számunkra ismeretlen nyelven íródott szöveget csak addig tekintünk szövegnek, amíg feltételezzük, hogy valaki, aki ismeri a szóban forgó nyelvet, el tudja mondani, hogy mi van a szövegben (ellenkező esetben – ha ezt nem feltételezhetjük, vagy egyenest azt mondják nekünk, hogy elvileg nem elmondható, mi van a szövegben – azt sem tudhatjuk, vajon valóban egy másik nyelven íródott szöveggel, sőt: egyáltalán szöveggel van-e dolgunk). A fordítás esetében viszont ez a feltételezés nem játszik szerepet: vannak könnyen és vannak nehezen lefordítható szövegek, és – sajnálatos módon – vannak olyan szövegek is, amelyek ellenállnak a fordításnak, ám az egy percig sem kétséges, hogy amit nehezen vagy egyáltalán nem tudunk lefordítani, az egy másik nyelven íródott szöveg. Mondhatni éppen ellenkezőleg, ilyen kétségek csak akkor gyötörhetnének bennünket, ha nem volna módunk észrevenni, hogy vannak nehézségek, mert a fordítás lenne az egyetlen művelet, amely hozzáférhetővé tudna tenni – egyáltalán: szöveggé tudna azonosítani – egy másik nyelven íródott szöveget. Nekünk azonban nagyon is módunkban áll észrevenni, hogy mennyi mindent nem tudunk – vagy csak részben és kompromisszumok árán tudunk – lefordítani. Sőt el is tudjuk mondani, hogy mi az, amit fordítással nem tudunk visszaadni: még a visszaadhatatlan metaforákat, a lefordíthatatlan vicceket és a szójátékokat is el tudjuk magyarázni. Ami azt illeti, meglehetősen hosszan és kimerítően tudunk értekezni arról, ami lefordíthatatlan. – Mert ami lefordíthatatlan, az nem elmondható.

És ez akkor is sokatmondó, ha nem következik belőle, hogy ami elmondható, az le is fordítható. Valami más ugyanis következik belőle. Ha tudunk beszélni arról, ami lefordíthatatlan – egészen általánosan: ha nem a fordítás az egyetlen művelet, amely két nyelv között közvetíthet –, akkor talán rést üthetünk az antinómián. Korábban úgy látszott, eldönthetetlen, hogy fordítani lehetséges vagy lehetetlen: ha abból indultunk ki, hogy fordítani egyszerű, a művelet minden további nélkül kivitelezhető, akkor be kellett látnunk, hogy ez olyasmit feltételez, ami nem lehetséges, de ha ennek súlya alatt beláttuk, hogy nem lehet fordítani, akkor rá kellett jönnünk, hogy ez a konklúzió csak akkor fogalmazható meg, ha mégis föltesszük, hogy lehet fordítani. Most úgy látszik, hogy talán ki lehet lépni a körből, hiszen könnyen lehetséges, hogy nem ugyanaz a művelet bizonyult az egyik oldalon lehetségesnek, a másikon meg lehetetlennek. Talán csak az vezetett antinómiára, hogy nem különböztettünk meg két különálló műveletet: az elmondást, amely talán tényleg minden további nélkül kivitelezhető, és a fordítást, amely – amennyiben az elmondás nem vesz le róla némi ter-

het: amennyiben két nyelv között egyedül a fordítás közvetíthet – végső soron kivihtetlen művelet. Persze az is lehet, hogy a megkülönböztetés nem üt rést az antinómián, csupán tágítja a kört: ha az elmondás lehetőségével kapcsolatban is fölmerülhetnek kétfélek – ha például az derül ki, hogy az elmondás végső soron fordítást feltételez –, akkor visszajutunk oda, ahonnan elindultunk. De ha semmi ilyesmi nem derül ki, ha nincs okunk kételkedni benne, hogy egy másik nyelven minden elmondható, ami egy szövegben benne van, akkor talán eljuthatunk egy olyan fordításfogalomhoz, amely nem vezet antinómiához. – Minden azon múlik, hogy mit lehet elmondani.

III. Ami elmondható. Először is valljuk be, nem érhetjük be kevesebbel, mint hogy minden elmondható, vagy másképpen: hogy amit az egyik természetes nyelven el lehet mondani, azt bármelyik másik természetes nyelven is el lehet mondani. Az általánosabb megfogalmazásra inkább csak azért van szükségünk, hogy jelezzük, itt sincs többről szó, mint amit amúgy is föltételezünk, amikor az emberiséget ismeretelméleti szempontból egységesnek képzeljük (amikor általában az emberi megismerésről beszélünk), és nem nyelvenként-népenként taglaljuk a fakultásokat. Ezzel kapcsolatban szokás Frege-t emlegetni: minden jel szerint ő volt az első, aki az emberiség episztemológiai egységének – vagy, ahogy ő mondta: „*az emberiség közös szellemi életének*” – előfeltevését összehozta azzal a problémával, hogy el lehet-e mondani, ki lehet-e fejezni különböző nyelveken ugyanazt. Pozitív válaszában Frege azt a minimumot adta meg, amely „*a közös szellemi élet*” előfeltevésével még összeegyeztethető (ami a kijelentések, a gondolatok „*logikai magját illeti* – mondta –, *kétségtelenül ki lehet fejezni*” ugyanazt). Föltételezésekről lévén szó, érthető Frege mértéktartása (kisebbnek látszik a kockázat, ha az ember csak addig megy el, ameddig feltétlenül szükséges), de más ok nincs az önkorlátozásra: az emberiség episztemológiai egységével összhangban nem lehet elvi akadály annak, hogy különböző nyelveken el tudjuk mondani ugyanazt – mindazt –, amit egy nyelven el tudunk mondani.

De azért itt nem csak erről van szó. Persze nem árt, ha ilyen magasztos elvekre tudunk hivatkozni, ám ha nyelvek között kell közvetíteni, az elvek nem elégségesek. Egyszerűen nem érhetjük be kevesebbel, mint hogy mindent el lehet mondani, hiszen ha nem tudnánk egy másik nyelven mindent elmondani, ami egy szövegben benne van, akkor nem léphetnénk fel azzal az igénnyel, hogy két nyelv között az elmondás is közvetíthet. Ha arra kellene gondolnunk, hogy van valami – akármi –, ami más nyelveken nem elmondható, akkor arra is gondolnunk kellene, hogy ez az elmondhatatlan elem azt is más megvilágításba helyezheti, amiről azt hisszük, hogy elmondható. Vagyis: ebben az esetben semmiről nem tudhatnánk biztosan, hogy elmondható-e. De ha ez így van – ha az elmondás esetében is hasonló nehézségek fenyegetnek, mint amilyenek a fordításnál antinómiához vezettek –, akkor mit nyerünk vele, ha a nyelvek közti közvetítés terhére le vesszük a fordításról, és áthárítjuk egy másik, ám ugyancsak problematikus műveletre? Vajon jobb helyzetbe kerülünk-e, ha a nyelvek közti közvetítés feladatát nem a fordításnak, hanem az elmondásnak kell teljesítenie?

A válasz egyértelmű igen. Igaz, itt is beleütközünk hasonló nehézségekbe, mint amilyenek a fordítás esetében fölmerültek, csak hogy ezek itt nem jelentenek áthidalhatatlan nehézséget. Az elmondás ugyanis elvileg nyitott művelet.

Nincs megszabva, hogy egy idegen nyelvű szövegről szóló beszámolóknak mit kell tartalmaznia. Vannak lényegre törő, rövid, összefoglaló jellegű beszámolók, és vannak olyanok, amelyek igyekeznek visszaadni minden részletet, és esetleg még az összefüg-

gések elemzésébe, netán a szöveg mögöttes értelmének rekonstruálásába is belemenek. A beszámolókat jellegét és hosszát nem a szöveg szabja meg: inkább a körülmények – a beszámoló személy szándékai és elképzelései, a hallgatóság várakozása és türelme, mindkét fél belátása és helyzetfelismerése és egyéb (esetleg előre nem kiszámítható) körülmények – játszanak szerepet abban, hogy mennyire részletes és milyen részletekre terjed ki egy beszámoló. Amikor valaki beszámol egy idegen nyelvű szövegről, nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy először (vagy közben, magában) fordítja a szöveget, majd összefoglalja (vagy éppen ellenkezőleg: részletesen elmondja és kommentálja), amit lefordított. A művelet sokkal inkább emlékeztet arra, ahogyan ugyanazon a nyelven elmondjuk, hogy mi van egy szövegben: itt is, ott is a körülményektől függ, hogy mi kerül be a beszámolóba, és akik mind a két nyelvet ismerik, azok nagyjából ugyanazon okoknál fogva szoktak elfogadni, illetve elutasítani egy beszámolót, amelyek miatt ugyanazon a nyelven adekvátnak vagy inadekvátnak szoktunk minősíteni beszámolókat. Az okok igen különbözők lehetnek, de az, ami a fordításnál leküzdhetetlen nehézségekre vezetett – hogy valamiképpen vissza kell adni, meg kell őrizni ugyanazokat a jelentéseket –, nemigen kérhető számon olyankor, amikor arra vállalkozunk, hogy elmondjuk, mi van egy szövegben. Azonos nyelven adott beszámoló esetében nyilvánvalóan nem (ellenkező esetben a beszámoló lényegében megismételné a szöveget), de idegen nyelvű beszámoló esetében sem merül fel, hogy a korrekt beszámoló valamiképpen megőrzi, átmenti az eredeti szövegben szereplő (és ez esetben természetesen: nyelvtől függetlenül azonosítható) jelentéseket. Aki beszámol – tegye ezt bármilyen nyelven –, annak persze tudnia kell, hogy a szövegben a szavak és a mondatok mit jelentenek, de ezt a tudását számtalan módon és formában előadhatja, nem kell olyasmire vállalkoznia, ami eleve kivihetetlen: nem kell a jelentéseket a szavakról és a mondatokról leválasztania, valamiképpen magával vinnie és reprodukálnia a beszámolóban.

Számtalan módja és formája van annak, hogy elmondjuk, mi van egy szövegben. Ugyanarról a szövegről különböző személyek teljesen eltérő, ám egyaránt korrekt beszámolót adhatnak, sőt az is előfordulhat, hogy ugyanaz a személy ugyanarról a szövegről két különböző időpontban eltérő beszámolót ad (azt a rendkívüli esetet, amikor különböző személyektől származó beszámolók tökéletesen megegyeznek, valószínűleg nem is tekintenénk a véletlen művének). Beszámolhatunk egy szövegről azon a nyelven, amelyen íródott, és beszámolhatunk róla más nyelven: a kettő között nincs elvi különbség abban a tekintetben, hogy az eredmény – egy szöveg: a beszámoló – nem helyettesítheti (és nem is lép fel azzal az igénnyel, hogy helyettesítse) azt a szöveget, amelyről beszámol. A recenziók nem helyettesítik a könyvet, amelyet recenzálnak; a politikusok számára készített sajtószemléknek nem ugyanaz a szerepük, mint a cikkeknek, amelyekre felhívják a figyelmet; a „100 híres regény” elolvasása kitölthet bizonyos hézagokat a műveltségben, de nem ugyanaz, mintha a száz regény közül elolvastunk volna akár csak egyet. Persze sokszor szokták használni az ilyen beszámolókat – akár ugyanazon, akár más nyelven íródtak – az eredeti szövegek helyett. Akik elolvastak egy könyvismertetést vagy egy folyóiratszemlét, gyakran úgy lépnek föl, mintha olvasták volna a könyvet vagy a cikket, amelyről az ismertetés szól, és egyáltalán nem érzik szükségesnek, hogy utánanézzenek az eredeti szövegeknek. De ha rákérdeznénk, valószínűleg még ők is elismernék, hogy az ismertetések és a szövegek különböző dolgok, és az ismertetések elolvasása nem helyettesítheti (legalábbis nem minden esetben és minden tekintetben helyettesítheti) azoknak a szövegeknek az el-

olvasását, amelyekről az ismertetések készültek. A fordításoknál más a helyzet. Aki fordításban (valamelyik bevett, elfogadott fordításban) olvasta a Bibliát, vagy fordításban (jó fordításban) olvasott Dosztojevszkij-regényeket, az nyugodtan gondolhatja – és mi is gondolhatjuk róla –, hogy olvasta a Bibliát, illetve olvasott Dosztojevszkij-regényeket. Persze tudjuk, hogy a fordítások és a szövegek, amelyeknek fordításai különböző dolgok, de optimális esetben (jó fordításokat feltételezve) a fordítások elolvasása igenis helyettesítheti azoknak a szövegeknek az elolvasását, amelyekről a fordítások készültek. Ha egyszer elolvastam a (jó) fordítást, nem kell szükségét éreznem, hogy utánanézzek az eredeti szövegnek: az én számomra a fordítás az eredeti helyébe lépett (kivételt képez természetesen az az eset, ha kutatója vagyok az adott területnek). Merő sznobérián kívül legföljebb azért nem mondom, hogy felőlem akár el is dobhatják az eredeti szövegeket, mert jól tudom, hogy a különböző korok különbözőképpen értik meg a műveket, és nem akarom kizárni azt a lehetőséget, hogy majdan – egy későbbi kor megértésével összhangban – újrafordíthassák őket.

Szintén szöveget, de egészen másfajta szöveget produkálok akkor, amikor egy másik nyelven elmondom, hogy mi van egy szövegben. Ezt a két szöveget – az enyémet és azt, amelyikről beszélek – még optimális esetben sem lehet fölcserélni egymással. Itt ugyanis nincs optimális eset: az én szövegemnek természetesen valamiképpen kapcsolódnia kell ahhoz a szöveghez, amelyikről beszélek, de nem kell – nem kell feltétlenül, és nem kell minden tekintetben – lefednie ezt a szöveget. Az én szövegem igen sokféle lehet, és igen sokféleképpen kapcsolódhat ahhoz a szöveghez, amelyikről beszélek: olyan nyitottak a lehetőségek, hogy még némi önkényt és egyénieskedést is megengedhetek magamnak. Akármit persze nem mondhatok: ha azt akarom, hogy elfogadják a beszámolómat, valamiképpen kapcsolódnom kell a szöveghez. De hogy miképpen kell kapcsolódnom hozzá, arra nincs egyértelmű szabály vagy konvenció: a szöveg legföljebb kizár bizonyos lehetőségeket, de azt nem szabja meg, hogy mit fogadunk el róla szóló beszámolóknak. – A szövegek, mondhatni, aluldeterminálják a beszámolókat.

A szövegek azt sem szabják meg, hogy mikor van vége a beszámolóknak. Mi szoktunk véget vetni beszámolóinknak, ha egy adott pillanatban úgy érezzük, hogy mindent elmondtunk, vagy ha valamilyen külső okból nincs mód a folytatásra (például, ha elfogy hallgatóink türelme, és magunkra maradunk, vagy – mondjuk – ha egy recenziót be kell fejeznünk, mert nyomdába kell adnunk a kéziratot). Ilyenkor azonban nem a beszámolóknak van vége, hanem mi hagyjuk abba a beszámolót: ezek a (felfüggesztett) beszámolók talán nem mondanak el mindent, ami a szövegben benne van, de elvben mindig folytathatók. Esetleges, hogy mi kerül bele egy beszámolóba, és mi marad ki belőle, de nincs elvi akadálya annak, hogy minden belekerüljön, hogy a beszámoló fokozatosan mindent felszínre hozzon, ami a szövegben benne – benne elmondva, kimondatlanul tartalmazva, feltételezve, sugalmazva, a sorok közé becsempészve, példázva stb. – van.

És nem kell azt gondolnunk, hogy ilyenkor is körben (csak jó nagy körben) forgunk. Mindent el lehet mondani egy másik nyelven, ami egy szövegben benne van, mégpedig anélkül, hogy ehhez rendelkezünk kellene a szöveg fordításával. Néha persze elakadunk, mert nem értünk valamit, és ilyenkor bizonyjól jönne a fordítás. Jól jönne, de szükség esetén megvagyunk nélküle: nem a fordítás az egyetlen megoldás.

Tegyük fel, hogy valakinek magyarul el kell mondania, hogy mi van egy német szövegben. Akármilyen jól tud az illető németül, beleütközhet egy számára teljesen

ismeretlen, ritkán használt szóba, és előfordulhat, hogy emiatt nem érti meg a szöveg egyik fontos mondatát. Ahhoz, hogy pontos beszámolót adjon, tudnia kellene, mi van a kérdéses mondatban, ehhez viszont ismernie kéne a szót. Kétféleképpen segíthet magán: felüthet egy német–magyar szótárt, amely a szó magyar fordítására (fordítási lehetőségeire) tesz javaslatot, és felüthet egy német–német szótárt – mondjuk a nagy DUDEN-t –, amely németül mondja el, hogy az illető szó milyen szövegekben fordul elő, és egy-egy előfordulásában milyen más német szóval vagy hosszabb német leírással helyettesíthető. Ha az utóbbit választja, úgy oldja meg a problémáját, hogy nem folyamosodik fordításhoz: megismeri (megtanulja) a kérdéses szót, megérti a fontos mondatot, és így már képes beszámolni róla, hogy mi van a szövegben. Ha olyan személynek kell beszámolnia a szövegről, aki csak tanul, de még nem tud igazán jól németül, akkor sokkal gyakrabban fog előállni az a helyzet, hogy először meg kell tanulnia egy ismeretlen szót – esetleg nyelvtani formát, sajátos grammatikai megoldást –, de erre neki éppúgy két lehetősége van, mint azoknak, akik már magas szinten bírják a nyelvet. Lehet, hogy hosszadalmas és körülményes lesz a munkája (ha sokat csinálja, ezen is segíthet), de elvben ő is megoldhatja a problémáit anélkül, hogy fordításhoz kellene folyamodnia. Érdemes fölfigyelni rá, hogy ez az eljárás semmiben nem különbözik attól, amit akkor követünk, ha ugyanazon a nyelven mondjuk el, hogy mi van egy szövegben. Tegyük fel, hogy egy német anyanyelvűnek németül kell beszámolnia a fenti szövegről. Vele is előfordulhat, hogy még soha nem találkozott egy ritkán használt szóval, és ha emiatt nem értene valamit a szövegből, amelyről be kell számolnia, minden bizonnyal ő is a nagy DUDEN-hez folyamodna. – Röviden: mind a két esetben el lehet mondani, hogy mi van a szövegben, és ehhez egyik esetben sem kell fordítást feltételezni.

Nem kell fordítást feltételezni: az elmondás fordítás nélkül is képes közvetíteni két nyelv között. Aki valamennyire is ismeri azt a nyelvet, amelyen egy szöveg íródott, az szükséghelyzetben – értelmező szótárakkal, lexikonokkal, nyelvtanokkal és egyéb segédeszközökkel felszerelve – le tud küzdeni minden nehézséget, és el tud mondani mindent, ami a szövegben benne van. De azért – szerencsére – ritkán van szükséghelyzet: általában nem vagyunk rászorulva az efféle kunsztokra. Ha nehézségeink támadnak, vagy ha egyáltalán nem ismerjük (esetleg csak kevésbé ismerjük) a nyelvet, amelyen a szöveg íródott, akkor nyugodtan folyamodhatunk a másik megoldáshoz: használhatunk kétnyelvű szótárakat, kétnyelvű grammatikákat, esetleg kétnyelvű szövegkiadásokat vagy egyenest fordításokat. Nyugodtan megtehetjük, hiszen a két nyelv közti közvetítés nem elvont lehetőség, amelyet akkor és ott nekünk kell először realizálnunk, mondhatni a semmiből megteremtünk azáltal, hogy fordítás nélkül elmondjuk, mi van az előttünk fekvő szövegben: sok mindent megtettek (elmondtak) már helyettünk mások, és mi hagyatkozhatunk rájuk.

Úgy látszik, a fordítástól megkülönböztetett másik művelet, az elmondás beváltja a hozzá fűzött reményeket. Képes közvetíteni – mégpedig fordítás nélkül, a fordítástól függetlenül képes közvetíteni – két nyelv között, és olyan közvetítést teremt, amelyhez nem kell feltételezni valamiféle harmadik, nyelvtől függetlenül azonosítható, köztes elemet. És ez a kettő együtt már komoly reményeket kelt, hogy végre sikerülhet megszabadulnunk az antinómiától. Most már van egy művelet – az elmondás –, amely minden további nélkül kivitelezhető, és amely egyúttal kiküszöböli azokat az elemeket, amelyek a fordítás antinómiájához vezettek. A másik műveletnek, a fordításnak most már nem kell eleve kivihetetlen feladatra vállalkoznia: nem egyedül kell két nyelv kö-

zött közvetítenie, és nem kell nyelvtől függetlenül azonosítania és egyik nyelvből a másikba szállítania a jelentéseket. Persze ennek fejében nem is támaszkodhat a jelentésekre mint végső instanciákra, amelyekre a fordítások igazolásánál vagy elutasításánál hivatkozni lehet. Marad az elmondás, amely ugyan nem vezet antinómiára, de igencsak kérdéses, hogy mennyiben felel meg végső instanciának egy olyan művelet, amelyet a szöveg szempontjából esetleges körülmények sok esetben inkább meghatároznak, mint a szöveg, és amelyből ezért nem is zárhatók ki az esetleges, sőt az önkényes elemek.

IV. Az elmondás és a fordítások. Nem érdemes kertetelni: végső instanciának az elmondás nem felel meg. De vajon hivatkozhatunk-e egyáltalán végső instanciákra, amikor igazolni akarunk (illetve: amikor el akarunk utasítani) bizonyos fordításokat? Vajon a jelentések megfelelnek-e végső instanciának? Egy esetben igen: ha azt gondoljuk róluk, hogy valamiképpen eleve – a szavaktól, a mondatoktól, a kontextusuktól, a beszédszituációktól stb. függetlenül – léteznek, és mi csupán realizáljuk őket, amikor használjuk a nyelvet. Ha nem ezt gondoljuk róluk (és sok okunk nincs, hogy ezt gondoljuk), akkor egyáltalán nem tudjuk kizárni az esetlegességet, sőt az önkényességet: ha a jelentések nem függetlenek attól a szövegtől, amelyben megjelennek, akkor soha nem lehetünk egészen biztosak benne, hogy egy adott szövegben a szavak és a mondatok mit jelentenek (hogy pontosan azt jelentik-e, amit jelenteni szoktak, hogy ezúttal is úgy kell-e érteni őket, mint rendesen). Ebben az esetben a szövegek nem szabják meg egyértelműen, hogy hogyan értsük őket: ebben az esetben a fordítások mindig tartalmaznak – vagy legalábbis nem lehet kizárni, hogy tartalmaznak – önkényes elemeket. – És ezeket akkor sem tudjuk kiszűrni, ha elmondjuk, hogy mi van a szövegben.

Talán egy példa segít megvilágítani, hogy miért nem lehet soha kizárni a fordításokból az önkényes elemeket. A Biblia sok fordítójának – és valószínűleg a szöveghű fordítások sok olvasójának – okozott már fejtörést, hogy tulajdonképpen mit mondott Jób felesége Jóbnak? Azt mondta, hogy „Áldd az Istent, és halj meg!” vagy azt, hogy „Átkozd meg az Istent, és halj meg!” (JÓB, 2. 9)? A héber szöveg – ha a hozzáértők azt vizsgálják, hogy a benne szereplő szavak mit jelentenek – állítólag az első verziót támasztja alá. De mivel az első verzió nemigen illik bele a történetbe, és egy ilyen mondat nem is jellemző Jób feleségére, a fordító nem lehet egészen biztos a dolgában: egyáltalán nem lehet kizárni, hogy Jób felesége – illetve: Jób könyvének szerzője – nem a szokásos jelentésükben használta a szavakat. Némileg oldódhat a bizonytalanság, ha nem érzük be azzal az elvont (és meglehetősen nyitott) lehetőséggel, hogy a szövegben szereplő szavak akár mást is jelenthetnek, mint amit jelenteni szoktak, hanem megpróbáljuk elmondani, hogy mi van – mi minden lehet – a szövegben. Sokféleképpen érvelhetünk a szó szerinti értelmezéssel szemben. Nem lehet például kizárni, hogy Jób felesége maró gúnnyal mondta, amit mondott, és közben valami olyasmit gondolt, hogy „nem feddhetetlen vagy te, hanem gyáva; úgysem mered te átkozni az Istent, hát csak áldjad, és halj meg”. Még valószínűbb, hogy Jób felesége nem is azt mondta, ami ott áll a szövegben: ő személy szerint talán arra uszította Jóbot, hogy szórjon átkot teremtőjére, csak a bibliai szöveg szerzője nem vette a lelkére, hogy Istennel kapcsolatban átkot emlegessen. Hosszú disszertációkat lehetne írni arról a kérdésről, hogy a szövegben szereplő „áldd az Istent” fordulat nem eufemizmus-e, hogy Jób felesége – vagy Jób könyvének szerzője – nem „átkozd meg” helyett mondott-e „áldd”-ot; elemezni le-

hetne az eufemisztikus megfogalmazások feltehető okait, valamint azt, hogy vajon a bibliafordítások milyen indokkal választották az egyik, illetve a másik változatot, és bizonyára még sok egyéb szempontból mérlegelni lehet, hogy mi szól az egyik és mi a másik változat mellett. De akármilyen hosszasan érveljünk is valamelyik változat mellett, végül is döntenünk kell (az egyik változat mellett szóló érvek nem zárják ki a másik lehetőséget), és a döntésből nem küszöbölhető ki az az önkényes elem, hogy mi hogyan – szó szerint vagy eufemisztikusan – értettük a szöveget. Döntésünk mellett fölhozhatjuk ugyan érvek a bevett fordítások valamelyikét, de ezzel még nem küszöböltük ki az önkényességet, csupán a sajátunk helyett a fordító önkényes döntésére hagyatkoztunk.

A példában elemzett szöveg választás elé állít bennünket: el kell döntenünk, hogy milyen elképzeléseket (hiteket, érzéseket stb.) tulajdonítunk a szereplőknek, és hogy ezzel összhangban szó szerint vagy nem szó szerint értjük-e a szavaikat. Ennél a szöveg-nél tudjuk, hogy többféle lehetőség közül választhatunk, és ha beszélünk a szövegről, el is tudjuk mondani, hogy mit lehet fölhozni az egyik, illetve a másik lehetőség mellett. De még ha nem tudnánk is – ha nem lennénk tudatában, hogy a szöveg többféle lehetőséget enged meg –, elvben akkor sem zárhatnánk ki, hogy a szerzőnek (vagy a szereplőknek) többféle elképzelés (hit, esetleg mögöttes szándék stb.) tulajdonítható, és ennek megfelelően többféleképpen lehet érteni a szerző (vagy a szereplők) szavait. Fölmerülhet például az allegorikus értelmezés lehetősége: a homéroszi istenek vágyait és motívumait sokszor szokták allegorikusan értelmezni – azaz: a leírt (esetleg alantas, nagyon emberi) vágyaktól és motívumoktól eltérő vágyakat és motívumokat tulajdonítanak nekik –, és ennek megfelelően nem is szó szerint értelmezik az istenek szavait és tetteit. Elvben mindig fonnáll egy másik – nem szó szerinti – értelmezés lehetősége is, és a lehetőségek közti választást nem lehet megalapozni: a szöveg mindet megengedi, az egyéb elmondható érvek pedig ennek fényében esetlegesek. Mindig választhatunk – akkor is, ha ennek nem vagyunk tudatában –, és a választásunk mindig önkényes: mindig van egy másik lehetőség, amelynek éppannyi alapja van, mint a miénknek. Ha ragaszkodunk a szó szerinti értelmezéshez, és ennek megfelelően szó szerint fordítjuk a szöveget, akkor éppúgy ráoktrojáljuk a saját döntésünket az eredeti szövegre, mintha a nem szó szerinti – az allegorikus, metaforikus, eufemisztikus stb. – értelmezés mellett döntöttünk volna, és ezt vittük volna keresztül a fordításban. A szöveg, mondhatni, nem szól bele, hogy melyiket választjuk: nekünk kell eldöntenünk, hogyan értjük és ennek megfelelően hogyan fordítjuk a szöveget. A szövegek nem csupán aluldeterminálják a fordításokat – a fordítások, ahogyan Quine mondja, indetermináltak.

Pedig máskülönben a fordítónak sokkal több a kötöttsége, mint annak, aki elmondja, hogy mi van egy szövegben. A fordítás nem egy másik szövegről szóló szöveg, amely céljainknak és elképzeléseinknek megfelelően tetszőlegesen hosszú vagy rövid lehet, és amelybe a körülményektől függően bizonyos dolgok bekerülnek, más dolgok megkimaradnak belőle. Ennek a szövegnek – a fordításnak – megvan a maga természetes kezdete és vége, és a fordító csak ezek között a határokat között mozoghat: csak olyan jegyzetek és kommentárok kerülhetnek be a fordítás szövegébe, amelyek az eredeti – a forrásnyelvi – szövegben is szerepelnek. Amit a fordító tesz hozzá, az mind utólagos kiegészítés, amely – tartalmazzon bár mégoly fontos információt vagy magyarázatot – ugyanúgy nem tartozik hozzá a fordításhoz, mint a nehézségeket fölelelő vagy magyarázkodó jegyzetek, az eredeti szöveget megadó zárójeles betoldások vagy a szó-

vegvégi szömagyarázatok. Visszatérve a bibliai példához: ha a fordítást nézzük, a fordító választását többoldalnyi tudós kommentárral alátámasztó kiadások és az egyszerű szövegkiadások nem különböznek egymástól, hiszen az eredmény – az „Áldd az Istent, és halj meg!”, vagy az „Átkozd meg az Istent, és halj meg!” – mind a két esetben a fordító döntésének eredménye, és a fordításból semmilyen kommentár nem tudja – a legalaposabb szövegelemzés sem tudja – kiküszöbölni az esetlegességet, hiszen a kommentár nem válik részévé a fordításnak: ott szerepelhet ugyanabban a kiadásban, de nem mint a fordítás része, hanem mint egyik eleme a fordító beszámolójának, a forrásnyelvi szövegről adott kiegészítő információknak és további magyarázatoknak.

Az persze lehet, hogy a fordító nem (nem csak) utólag egészíti ki és kommentálja a fordítást, hanem még mielőtt döntene, több verzióban is megpróbálja elmondani, hogy mi van a szövegben. Ezek közül elvet néhányat, a többit meg addig próbálgatja, addig finomítgatja, amíg sikerül kiválasztania közülük azt az egyet – a végső verziót –, amelyre a fordítást alapozza. Az eljárás nem különbözik attól, ahogy a szerzők próbálgatják a különböző szövegvariánsokat, mielőtt kikötnének annál a végső verzió-nál, amely azután bekerül a szövegbe: ahogy a szerzők azért vetnek el bizonyos változatokat, mert azok nem kellő világossággal és kifejezőerővel adják vissza, amit ők mondani akarnak, úgy a fordítók is azért állnak el bizonyos verzióktól, mert azok nem elég világosan és nem elég találó kifejezésekkel adják vissza, amit szerintük a szöveg mond. A szóba jöhető nyelvi változatok gazdagságát illetően sincs feltétlenül elvi különbség szerzők és fordítók között (másfajta különbség meg szerzők és szerzők között is lehet), hiszen a célnyelv rendszerint anyanyelve a fordítóknak: ahogy a szerzők az esetek túlnyomó többségében az anyanyelvükön írnak, úgy általában a fordítók is az anyanyelvükre fordítanak. Párhuzam vonható közöttük abban a tekintetben is, hogy mind a szerzőknek, mind a fordítóknak hasznos lehet, ha jól ismerik a tárgyukat és – ha van ilyen – azt a speciális nyelvet, amelyen a tárgyról általában beszélni szoktak. Talán csak abban az egy dologban van különbség, hogy mások a fordítóval és mások a szerzővel szemben támasztott igények: a fordítótól azt is meg szoktuk követelni, hogy valamilyen szinten tudja a forrásnyelvet, a szerzőknél viszont be szoktuk érni azzal, ha magas szinten tudják azt az egy nyelvet, amelyen írnak. A gyakorlatban persze ez nem feltétlenül jelent nagy különbséget, mert a fordítónak sem kell okvetlenül nagyon jól tudnia a forrásnyelvet: ha elég jól ismeri a tárgyat, biztosan le tudja fordítani a szöveget, és közben még tanulhatja is a nyelvet (ti. a forrásnyelvet). Aki viszont nem elég jól ismeri a tárgyat, annak nagyon jól kell tudnia a forrásnyelvet ahhoz, hogy nagy melléfogások nélkül le tudja fordítani a szöveget. Maga a fordítás azonban ilyenkor is tanulási folyamat lehet: fordítás közben a fordító sokat megtanulhat a szóban forgó szakterületről. Optimális esetben persze a fordító mind a kettőt – a forrásnyelvet és a tárgyat is – ismeri, ám a fordítás művelete még optimális esetben is alkalmat nyújt a fordítónak tanulásra: a forrásnyelv speciális vagy mélyebb rétegeinek, a tágabb kontextusnak, az adott kultúra sajátos vonásainak és sok minden egyébnek az elsajátítására.

A fordításoknak – ellentétben azzal a szöveggel, amelyben elmondjuk, hogy mi van egy másik szövegben – le kell fedniök az eredeti szöveget: fordításoknak és szövegeknek olyan pontosan illeszkedniök kell egymáshoz, hogy a fordítás adott esetben használható legyen az eredeti szöveg helyett. Ez szó szerint értendő: a fordítások azzal a céllal készülnek, hogy helyettesítsék az eredeti műveket, és olvasni is az eredeti művek helyett szoktuk őket. Vannak persze kivételek – például a kétnyelvű kiadások vagy a pedagógiai célokat szolgáló (és a szöveg mellé, fölé vagy alá írt) fordítások –, amelyeket

inkább segédeszköznek használunk az eredeti művek olvasásához, semmint helyettük olvassuk őket (a kétnyelvű kiadások esetében az is célunk lehet, hogy a fordítást összevessük az eredetivel, pontosabban: a fordító szövegmegértését összevessük a miénkkel). De az ilyen és másfajta kivételektől (például az eredeti műveket feldolgozó és rájuk hivatkozó szakmunkáktól) eltekintve az eredeti művek helyett szoktuk használni a fordításokat, noha pontosan tudjuk, hogy vannak dolgok – például metaforák, rímek, alliterációk stb. –, amelyek csak kompromisszumok árán vagy egyáltalán nem adhatók vissza egy másik nyelven. A kivételek, mondhatni, éppen erre – a nehézségekre, az esetleges megoldatlanságokra és a további lehetőségekre – hívják föl a figyelmet: arra figyelmeztetnek, hogy bizonyos célokra talán jobb a fordításokat megkerülve vagy a fordítások mellett visszanyúlni az eredeti szövegekhez, mert a fordításoknak nem mindig és minden tekintetben sikerül lefedniök az eredeti szövegeket. Néha nem is sikerülhet, mert olyasmi van a szövegben, ami nem adható vissza más nyelven; néha viszont az az oka a sikertelenségnek, hogy a fordító nem tudja – nem tudja elmondani –, hogy mi van a szövegben. Ilyenkor persze megpróbálhatja elmondani mással: az adott területhez jól értő szakemberekkel, illetve olyanokkal, akik jobban ismerik nála a forrásnyelvet (például akiknek ez az anyanyelvük). De azért van olyan eset is, amikor a fordító nem hozzáértés vagy nyelvtudás híján nem tudja elmondani, hogy mi van a szövegben, hanem a szöveg homályos. Ilyenkor a fordítónak nemigen van más választása, mint hogy megpróbálja a célnyelven hűen visszaadni – azaz: egy homályos szöveggel lefedni – a homályos forrásnyelvi szöveget. Ezt tette például Szent Jeromos, aki – a saját bevallása szerint – sokszor nem értette meg, és ezért szóról szóra, *verbum e verbo* fordította Ezékiel próféta szövegét. – De milyen alapon fogadjuk el Szent Jeromos szövegét fordításnak? Honnan tudjuk, hogy az ő szövege lefedi Ezékiel próféta szövegét, ha egyszer nem tudjuk elmondani, hogy mi van Ezékiel próféta szövegében?

Abszolút biztosak nem lehetünk a dologban, hiszen a homályos szövegek esetében sem jobb a helyzet, mint a kristálytisza, áttekinthető szövegeknél: nincsenek végső instanciák, amelyekre a fordítások igazolásánál hivatkozni lehet. A jelentések itt sem segítenek: ha nyelvtől függetlennek képzeljük őket, akkor soha nem tudjuk eldönteni, hogy Ezékiel próféta és Szent Jeromos szavainak azonos-e a jelentése, ha pedig Ezékiel szövegéből próbáljuk megfejteni, hogy a szavai mit jelentenek, akkor soha nem tudjuk kizárni azt a lehetőséget, hogy Ezékiel nem a szokásos jelentésükben – esetleg teljesen önkényesen – használta a szavakat. Itt is csak arra támaszkodhatunk, amire más esetekben: az elmondásra – csak itt valamivel nehezebb a dolgunk, mert nem tudunk elfogadható értelmet tulajdonítani annak, amit a szövegről elmondunk. De azért be tudunk számolni a szövegről: a homályos, érthetetlen helyekről, a következetlenségekről, az egymással nem összefüggő részletekről stb.; és azt is meg tudjuk állapítani, hogy amit Ezékiel szövegéről mondunk, az elfogadható-e Szent Jeromos szövegéről szóló beszámolóban. Amíg nem találunk olyan elemet a beszámolóban, amely illik Ezékiel szövegére, de nem illik Szent Jeromoséra (vagy fordítva), addig az utóbbit elfogadjuk az előbbi fordításának, hiszen nincs okunk feltételezni, hogy van valami, amiben nem fedí le az eredeti szöveget. Ha meg találunk különbséget, akkor módunkban áll korrigálni – a forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóhoz igazítani – a fordítást.

A forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóra – ha nem is mint végső instanciára – mindig lehet támaszkodni: akkor is, amikor fordítunk (addig csiszoljuk a fordításun-

kat, amíg a lehető legtökéletesebben illik rá a forrásnyelvi szövegről szóló beszámoló), és akkor is, amikor igazolni akarjuk a fordításunkat (azzal igazoljuk, hogy tökéletesen illik rá a forrásnyelvi szövegről szóló beszámoló; ha nem mindenben illik rá, elismerjük, hogy fordításunk korrekcióra szorul). Néha persze kénytelenek vagyunk kompromisszumot kötni, mert a forrásnyelvi szöveg minden eleme nem reprodukálható a célnyelven, de a forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóra ilyenkor is támaszkodhatunk: minél világosabban látjuk a nehézségeket, annál nagyobb esélyünk van rá, hogy találjunk olyan kompromisszumos megoldásokat, amelyek a lehető legtöbbet megőrzik abból, ami a forrásnyelvi szövegben benne van (amit pedig végképp nem tudunk megoldani, azt megadhatjuk külön – nem a fordítás részeként – jegyzetekben, kommentároknak vagy szövegmagyarázatokban). A forrásnyelvi szövegről szóló beszámoló arra is jó, hogy a segítségével tudatosítsuk (elmondjuk) az értelmezési lehetőségeket, és felsorakoztassuk (elmondjuk) a mellettük szóló érveket. Igazából csak egy dologban nem tud segítséget nyújtani: abban, hogy a különböző értelmezési lehetőségek közül kiválasszuk azt az egyet, amelyikre a fordításunkat alapozzuk (a többi lehetőséget a beszámoló éppúgy megengedi – nem zárja ki –, mint a miénket). – Azaz: ha a forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóra támaszkodunk, tudunk fordítani, de az indeterminációt így sem tudjuk leküzdeni.

Nem tudjuk leküzdeni, de be tudjuk kalkulálni. A fordítások igazolásánál marad ugyan némi halvány bizonytalanság: nem lehet kizárni, hogy a szöveg másképp is értelmezhető, hiszen a szerzőnek vagy a beszélőnek elvben mindig lehet másfajta elképzeléseket tulajdonítani, és ezek fényében a szavait is másképpen lehet érteni. De ez a bizonytalanság semmiképpen nem nagyobb, mint a szerzőké, akik szintén soha nem lehetnek biztosak benne, hogy sikerült olyan szöveget produkálniok, amelyből mindenki azt fogja érteni, amit ők mondani akartak. Legföljebb az a különbség, hogy a szerzőknek nem kell folyton szembenézniök szövegük értelmezési lehetőségeivel, mert azok nem (nem mindig) jelennek meg egy másik, publikus szövegben. A fordítók előtt viszont folyton ott van egy több értelmezési lehetőséget kínáló forrásnyelvi szöveg – ráadásul a lehetőségek bármelyik pillanatban megjelenhetnek (talán már meg is jelentek) publikus formában, például egy másik fordításban, amelynek ugyanannyi alapja van, mint az ovéknek –, és ezért a fordításnál sokkal szembeszökőbb a bizonytalanság. A bizonytalanságot egyik esetben sem lehet kiküszöbölni, de ettől még lehet szöveget alkotni, és lehet szöveget fordítani, csak tudomásul kell venni, hogy a szövegeket senki – a szerzőjük sem – a semmiből teremti (a nyelvet nem a szerző – még a költő sem teljesen maga – teremti), és azt is tudomásul kell venni, hogy nemcsak a szerzők, hanem azok is alkotják a szövegeket, akik értelmezik, illetve fordítják őket. Vagyis: valamennyire a szerzők keze is meg van kötve, és teljesen azoké sincs megkötve, akik értelmezik, illetve fordítják a szövegeket. Ha ezt a két dolgot tudomásul vesszük, akkor már könnyű belátnunk, hogy a szövegek alkotóinak (a szerzőknek, az értelmezőknek, a fordítóknak) nincs más választása, mint hogy folyton és folyamatosan egyeztessék az álláspontjukat: mivel egyikük sincs a végső igazság birtokában, valamennyiük számára az nyújtja a legnagyobb biztonságot, ha meghallgatják a másikat, és a másik fél véleményével is számolnak. Abszolút biztosak persze soha nem lehetnek a dolgukban, de ebből nem kell feltétlenül arra következtetniök, hogy végső soron semmit nem tudhatnak biztosan. Ha lemondanak róla, hogy a saját álláspontjukat – vagy tekintélyalapon valaki másét – mindenáron érvényesítsék, és másokra is rákényszerítsék, ha toleránsak és liberálisak (meghallgatnak másokat, és hajlandók elismerni,

hogy más álláspontoknak is van létjogosultsága), akkor legfeljebb némi egészséges szkepticizmussal szemlélik a munkájukat, de ettől még nem kell esetlegesnek és védhetetlennek gondolniok – nem kell a szemétdombra hajítaniok – értelmezéseiket és fordításait. Ha elég toleránsak és liberálisak, még abban is megegyezhetnek, hogy milyen alapon tartanak bizonyos értelmezéseket elfogadhatóbbaknak, bizonyos fordításokat jobbakkak, mint másokat.

V. Konklúzió. Tudunk fordítani, de amikor lefordítunk egy szöveget, nem tudunk a végére járni a szövegben szereplő szavak jelentésének. Mi a szöveget reprodukáljuk, nem a jelentéseket: ami a jelentéseket illeti, legfeljebb azt az alaphelyzetet reprodukáljuk, amelyben a szerző leírta a szöveget, holott nem szerzett végső bizonyosságot róla, hogy a szavaknak megvan a jelentése, és ő jól tudja, hogy mi a szavak jelentése. Ezen az alaphelyzeten sem a szerzők, sem a fordítók nem tudnak és egyáltalán senki sem tud változtatni: hiába megyünk vissza a szavak láncolatán a kezdetekig, valahol az elején mindnyájan elfogadtunk szavakat (legalább egy szót) anélkül, hogy meggyőződünk volna a jelentéséről. Most már nemigen tehetünk egyebet, mint hogy nem tekintjük véglegesnek a jelentéseket, hanem folyton felülvizsgáljuk és egyeztetjük, hogy a szavak mit jelentenek. – Roviden: nem azt firtatjuk, hogy van-e a szavaknak jelentésük, és mi tudjuk-e a jelentésüket, hanem beérjük azzal, ha sikerül megegyeznünk, hogy a szövegekben a szavak mit jelentenek. Erre pedig komoly esélyünk van, hiszen a szövegekről be tudunk számolni egymásnak, és egyeztetni is tudjuk a beszámolóinkat.

Ezt akkor is megtehetjük, ha a szöveg más nyelven íródott, mint amelyiken beszámolunk róla. A szerzőnek nem az a dolga, hogy jelentéseket produkáljon, a fordítónak pedig nem kell a jelentéseket egy másik nyelvbe szállítania és a másik nyelv szavaival reprodukálnia. Elég, ha a szerzők a forrásnyelvhez, a fordítók pedig a célnyelvhez és a forrásnyelvi szöveghez igazodva megalkotják – a szerzők produkálják, a fordítók pedig reprodukálják – a szövegeket. A fordító sincs rosszabb helyzetben, mint a szerző: ami a nyelvet illeti, egyforma helyzetben vannak (jó esetben mind a ketten az anyanyelvükön alkotnak), egyebekben pedig a fordító a forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóra támaszkodhat. Ennyiben a fordító helyzete még jobb is, mint a szerzőé, hiszen ő a forrásnyelvi szövegről szóló beszámolóra támaszkodva ellenőrizni is tudja, hogy sikerült-e a fordítása: sikerült-e reprodukálnia – olyan szöveget alkotnia, amely visszaadja – a forrásnyelvi szöveget. – Persze a szerző szavait másképp is lehet érteni, de ez legalább annyira a szerző, mint a fordító kockázata.

Szövegen kívüli megjegyzés. – A fenti írás mint szöveg egyben a benne foglaltak példázata is lehet. Az írás fölött szereplő két név a szerzők neve: ami a szövegben benne van, azt ők gondolták ki, és ők írták meg. Csakhogy a szerzők nem egy, hanem két változatban írták meg, amit kigondoltak: egyikük megírta angolul, a másikuk meg magyarul. A két változat nem fordítása egymásnak (párhuzamosan készültek, és nem előzte meg őket egy harmadik szöveg, amelynek a fordításai lehetnének). A kettő hasonlóan egymásra (ha a szerzők külön-külön a saját nevük alatt jelentetnék meg a változatukat, plágium gyanújába keveredhetnének), de mégis két különböző szöveg (a később megjelenő nem tekinthető másodközlésnek). A szerzők ugyanarról írták ugyanazt (előre egyeztették a készülő szövegről szóló beszámolóikat) – de másképp, más nyelven és más közönségnek: így két külön szöveg született.

Marc-Hervé Martin

A HÁLYOGKOVÁCS

„Még nem gondolkozott azon, kedves uram, hogy fordítása sohasem lehet tökéletes?”
„Ide hallgasson: egy terhességnyi ideje Budán vagyok. Elhött az idő. Tán együgyű és jogtalan gondolat: néhány költő, akit én épp szeretek, s akik ismeretlenek, s akiket következképpen még inkább szeretek, azaz: fordítani szeretnék. [...] A nyelvezet köpönyege széjjelnyílott, és erős illata arcomba áradt, midőn simogattam a magyar szavakat. Sundisznók. Őszibarack. Titokratosság. Világosság. Éjjélkor kopogtattam. Magyarok nyitottak ajtót. Dolgoztunk egész éjjel. Így hát elkészült s megszületett a franciából néha-néha csúnyán kiptréselt mondat. [...] A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből. A nyelv azonban a tenger, a tenger. Én pedig egy kagylóban fekvő pirinyó tengeri rák vagyok, apró tojás – hullámoktól lebegtetve, ringatva – mely gyermeces módon mohón arra vár, hogy rá folyjon ki a nyelvtengerivadék. Mégis a tengert szerelemmel szeretem. Benne akarok fürödni, lebegni, úszni, fordulatokat tenni ide-oda, azzal a kockázattal, hogy belepusztulok, és azzal az eshetőséggel, hogy új kincssel vonulhatok vissza a szárazföldre. [...] Azért tettem így, mert vágyakozom, mert még nem a veszélyekre, nem a nehézségekre gondolok. Tudva, hogy hónapok, évek múltán, midőn majd, majd jobban beszélek magyarul, úszni többé őszintén nem merek...”

Robert Desnos

EGY NAP MIKOR ÉJSZAKA VOLT

Fölröpült a folyó fenekére.
Az ébenfa kövek, az arany vasdrótok és az ág nélküli kereszt.
Minden semmi.
Szerelemmel gyűlölöm őt mint mindenki.
A halál belélegezte a nagy üresség lélegzetét.
A körző négyzeteket és ötagú háromszögeket rajzolt.
Ezután lement a padlásra.
A déli csillagok ragyogtak.
Visszajött a vadász vadásztáska tele halakkal a Szajna közepén lévő partra.
Egy giliszta a kerületen megjelöli a kör középpontját.
Csöndes szemem zajos beszédet mondott.
Akkor a kihalt ösvényen sétáltunk ahol rohant a tömeg.
Amikor a sétától jól kipihentük magunkat volt bátorságunk leülni aztán ébredéskor
lezárult szemünk és a hajnal ránk borította az éj tartályait.
Az eső megszáritott minket.

MINT EGY KÉZ A HALÁL PILLANATÁBAN

Mint ahogy kéz mered a halál s a hajótörés pillanatában,
mint a lenyugvó nap sugara, úgy tör föl mindenünnen te-
kinteted.

Elmúlt az idő, tán elmúlt az idő, hogy lássam magam,
De a hulló levél s a keringő kerék majd azt mondják ne-
ked, hogy a földön nincs semmi örök,

Csak a szerelem,

S erről meg akarok győződni.

Vöröses-színekre festett mentőhajók,

Menekülő viharok,

Egy ódivatú keringő, melyet elvisz az idő és a szél az ég
hosszú terein át.

Tájak.

Én nem akarok mást, mint az ölelést, melyre áhítozom,

S haljon meg a kakas éneke.

Mint egy kéz a halál pillanatában görcsbe rándul, ösz-
szeszeszorul a szívem.

Nem sírtam, amióta ismerlek.

Jobban szeretem szerelmemet, hogysesem sírjak.

Sírni fogsz síromon,

Vagy én a tiéden.

Nem lesz túl késő.

Hazudni fogok. Azt mondom, hogy a szeretőm voltál,

És tényleg, mindez annyira haszontalan,

Te meg én, nemsokára meghalunk.

KAKUKK

Olyan volt minden, mint egy gyermeki képen.

A hold klakk kalapjának nyolc visszfénye visszatükröződött
a tavacsák felszínén.

Egy kísértet jól szabott lepedőjében

Szivarozott hajléka ablakában

Egy őrtorony legfelső emeletén,

Ahol a tudós varjú jósolt a macskáknak.

És ott volt a kislány, elveszett ingben, hőösvényeken,

Mert kereste cipőjében a selyemlegyezőt és a magas sarkú
cipellőt.

És ott volt a tűzvész, amelyre hatalmasan rajzolódott
 a tűzoltók árnyéka,
 De legfőképpen ott volt a futó tolvaj, nagy zsák a hátán,
 A holdtól fehér úton,
 Az álomba merült falvakban kutyák csaholása
 És álmukból fölvert tyúkok kotkodácsolása kísértte.
 Én nem vagyok gazdag, mondta a szellem, lerázva szivarjéről
 a hamut, nem vagyok gazdag,
 De száz frankba fogadok,
 Hogy ha folytatja, messzire jut.
 Hiábavalóság, minden csak hiábavalóság, felelte a varjú.
 És a nővéred? kérdezték a macskák.
 A nővéremnek szép ékszerei és szép pókjai vannak
 Éjjeli várkastélyában.
 Szolgák megszámlálhatatlan sokasága
 Jon minden este, hogy ágyba vigye őt.
 Ébredéskor nyalánsága, jó csalánja várja, s kicsiny
 trombitácskája is,
 Hogy belefűjjön.
 A hold letette cilinderét a földre,
 Leszállt a sűrű éj,
 Melyben a kísértet elolvadt, mint kockacukor a
 kávéban.
 A tolvaj sokáig kereste az elveszett utat,
 És végül elaludt.
 És a földön túl nem volt más
 Csak a füstöskék ég, hol a hold törölgette homlokát,
 S az elveszett kislány, ki a csillagok közt járt.
 Itt a szép legyeződ
 És a báli cipellőd,
 Nagyanyád fűzője
 És rúzs az ajkaidra.
 Táncolhatsz a csillagok közt,
 Táncolhatsz a szép hölgyek előtt
 Égi rózsaaágysokon át,
 Ahonnét minden este lehull egy rózsza,
 Hogy megjutalmazza az alvót, a legszebb álom álmodóját.
 Húzd föl a cipellőd és fűzd be a fűződet,
 Tűzd az egyik rózsát a blúzodra, rózsaszínt ajkaidra,
 S most lebegtesd legyeződöt,
 Hogy jöjjön még a földön
 Éj a nap után,
 Nap az éj után.

Marc-Hervé Martin fordításai

Térey János

PARTY ZONE

Baksay Leventének

Egy alsóbbrendű útvonal,
egy felsőbbrendű inditék.
De korrigálhatom-e még,
vagy így marad? Kihűlt lakás

még evakuálás előtt;
egy mindent átható, édeskés
dallam. Akár gyerekkorunk
szovjet kisfilmjei. – Belép,

megejü, azután kiszédül.
Hogyan lehetne még közöm
ehhez? Nem tesznek jót nekem
a kínos telefonok és

a rendszertelen étkezések.
Ez átmeneti lüktetés,
és elcsitul. Végképp kifárad.
Tehát? Tehát hétkor Savoy.

KIRÁLY UTCAI PANASZ

Itt ténfergek hat óra tájt.
Adoptálj végre. Hold me tught.
Koszlott, kádárista kifőzde.
Kérlek, ne boncolgasd, ki főzte
ki így. Ízetlen évadok.
Az önkiben tömény szagok,
pállott rakott kel, zónapörkolt
(lassan ki). Néhány régi, dörzsolt
klosár tekintete követ.
Épp hogy lekéssük a követ-
kező 70-est. Ámde jobb így.
Ürügy akad, mely visszafordít.
Elvégre kibúvót ki lát?

Vilma királynő úti fák,
Írószövegség, Bajza utca.
Nem érem föl, mi ajzza útra
e furcsa párt. Így túl kevés.
Csődöt mondott a szervezés.
Vakon törekszünk még az üdvre,
ne tedd szóvá: „Te be vagy ütve.”

Mivel tu m'as donné ta boue.
És minden más köztünk tabu.

Cynthia Ozick

A POGÁNY RABBI

Nemes Anna fordítása

Jákob rabbi: „Aki járkálva tanul, de ezenközben megáll és megjegyzi: »De gyönyörű ez a fa!« vagy »De szép ez a szántóföld!« – az ilyenről azt tartja az Írás, sebet ejtett saját lényén.”

(Idézet AZ APÁK ERKÖLCSE-ből)

Amikor megtudtam, hogy Isaac Kornfeld, ez a jámbor és bölcs férfiú felakasztotta magát a városi parkban, kimetróztam a helyszínre, hogy megnézzem a fát.

Együtt jártunk a rabbiképzőbe. Mindkettőnknek rabbi volt az apja. Ők is barátkoztak egymással, de csak felszínesen – valójában ellenségek voltak. Mindenáron túl akartak tenni egymáson látványos jótékonykodásban, körmönfont okoskodásban, híveik számában. Kettejük közül Isaac apja volt a szelídebb. Én bizony félttem az apámtól; gégebaj kínozta, s ha odaszólt anyámnak, hogy „Hozd be a teát”, még ez a köznapi mondat is fenyegetően recsegve szakadt fel a torkából.

Egyikünk apjában se lakott a legcsekélyebb filozofikus hajlam. Ebben az egyben nem különböztek. – A filozófia maga a fertő – mondta Isaac apja. – A görögök mennyit filozofáltak, mégis megmaradtak hátulgombolós kisgyerekeknek. Még a monoteista Szókratész is arra pocskolta az adományait, hogy egy bábut tömjéneztesen a templomban.

– A bálványimádás a fertő, nem a filozófia – okoskodott apám.

– Emez előszobája amannak – replikázott Isaac apja.

Tulajdon apám szentül hitte: ha nincs a filozófia, sose jutok el az istentagadásig, melytől egyenes út vezetett oda, hogy másodéves koromban kimaradjak a rabbiképzőből. Pedig nem a filozófia volt a bűnös; belőlem hiányzott Isaac tehetsége: tanárai későbbi véleménye szerint Isaacnak akkora volt a képzelőereje, hogy egy betű hajszálvékony szárát is szentséggé tudta szublimálni. Temetése napján sokakban visszatet-

szést keltett a rabbikollégium elnökének kijelentése: öngyilkost ugyan nem lehet megszentelt földbe temetni, ámde bármely föld, amely Isaac Kornfeldet befogadja, megszentelt föld lesz ettől a puszta tényőtől. Tudnunk kell, hogy Isaac, amikor felakasztotta magát, még be se töltötte a harminchatot, pályája delelőjén járt, s az elnök természetesen nem ismerte az egész históriát. Ő Isaac hírnevéből ítélte, s ez éppen a halála előtt volt a legfényesebb.

Magam is ebből ítéltem, s megdöbbenett, hogy egy ilyen jámbor lángelme, egy ilyen intellektuális csoda egy zsenge tölgyfa második ágán végzi, egy olyan fán, melynek griffmadárlábujj-forma vastag gyökerei ki-kilátszanak a nyirkos földből.

Csaknem egymagában állott a fa a hosszan elnyúló hepehupás réten, mely egy undorító kagylókkal teli bűzös öbölre lejtett. Trilham zsilipnek hívták a helyet, s jól tudtam, mi a bűz oka: a hideg, barnás víz egy fél város ürülékét rejti.

Aznap, amikor elmentem a fához, köd ülte meg a levegőt. Jőcskán benne jártunk az őszben, s noha vasárnap volt, a sétányokon nem járt senki. Volt valami patinája a parknak: a rozsdásodó fű, az elhagyatott sírkövek. Egy katonai síremlék kőfrízét, melyen egyforma harcosok meneteltek egy régvolt háború uniformisában, műanyag koszorú díszítette, a hónapokkal ezelőtti hazafias megemlékezés nyoma. A koszorú derekára csavart szalag azt hirdette, azért dül a háború, hogy béke legyen. A park mellett nagyszabású útépítés folyt. Úgy éreztem, mintha csatamezőn járnék, melyen a béke masináinak győzelme nyomán már elült a harci zaj. A buldózerek jó darabot kiharaptak a parkból, s a feláldozott fák félregörgetett tetemét már föl is hasogatták. Tucat-szám heverték a ledöntött jávorfák, szilfák, tölgyek. Nedves belső évgyűrűik a csűr, a falu, a romlás illatát lehelték.

A rét legeslegvégében, a vízparton ráismertem a fára, amely Isaac felbujtója volt a saját életét kioltó büntetben. Különös: olyan volt az egész, mint egy fénykép; és nem csak mint az az újságból kivágott fotó, melyet ott melengettem a zsebemben, s amely a rétet ábrázolta, meg a tájékozódási pontokat: a néhány méterre lévő ivókutat s a háttérben egy régi uradalom omladozó téglakerítését. A képaláírás szerzője nagy figyelmet szentelt a „kötélnek”. Ámde a kötél már nem volt ott: elkérte az özvegy. Az alacsony termetű Isaac a saját imasálját dobta át az alkalmazatos második ág tövére. A zsidóembert az imasáljával együtt szokás eltemetni; a sálat a rendőrség átadta Sheindelnek. Észrevettem, hogy azon a helyen lehorzsolódott a fakéreg. A fa úgy tapadt az égre, akár a megnyázott bélyeg. S az eső még inkább belemosa a síkba. Orromba csatornabűz lopakodott. Olyan érzésem támadt, mintha fényképalak volnék egy fa elmosódó, sűrke körvonalai mellett. Ha most el nem futok, örökre ideláncol Isaac bűne – hát Sheindelhez futottam, még aznap este.

Sheindelt egy csapásra megszerettem. Mármint amikor először láttam, bár meglehet, nem is láttam többször. Az az utolsó találkozás – tudniillik Isaackel az utolsó – nem sokkal a válásom után történt; se szó, se beszéd, otthagytam a feleségemet meg az unokatestvérem szőrmekereskedését az északi kisvárosban, ahol mind a ketten örökké zúgolódtak. Egyszer csak Isaac és Sheindel jelent meg nálam a szállodahallban két kisgyerekével. Atutazóban voltak: Isaac Kanadába készült előadást tartani. Ütünk a lila neonfényben, s Isaac elmondta, hogy apám már egyáltalán nem beszél.

- Tartja magát az esküjéhez – mondtam.
- Nem, hanem annyira beteg – mondta Isaac. – Gombóc van a torkában.
- Én vagyok a gombóc. Hiszen tudod, mit mondott, amikor otthagytam a rabbiképzőt. És be is tartotta, hiába telt el annyi év. Nem szólt hozzám azóta sem.

– Emlékszem, amikor együtt olvastunk. Ő az olvasmányokat okolta, de ki okolhatná őt? A mi apáink nem tudják, hogyan kell szeretni. Annnyira bezártan élnek.

Különös megjegyzés volt, de haragom annyira elvakított, hogy ezt nem vettem észre. – Nem az volt a baj, hogy mit olvasunk – ellenkeztem. – A Tóra szerint jeles férfiú fia nem lehet jeles férfiú. Hiszen akkor nem maradna olyan szerény, mint a többi ember. Ennyi bölcsességet még én is megjegyeztem. Na, az én apám mindig is meg volt győződve, hogy ő jelesebb férfiú mindenkinél, különösen a te apádnál. Ezek után – fűztem tovább a szót talmudista modorban – mennyi esélyem lehetett énnekem? A tőkfejnek, akinek még *sitzfleisch*e sincs! Te meg olyan kérdésekre is megfeleltél, amiket még föl se tettek. Hát föltetted őket te magad!

– A Tóra nem kalapács – szögezte le Isaac. – Egy férfinak kenyérkereset kell. És neked megvolt a kenyered.

– A döglött állat bőre se kenyér. Inkább ízléstelenség.

Sheindel mindeközben hangtalanul ült; a hosszú harisnyás két kicsi lány a karjában aludt. Július volt, de Sheindelen vastag fekete gypjúkalap, s a haja mind egy szálíg alátúrve. Csakhogy egyszer én már láttam ezt a fénylő fekete hajzuhatagot.

– És Jane? – kérdezte meg végül Isaac.

– A döglött állatokról beszél. Mondd meg az apámnak, mert a levelemre nem válszol, a telefonhoz nem jön oda, hogy a házasság dolgában igaza lett, csak nem azért, amiért ő gondolta. Aki mellett egy puritán nő fekszik, az hidegen bújik ágyba, és hidegen kel ki belőle. Ide hallgass, Isaac, apám istentagadónak mond engem, de a házastársi ágyban minden zsidó hívó, ott még a hitehagyott is hisz a csodában.

Isaac nem felelt. Tudta, hogy irigylem tőle Sheindelt meg a szerencséjét. Isaac sosem ítélte el a házasságomért, melyet apja egyenest személyes diadalának tekintett apám fölött, s melyet saját apám – nyilvános legyőzöttségében – arra használt föl, hogy engem halottnak nyilvánítson. Gyászruhát öltött, és nyolc napig ült az alacsony széken, Isaac apja meg átjárt hozzá, hogy lássa gyászát, szívében titkos elégtétellel, ámde fennhangon ő is vele siránkozott minden hitehagyottért. Isaacnak se tetszett a feleségem. Azt mondta rá, sápadt égimeszelő. Miután összeházasodtunk, már nem mondott rá rosszat, de elmaradt a házunktól.

Isaac esküvőjére magammal vittem a feleségemet. Nagyon korai vonattal mentünk, de mire odaértünk, már igencsak állt a bál, s a vendégek javában ropták.

– Nézd, nézd, külön táncolnak – álmélkodott Jane.

– Kik?

– A nők meg a férfiak. A menyasszony meg a vőlegény.

– Számod csak meg a gyerekeket – tanácsoltam. – A zsidók is puritánok, de csak a nyilvánosság előtt.

Egyenes támlájú széken ült egymagában a menyasszony, körülötte fiatal férfiak örvénylő gyűrűje: szinte hullámozott alattuk a padló. A csillárok csak úgy reszkettek a lábdobogástól meg a vendégek kurjongatásától, s ahogy a legények kart karba öltve kerengtek a teremben, fejük búbjáról kerge léggömb módjára le-leröpült egy-egy kaperli. Isaac – fekete öltöny és dobogó láb összemósódó foltja – beleveszett a fekete öltönyökből és dobogó lábakból összesűrűsödő szédült kavargásba. A táncoló fiatal emberek nászdalokat énekeltek, a padló lemezként hajladozott alattuk, imbolygott az egész terem.

Isaac már beszélt nekem Sheindelről, de látni most láttam először. A koncentrációs táborban, ahol a világra jött, nyomban a villannyal teli drótkerítésre lökték, de sze-

rencsére a tömeg épp abban a pillanatban rohamozta meg a kaput, s ezért a szögesdrótban nem volt áram. Így hát az iszonyú kaland nem hagyott rajta más nyomot, csak egy csillag alakú sebhelyet az arcán. A csillag a lábjegyzet száraz tényeit jelezte: Sheindelnek nincsen anyja, nincsen apja, ámde – rendkívüli módon – van Istene: műveltsége meghazudtolja korát és nemét. Sheindel ekkor csak tizenhét esztendő volt.

– Milyen szép a haja! – szólalt meg Jane.

Sheindel éppen Isaac anyjával táncolt. A hölgyek mind körbeállták, s amikor a nagy sürgés-forgásban a menyasszony fél lábáról leröpült a cipő, ő maga nekiperdült a netvetgélő leánykoszorúnak. A csipkés ruhákban fényesen emelkedtek-süllyedtek a netvető keblek; a fiatal emberek ketteseivel összefogódzva dobogtak, s harsogták a nászdalokat. Sheindel cipő nélkül ropta tovább, s a haja fekete uszályként lebbent a nyomában.

– Ezt mától fogva el kell rejtenie – magyaráztam Jane-nek.

Miért, tudakolta.

– Nehogy kísértésbe ejtse a férfiakat – feleltem, s titokban apámat kutattam a szemmemmel. Ott állt kissé távolabb az árnyékban. Összeakadt a tekintetünk. Apám hátat fordított, s kezével a torkához kapott.

– Kész embertani tanulmány ez itt – jegyezte meg Jane.

– A menyegző az menyegző – mondtam én –, nálunk meg különösen az.

– Az ott az apád, ugye, az az apró, mogorva emberke?

Jane-nek minden zsidó apró. – Apám, a rabbi. Igen.

– Nem minden menyegző menyegző – jegyezte meg Jane: nekünk csak egy papír jutott, meg egy rossz leheletű anyakönyvvezető.

– Mindenki ugyanazért házasodik.

– Dehogyan ellenkezett a feleségem. – Van, aki szerelemből, van, aki meg daczból.

– De mindenki az ágy miatt.

– Van, aki csak daczból – kötötte Jane az ebet a karóhoz.

– Én sose voltam rabbinak való. Szegény apám ezt nem akarja tudomásul venni.

– Nem is beszél veled.

– Apró formalitás. Már alig van hangja.

– Őt nem olyan fából faragták, mint téged. Nem daczból csinálja – közölte Jane.

– Te nem ismered az apámat.

Azon a héten némult meg teljesen, amikor Isaac első rabbinikus válaszgűjteménye megjelent. Isaac apja úgy kukorékolt, akár egy szédült kakas, s feleségestül fölpackolt, hogy a Szent Földet is telekürtölje a nagy újsággal. Isaac kissé föllélegzett; most neveztek ki a misnatörténet professzorának, s apja bogarassága, hiúsága és esztelen rivalizálása kínos volt számára. Távol lévő apát tisztelni könnyű dolog, halott apát tisztelni keserves. A sebész kioperálta apám hangszálait, szóltanul halt hát meg szegény.

Isaac meg én ezután nem találkoztunk. Útjaink elváltak. Belőle híres ember lett, ha nem is világhírű, de a jogtudorok és filológusok körében nagy név. Nekem másodmagammal volt egy alagsori kis könyvkereskedésem, s amikor üzlettársam eladta nekem a maga részét, új cégtáblát tettem ki: „Könyvpince”. Létesítettem egy teológiai részleget – nem pusztán fiúi tiszteletből (noha szerettem volna, ha apám látja), hanem ennél jóval megfoghatóbb indítékból –, s itt jórészt héber és arámi nyelvű, ritkább műveket árultam, de tartottam latin és görög könyveket is. Amikor Isaac második könyve eljutott a boltomba (mely ekkor már az utcaszintról nyílt), levélben gratuláltam neki, s ettől fogva rendszertelenül ugyan, de leveleztünk. Isaac nálam rendelte a köny-

veit, s csacska kis tréfákkal szórakoztattuk egymást. „Azóta is a lósportban tevékenykedem”, írtam neki, „de úgy érzem, most nyeregben vagyok. Legutóbb kissé elgalopoztam magam.” „Sheindel jól van, Naominak és Esthernek kishúga született”, írta ő. Aztán később: „Naominak, Esthernek és Miriamnak kishúga született.” Még később: „Naominak, Esthernek, Miriamnak és Ophrának kishúga született.” S ez így ment, míg hét lányuk nem lett. „Olyasmit nem ír a Tóra, hogy jeles férfinak ne lehetnének jeles leányai”, írtam neki, amikor arról tudósított, immár felhagyott a reménnyel, hogy még egy rabbi legyen a családban. „Azám, de honnan keríték majd hét jeles férjet?”, kérdezett vissza. Minden könyvrendeléshez újabb jópofaság járult, s évekig így ugrattuk egymást oda-vissza.

Rájöttem, hogy Isaac a világon mindent olvas. Valaha az én érdeklődésemet is ő keltette fel a könyvek iránt, de sose tudtam vele lépést tartani. Mire rákaptam Saadia Gaonra, ő már Yehuda Halevinél tartott. Egyik nap Dosztojevszkijen könnyezett, másnap már Thomas Mann-nal szárnyalt. Míg apáink siránkoztak, barátom bevezetett engem Hegel és Nietzsche világába. Ha olvasásról volt szó, a felnőtt Isaac éppoly szeretlen maradt, mint ifjúkori tombolásai idején, amikor alkonyattájt valamelyik kihalt tanteremben találtam rá, a fény már alig csörgedezett az alacsony városi felhők alól, Isaac harisnyás lába az ablakpárkányon, s tekintetében a betű keltette már-már részeg kábulat.

Ám amikor az özvegy – miközben palástolni próbálta túlságos élénkségét vagy idegességét – azt kérdezte, hogy tudomásom szerint Isaac rendelt-e az utóbbi időben kerészeti szakkönyveket, nagyon meglepődtem.

– Annyi mindent rendelt – tétováztam.

– Persze, persze – mondta. – Hogyan is emlékezhetne ilyesmire!

Teát töltött, aztán szelíden fölemelte csöpögő esőkabátomat a széktámláról, ahová lehajítottam, s kivitte a szobából. A lakás zsúfolt volt, nem különösebben pedáns, de egyáltalán nem elhanyagolt, mindenfelé babák meg babaedények s egy sereg háromkerekű. Az ebédlőasztal akkora volt, mint egy végtelen rónaság. Régimódi horgolt futó osztotta ketté – két külön országra – középen, s e demarkációs vonal végére, a senki földjére tette le csészémet Sheindel. Isaacre egyetlen tárgy sem emlékeztetett: még könyvet se láttam.

– A lányaim mind alszanak – jött vissza Sheindel –, nyugodtan beszélgethetünk. Mit mondjak, nem csekélység, hogy ilyen ítéletidőben elzarándokolt arra a helyre.

Nem tudtam eldönteni, hogy haragszik-e vagy sem. Hiszen úgy estem be hozzá, mint a felhőszakadás, csöpögött belőlem a víz, cipőmre falevél tapadt.

– Persze értem én, hogy miért ment el. Hajtotta a nyomozóosztón – tette hozzá. Hangjában számomra meglepő gunyorosság csengett. Okosan és félreérthetetlenül adagolta, kínos pontossággal. Mintha minden kiejtett szavából kiindulna egy szívós fehér fonál – mondjuk erős selyem –, melyet neki mindig precízen el kell harapnia. – Keresett ott valamit? A hangulatot? A szomorúságot?

– Nem volt semmi látnivaló – feleltem, s arra gondoltam, örültség, hogy betolakodtam az életébe.

– Próbált ázni? Meglehet, hogy Isaac elásta a búcsúlevelét.

– Miért, hát hagyott búcsúlevelet? – hokkentem meg.

– Ilyen közönséges halandó számára, milyen maga, nem hagyott hátra semmit.

Észrevettem, hogy ugrat. – Elnézését kérem, Kornfeldné asszony – álltam fel. – Legyen szíves a kabátomat, s már itt se vagyok.

– Üljön le – rendelkezett. – Nem tűnt fel magának, hogy Isaac az utóbbi időben kevesebbet olvasott?

Udvariáisan rámosolyogtam. – Vásárolni viszont egyre többet vásárolt.

– Gondolkodjon – mondta. – Magában van a bizodalمام. Hátha épp maga tudja. Ez eddig nem jutott eszembe. Talán Isten küldte hozzám.

– Én csak könyvkereskedő vagyok, Kornfeld rabbiné asszony.

– Isten úgy látta jónak, hogy egy könyvkereskedőt küldjön. Idehaza Isaac már nagyon régóta nem olvasott. Gondolkodjon! Földművelés?

– Semmi ilyenre nem emlékszem. Mire kellett volna az agrártudomány a misna-történet professzorának?

– Új könyvet csak olyankor láttam nála, amikor a rabbiképzőbe indult: a hóna alatt szorongatott egy-egy kötetet, ott pedig elsüllyesztette a szobájában.

– Minden könyvet a rabbiképzőbe postáztam neki. Ha gondolja, előkereshetem a címetek...

– Maga ott volt a parkban, és nem látott semmit?

– Semmit. – Elszégyelltem magam. – A fát, azt láttam.

– Hát aztán? Egy fa, az semmi.

– Rebbetzin Kornfeld – mentegetőztem –, ostoba vagyok, hogy idejöttem. Nem is értem, hogyan jutott eszembe, bocsásson meg nekem, fogalmam se volt, hogy...

– Azért jött, hogy megtudja, Isaac miért vetett véget az életének. Botanika? Vagy netán, ide hallgasson, netán gombászat? Gombákról szóló könyvet nem kért magától? Vagy olyat, ami gyógynövényekről szól? Trágyázásról? Virágokról? Valami falusi költő verseit? Kertészeti szakkönyvet? Erdészetűt? Konyhaketről szólót? Gabonatermesztésről?

– Semmi, de semmi ilyet – feleltem izgatottan. – Rebbetzin Kornfeld, a maga férje rabbi volt!

– Tudom, mi volt a férjem. Szőlészeti könyvet? Lugasokról szólót? Rizstermesztésről? Gondolkodjon, gondolkodjon, gondolkodjon! Valamit, aminek köze van a földhöz, a réthez, a kecskékhez, a tanyához, a szénához, bármit, ami paraszti vagy holdbéli...

– Holdbéli! Úristen! Talán tanító volt vagy óvó bácsi? Kecskék! Talán prémkereskedő volt? Magának elment az esze, Sheindel? Én voltam a prémkereskedő! Mit akar a halottól?

Sheindel némán teletöltötte a csészémet, bár még félig volt, aztán leült velem szemben, a csipkés demarkációs vonal túloldalán. Arcát tenyerébe hajtotta, de tágra nyílt szemét jól láttam.

– Rabbiné asszony – szedtem össze magam –, egy ilyen tragédia után...

– Maga azt hiszi, én a könyveket okolom. Nem őket okolom, bármilyenek voltak is. Ha Isaac hű maradt volna a könyveihez, ma is élne.

– De hiszen a könyvekben élt!

– Nem – jelentette ki az özvegy.

– Tudós férfiú volt. Rabbi. Kiemelkedő zsidó.

Sheindel erre duhódten fölnevetett. – Árulja el nekem, ez mindig nagyon fúrta az oldalamat, de sose mertem megkérdezni, árulja el, milyen a felesége.

– Évek óta nincs feleségem – vetettem közbe.

– Miféle emberek az olyanok?

– Ugyanolyanok, mint mi, csak azt kell elképzelni, milyenek volnánk, ha olyanok volnánk, mint ők.

– De nem vagyunk olyanok. Nekik fontosabb a test, mint nekünk. Minálunk a könyv a szent, őnáluk a test.

– Jane-é annyira szent volt, hogy szinte sosem engedett a közelébe – motyogtam magam elé.

– Isaac egy időben kijárt futni a parkba, de nagyon hamar kifulladt. Helyette aztán olvasott, olyan futókról, akik falevélből fontak maguknak fejfedőt.

– Sheindel, Sheindel, hát mit várt tőle? A tudományok embere volt, ült és gondolkodott. Zsidó volt.

Sheindel két tenyérrel az asztalra csapott. – Nem volt az.

Szólni se tudtam. Csak néztem rá. Soványabb volt most, mint egészen fiatal asszony korában, arcvonásai pedig átmenetiek: szája, álla környéke még csak karakteres, orra két oldala már-már kemény.

– Szerintem Isaac sose volt zsidó – közölte.

Eltűnődtem, vajon Isaac öngyilkosságától zavarodott-e meg.

– Elmesélek magának valamit – folytatta. – Isaac esti meséiről. Naominak meg Esthernek táncoló egerekről meg nevetős gyerekekről mesélt. Amikor Miriam került sorra, Isaac egy beszélő felhőt talált ki. Ophrának teknőst, aki egy elszáradt fűszálhoz ment feleségül. Leah idejében a kövek azért sírdogáltak, mert nincsen lábuk. Rebecca megsiratta a fát, amiért lánnyá változott, és ősszel nem ölthetett tarka lombruhát. Shiphrah, a legkisebb pedig szentül hiszi, hogy a disznónak is lelke van.

– Nekem minden este szent szövegeket kellett felmondanom apámnak. Szörnyű gyerekkorom volt.

– Isaacnak a kirándulás volt a mániája. Egyre messzebbre kalandoztunk. Kész örület volt. Sose vette a fáradságot, hogy megtanuljon autót vezetni, úgyhogy cipelhettük az ormótlan elemóziás kosarakat, és bumlizhattunk vonaton meg buszon a hét kimerült, fékezhetetlen kislánnyal. Ráadásul Isaac mindig különleges úti célokat eszelt ki: nem telepedhettünk le akárhol, muszáj volt eljutni ehhez és ehhez a patakhoz, ahhoz és ahhoz a dombhoz vagy ligethez. Amikor meg végre odaértünk, Isaac – aki szerint az egész a gyerekek kedvéért van – faképnél hagyott bennünket, s elő se került napnyugtáig. Addigra már kilötyögött az innivaló, dermesztőre hűlt a levegő, a kicsik meg egymást túlharsogva bömböltek.

– Én felnőttkoromban voltam először kirándulni – vallottam be.

– Azt hiszi, a legelején nem dőltem be ugyanúgy, mint maga? – kérdezte az özvegy.

– Bedőltem, elkábultam. Hisz olyan romantikus összevisszaságban érkeztünk haza a sok kosárnyi erdei bogyóval meg mezei virággal. Isaac esti meséi ilyenkor telis-tele voltak sötét gondolatokkal. Isten ne vegye bűnömül, még könyörögtem is neki, hogy írja le őket. Aztán egyszer csak belépett egy klubba, s attól fogva vasárnaponként még azt se várta meg, hogy megvirradjon, fölkel és elment hazulról.

– Klubba? Olyan korán? Milyen könyvtár nyit ki olyankor? – kérdeztem megütkezve, hogy egy olyan ember, mint Isaac ilyen obskúrus dologba keveredik.

– Á, úgy látszik, nem érti, nem érti. Természetjáró klub volt, és holdvilágnál találkoztak. Gondoltam, szegény Isaac egész héten annyira be van zárva, kell neki a friss levegő. Mindig holtfáradtan jött haza. Azt mondta, a táj kedvéért megy. Olyan voltam én is, mint maga, elhittem mindent, amit hallottam, de hiába hallottam, sosem értettem. Isaac végül otthagya a természetjárókat, s én azt gondoltam, ezzel vége ennek az egész furcsaságnak. Azt mondta, esztelenség, hogy ilyen tempóban gyalogoljon, elvégre nem sportoló, hanem tanár. Ekkor kezdett írni.

– De hiszen mindig is írt – ellenkeztem.

– De nem úgy. Most tündérmeséket kezdett írni. Annyira elmerült ebben, hogy egy időre minden mást sutba dobott. Ez lett az újabb furcsaság. A mesék meglepően gyöngék voltak és unalmasak. Olyasfélék, mint azok az ötletek, amelyekkel korábban a kis-lányokat ijesztgette, csak ezeket teletűzdelte jegyzetekkel, függelékekkel, előszavakkal. Az volt az érzésem, elfelejti, hogy ezek csak mesék. Mégis nagyon banális volt mind: csupa manó meg tündér meg isten, csupa banális és ósdi dolog.

– Láthatnám őket?

– Tűzre kerültek mind.

– Isaac égette el őket?

– Csak nem gondolja, hogy én? Képzelem, miket hisz rólam!

Szó, ami szó, elképesztett az asszony utálkozása. Úgy éreztem, az a fajta, aki természetlől fogva irtózik a fantáziáktól. Valami hidegség ömlött el bennem iránta, ámbár két apró keze meg az ujjak remegő pálcikái, ahogy kapuszárnyak módjára lengtek az arca előtt, eszembe juttatták, hol is született és ki is ez az asszony. Árva volt, életét csodának köszönhetette, s retteg a csodától. A hidegség elillant. – Minek izgatja magát holmi mesék miatt? – szólaltam meg. – Isaac halálát nem a mesék okozták.

– Persze hogy nem a mesék – felelte. – Ostoba firkálmányok. Örültem, amikor felhagyott velük. Behajigálta az egészet a fürdőkádba, s gyufával alágyújtott. Aztán jegyzetfüzettel a kabátzsebében azt mondta, sétál egyet a parkban. Az elkövetkező hetekben sorra járta a város valamennyi parkját. El nem tudtam képzelni, mire készülhet. Egyik nap metróra szállt, és kiment a végállomásig: végül ennél a parknál maradt. Odajárt mindennap tanítás után. Egy óra oda, egy vissza. Hajnali kettő-három tájt keveredett haza. „Sportolsz?” – kérdeztem. Gondoltam, talán megint fut. Mindig vacogott a csípős, harmatos virradatban. „Nem, csak üldögélek”, felelte. „Írsz valamit odakint?” „Nem, csak lefirkantom a gondolataimat.” „Meditálni odahaza szokás, nem éjnek idején valami bűzös víz partján”, mondtam neki. Amikor reggel hatkor-hétkor került haza, megkérdeztem, sírhelyet keres-e magának odakinn.

Az özvegy beszéde köhögésbe fulladt, félig ál-, félig beletörődő köhögésbe, amely azonban olyan hangos volt, hogy az asszony nyújtogatni kezdte a nyakát a gyerekszobák irányába, nem ébresztette-e föl valamelyik gyereket. – Nem tudok aludni – mondta aztán. – Nézzen körül. Nézzen körül alaposan, nézze meg az ablakpárkányokat. Lát itt bármilyen növényt, bármilyen közönséges szobanövényt? Egyik este lementem, és odaadtam őket a szemetesnek. Nem bírtam egy házban aludni a növényekkel. Olyan, mintha fák volnának, kicsiben. Elmebeteg vagyok? Vigye el Isaac jegyzetfüzetét, aztán majd hozza vissza.

Szót fogadtam. Odahaza, saját fukarul berendezett szobámban, melyet néhány szép cserepes növényen kívül semmi se díszített, nyomban előkaptam a jegyzetfüzetet. Aprócska notesz volt, tán fél arasz magas és negyed arasz széles, vonalas lapjait spirál fogta össze. Kutakodva olvastam, abban a reményben, hogy valami nem kézenfekvő adalékra bukkanok. Sheindel méla és homályos célzásából arra következtettem, hogy ezeken a lapokon Isaac fölfedi öngyilkossága okát. Ámde nagyot csalódtam. Sehol egy jelentős szó. Egy idő után leszűrtem, hogy Sheindel, nem tudni, miért, megint ugrat. Meg akar büntetni, amiért föl tettem a föltehetetlen kérdést. Sértőnek találja a faggatózásomat; nem azért nyomta a kezembe Isaac jegyzeteit, hogy felvilágosítson, hanem hogy megdorgáljon. A kézírás felismerhető volt, bár kissé szokatlan: reszketős, mármár öreges, olyasvalakinek az írása, aki a szabadban, asztal nélkül, csak úgy a tenye-

rében körmöl, a térdén vagy a fatörzsön; és az is nyilvánvaló volt, hogy a gyűrött, szármárfüles noteszt valaki időről időre a zsebéből húzta elő. Nem vontam hát kétségbe a Sheindel-féle vad históriát, hiszen igaz volt a park, Isaac, a notesz, a váratlanság, ámde mindez nem jelent többet, mint hogy egy írói vénával megáldott professzor sétákat tett. Az egyik soron még zöld folt is éktelenkedett, mintha a füre esett volna a fűzet, sőt valaki rálépett volna.

Elfelejtettem említeni, hogy a noteszban három nyelven váltakoztak az elszórt feljegyzések. A görögöt egyáltalán nem tudtam elolvasni, de láttam rajta, hogy vers. A héber rész vegyes idézeteket tartalmazott, jórészt a Lévitákból, Mózes Harmadik Könyvéből és az Ötödikből, A törvény summájából. Ezek között találtam a következő részleteket, nem teljes szövésséggel:

Pusztára pusztítsátok el mind azokat a helyeket, a hol azok a nemzetek, a kiknek urai leszték, szolgáltak az ő isteneiknek a magas hegyeken, a halmokon, és minden zöldelő fa alatt.

Ha pedig valaki valamely vér szerint való rokonához közelget, hogy fölfedje annak szemérmét, kiirtom azt az ő népe közül.

Ezek persze egyszerű, cifrázatlan jegyzetek voltak, olyanok, amilyeneket minden tanár készít magának, hogy eszébe jusson a szöveg, félmondat innen, félmondat onnan, néha csak azért, hogy járjon a keze. Azt is lehetségesnek tartottam, hogy Isaac tanulmányt készült írni ezeknek a passzusoknak a Talmud-beli magyarázatáról. Mind-egy: a többi idézet – javarészt angol lírai versrészlet – se nagyon csigázta fel az érdeklődésemet. Egy négy fal közé zárt romantikus lélek elégikus kedvencei voltak. Tásztított az Isaac-féle nagy kezdőbetűs Természet: mintha saját Könyvpincém szagát érezném. Világos volt számomra, hogy Isaac az utóbbi időben kínosan akadémikus lett: a legközönségesebb gyomról is valami klasszikus idézet jutott eszébe. Lejegyzett egy foszlányt Byrontól, egy pöttyöt Keatstól (ez a kettő hevenyészett volt és töredékes, akár-csak az Írásból vett részletek), Tennyson két csonka sorát meg ezt a névtelen és bicegő négysorosot:

*„És mégsincs veszve minden. Még Dryád
Libben az erdőn. Oreád szökell
A dombon; vízben csillan a Najád;
A föld szépsége még lelket lehell.”**

Mindez oly émelygős volt, oly ábrándos és nevetséges, s hozzá olyan tudálékos is, hogy szégyelltem magam Isaac helyett. És nem akadt semmi, ami a mentségére szolgált volna, semmi személyes, mindössze csak könyvmolyra valló, merev, fegyelmezett mondatok, olyasfélék, mint leveleink tanáros tréfácskái. „Alkonyatkor írok a Trilham zsilip parkjának egyik kövén ülve, előttem a Trilham zsilip, mely a várostól északra fekszik, mellettem egy karcsú fácska, egy *Quercus velutina*, melynek kora, ha valaki megóhajtana róla bizonyosodni, kiolvasható az évgyűrűkből, ha derekát (isten ments) átvágják. A férfi, aki itt ül, harmincöt éves, és túlságosan gyorsan öregszik, ez kiolvasható a szegény rövidlátó szem alatt húzódó karikákból.” Ez alatt szándékosan jobban olvasható betűkkel álltak ezek a különös szavak:

* Nádasy Árdám fordítása.

„Él a Nagy Pán.”

És kész. Egy-két nap múlva visszavittem a noteszt Sheindelnek. Megmagyaráztam magamnak, hogy hét árváról kell gondoskodnia, s elnyomtam haragomat, amiért becsapott.

Az asszony már várt. – Ne haragudjon, volt egy levél is a noteszban, csak kiesett. Akkor találtam meg a szőnyegen, amikor maga már elment.

– Koszönöm, nem kérem – feleltem. – Már épp eleget turkáltam Isaac zsebeiben.

– Akkor miért jött ide egyáltalán?

– Azért – feleltem –, hogy magát lássam.

– Maga Isaac miatt jött. – Inkább gunyoros volt, mint zaklatott. – Odaadtam magának mindent, hogy lássa, mi történt, mégsem érti. Tessék. – Felém nyújtotta az okmány méretű, nagy papírlapot. – Olvassa el a levelet.

– Elolvastam a jegyzetfüzetét. Ha abban van minden, amiből Isaacet kibogozhatom, akkor a levélre nincs szükségem.

– Ebben a levélben mindent megmagyaráz – erősködött.

– De hiszen azt mondta, Isaac nem hagyott magának búcsúlevelet.

– Ezt nem nekem írta.

Leültem az egyik ebédlőszékre, és Sheindel elébem tette a levelet. A papiros ott feküdt a csipkés futón, frással fölfelé. Nem néztem oda.

– Ez egy szerelmes levél – suttogta Sheindel. – Amikor a kötélről levágták, egyik zsebében a noteszt találták meg, a másikban ezt a levelet.

Szólni se tudtam.

– A rendőrök mindent ideadtak – folytatta Sheindel. – Hogy én őrizzem.

– Szerelmes levél? – ismételtem.

– Az ilyesmit így hívják.

– És amikor a rendőrök... amikor ezt odaadták, maga rögtön rádöbbsz, mi is... – kétségbeesetten kapkodtam a megfoghatatlan után – mi is foglalkoztathatta Isaacet?

– Mi is foglalkoztathatta – utánozta Sheindel. – Igen. Mármint amikor kivették a zsebéből a levelet meg a noteszt.

– Úristen. Ilyen életformával, ilyen elmével... Nem fér a fejembe. Maga nem gyanította?

– Nem.

– Azok a kirándulások a parkba...

– Sokféle elferdülés mutatkozott rajta. Már ecseteltem magának.

– Na de az a park! Hogy így járt oda, egyedül... maga nem sejtette, hogy nővel találkozik?

– Nem nő volt.

Orromban alvadt röggé csomósodott az undor. – Sheindel, maga megőrült!

– Megőrültem, igen? Olvassa el a vallomását! Olvassa csak el! Mit gondol, meddig bírom még, hogy ezt egyedül én tudom? Amíg szét nem robban az agyam? Legyen a bizalmasom – fogta könyörgőre oly váratlanul, hogy elállt a lélegzetem.

– Senkinek se szólt semmit?

– Hát ilyenek lettek volna a búcsúbeszédék, ha szólok? Olvassa el a levelet!

– Nem vonzódok az abnormális dolgokhoz – hátrítottam el jegesen.

Az asszony főlemelte tekintetét, s futólag rám függesztette. Aztán anélkül, hogy

esengő fejtartásán változtatott volna, kitört belőle a nevetés. Azóta se hallottam ilyen hangot: nem hangosabb, mint az egércincogás, nehogy fölverje az alvó kislányokat, ámde hűvösen céltudatos: kotkodácsoló fűgába oltott csodálkozó józanság. Egy percig hallatta ezt a hangot, aztán lecsillapodott. – Kérem, maradjon ülve. Kérem, figyeljen. Majd én felolvasom magának a levelet.

Fegyelmezett mozdulattal vette föl a levelet az asztalról. A levél láthatóan nagy műgonddal készült, s a papír sűrűn tele volt írva. Sheindel hangját megtisztította a gög.

– „Őseimet Isten keze vezette ki Egyiptomból” – olvasta.

– Így kezdődik egy szerelmes levél?

Az asszony elszántan folytatta. – „Bűnösök voltunk olyan úgynevezett utálatosságokban, melyeknek részletes leírása másutt található. Más népek saját mítoszaikból merítenek erőt. Minket évezredek óta ennek morzsáitól is megfosztanak.”

Ereztem, hogy elfog a türelmetlenség. Az az igazság, hogy egyetlen gondolattal a fejemben tértem vissza ide: úgy gondoltam, feleségül veszem Isaac özvegyét, ha majd az illő gyászidő letelt. Az volt a szándékom, hogy először nagyon óvatosan udvarolok neki, nehogy úgy érezze, visszaélek a bánatával. De Sheindel megszállott volt. – Sheindel, miért akarja rám tukmálni ezt az értekezést? Adja a rabbiképzőnek vagy valamelyik professzori testületnek.

– Inkább meghalok.

Ekkor komolyan figyelni kezdtem.

– „Eltekintek az »Egy az Isten« koncepción belüli úgynevezett animizmus teljesen kézenfekvő pozíciójától. Nem térek ki annak történeti megvilágítására, miként jut ez kifejezésre folytonosan, bár burkoltan még a Törvény Kerítésén belül is. Teremtmény, ezektől eltekintek...”

– Micsoda? – üvöltöttem fel.

– „Teremtmény” – ismételte meg az özvegy táguló orrcimpákkal. – „Mi is az emberi történelem? Mi a mi filozófiánk? Mi a mi vallásunk? Egyik se tanít olyat, hogy mi, szegény emberi lények egyedül volnánk a világmindenségben, ámde nélkülük is jól tudjuk, hogy nem vagyunk egyedül. Már egészen kicsi gyermekként megértettem: a bolond nem hinne a halban, ha nem látta volna a saját szemével. Számptalan forma létezik és kerül a szemünk elé, sőt műszereink élesebb lencséjének látókörébe. Aprólékos megfigyeléséből mindannak, ami már van, könnyű kikövetkeztetni, hogy további formák is lehetségesek, hogy minden forma létezése valószínű. Isten nem csupán Magának teremtette a világot, hiszen különben nem volna enyém ez a tudat, mellyel most megszólíthatlak Téged, Szépség.”

– „Téged” – visszhangoztam, s keserű zavarodottságot fojtottam magamba.

– Hadd folytassam – szolt Sheindel, és kérlelhetetlenül folytatta. – „Hamis történelem az, hamis filozófia és hamis vallás, amely azt hirdeti nekünk, embereknek, hogy Dolgok között élünk. A fizika és a kémia művészete másként fog hozzá a tanításhoz, új módon gyakorolja a könyörületességet, s ezért kevesen akadnak, akik a hűséget szépen, logikusan végigviszik. Minden alakzat belsejében molekulák ficáncolnak, a molekulák belsejében atomok, az atomok belsejében pedig az isteni életerő még mélysegebb forrásai. Nincsen semmi, ami Halott. Semmi, ami Élettelen. Szent élet lobog a sziklában, a kimúlt kutya és a halott ember csontjaiban is. Isten termékenyítő Teremtésében ezért nem létezhet Bálványimádás, következképp nem is lehet elkövetni ezt az úgynevezett utálatosságot.”

– Istenem, istenem – jajveszékelttem. – Elég volt, Sheindel, elég, ne folytassa...

– Pedig még van – felelte.

– Nem akarom hallani.

– Talán mert rossz színben tünteti fel Isaac jellemét? Foltot ejt rajta? Majd meghallja. – Folytatta a felolvasást, olyan hangon, amelyről nyomban apám hangja jutott eszembe: kérélyhetetlen volt. – „Teremtény, én csak hajtogatom ezeket a dolgokat, pedig a mi beszédünk olyan tenéked, mint a lélegzet; olyan, mint varázslónak a cifra-ság. Mi nap mint nap küszködünk, hogy megértsük a világot, még a sírgödrot is felforgatjuk a rejtély kulcsáért, a többi faj meg mind bolcsen jön a világra. A legkülön-félőbb állatfajok tökéletesen viselkednek, pedig nem vizsgálgatják önmagukat; az ösztön nemhogy alacsonyabb rendű volna, éppenséggel magasabb rendű valami. Sajnos mi, emberek – leszámítva egynémely szájalmas csökevényt, melyet a testünkben megmaradt reflexek és önkéntelen reakciók őriznek – ösztönöktől mentesen születünk! Mindaz, amihez mi, szerencsétlenek a tudomány, a művészet, a filozófia, a vallás révén jutunk, képzelődés, iparkodás, elmélkedés és örökös kérdezősködés útján, mindaz természetes módon és simán jut kifejezésre a vadakban, a növényekben, a folyókban, a kövekben. Egyszerű az ok – más szóval a mi tragédiánk –: nálunk a lélek belül van, bennünk lakik, magunkban hordjuk, s ha keressük, önmagunkban kell kutatnunk. *Meglátni* a lelket, szembenézni vele – ez már isteni bölcsesség. Mégis, hogyan pillant-hatunk bele sötét önmagunkba? Más fajoknál ez másként van elrendezve. A növény lelke nem a klorofillban lakik, hanem kedve szerint vándorolhat, olyan alakot választ magának, amilyen csak neki tetszik. Így aztán a többi élőlény, mivelhogy nem függ a lelkétől, ellenben kívülről szemlélheti, békességben tud élni. Aki látja önnön lelkét, az mindent tud, aki pedig mindent tud, az olyan békesség birtokosa lesz, amelyet a mi filozófiánk hiába keres. A földön kétféle lélek található: szabad és rab. Mi, emberek rab lélekkel vagyunk megverve...”

– Hagyja abba! – kiáltottam fel.

– Nem hagyom – felelte az özvegy.

– Könyörgök, hiszen azt mondta, Isaac elégette a tündérmeséit.

– Talán hazudtam? Azt állítja, hogy hazudtam?

– Hát miért nem hazudott, legalább Isaac kedvéért? Ha ez nem tündérmese, akkor mit gondoljak, micsoda?

– Gondoljon, amit akar.

– Sheindel, könyörögve kérem, ne gyalázza meg egy halott becsületét. Ne nézzen bele többet ebbe az írásba, tépje össze, ne olvassa tovább.

– Nem gyalázom meg a becsületét. Nem volt becsülete.

– Könyörgök! Gondolja meg, mit mond! Istenem, hát nem akárkiről beszél! Isaac Kornfeld rabbiról! Neki ne lett volna becsülete?! Hiszen professzor volt! Tudós!

– Pogány volt.

Sheindel habozás nélkül ismét a feladatra szögezte tekintetét. És folytatta: – „Mind-ezen igazságokra lassankint ébredtem rá, szándékom és vágyaim ellenére. Tanítónk, Mózes ezekről nem szólott; sokatmondó tény ez. Mózes tanítása nem azért nem említi a szabad lelket, mert nem tud róla. Hogy én is megtudtam azt, amit Mózes tudott, nem azért van-e, mert mindketten emberek vagyunk? Mózes ember volt, de Isten szó-lott hozzá: Isten akarata pedig az volt, hogy őseink megszabaduljanak a szolgaságból. Ámde a mi nyakas őseink soha ki nem törtek volna az egyiptomi fogságból, ha meg-tudják, hogy van szabad lélek. Azt mondták volna: »Maradjunk csak itt. Hiába egyip-tomi rabszolga a testünk, attól a lelkünk még kedve szerint járja Siont. Ha a kaktusz

lelke szabadon szárnyalhat, miközben gyökere a földbe kapaszkodik, miért ne teherné ugyanezt az emberé?« És ha Mózes erre azt feleli, hogy csak a Természet teremtményeinek adatott meg a szabad lélek, az ember lelke a testéhez van láncolva, s hogy az embernek, ha lelkét meg akarja szabadítani, meg kell szabadítania testét is, mely annak hordozója, az emberek kinevették volna. »Hogy lehet, hogy az ember és csakis az ember üt el a Természet teremtményeitől? Ha ez így van, akkor az ember körülményei sanyarúak és igazságtalanok, ha pedig a mi körülményeink általában sanyarúak és igazságtalanok, akkor ugyan mit számít, hogy rabszolgák vagyunk-e Egyiptomban vagy polgárok Sionban?« És akkor nem teljesítették volna Isten akaratát, nem vonultak volna ki a rabságból. Mózes azért nem szólott hát a népnek a szabad lélekről, ne hogy ne vigyék véghez Isten akaratát és ne jöjjenek ki Egyiptomból.

Egyszerre sajátos érzés kerített hatalmába; meghatározhatatlan volt, semmihez se hasonlítható, mégis úgy éreztem, átéltem már ilyet. És csakugyan: gyerekkoromba röptett vissza: a fölismerésnek az a drámai élménye volt, melyet akkor él át az ember, amikor szeme előtt lefelől áll össze értelmes szóvá a betűk szövevénye. Ebben a szempillantásban megnyílt előttem a kapu Isaac betűitől Isaac gondolataihoz. Rádöbentem, hogy Isaac a lehetséges dolgok világában járt: épelméjű volt és tehetséges. A titokzatosságot nem fokozni akarta, hanem eloszlatni.

– Ez a rész káprázatos! – tört ki belőlem.

Sheindel a tálalóhoz lépett, s belekortyolt a teájába. – Egy pillanat – mondta –, s csillapította szomjúságát. – Hallottam én Rembrandtot is megszegyenítő rajzokról, melyeket örültek készítettek, akik a roham elmúltával még a krétát se tudták kézbe venni. Vigyázzon, ami most jön, az gyönyörű.

– Ez az ember zseni volt.

– Az.

– Folytassa – unszoltam.

Sheindel bohócos, csúfondáros mosollyal olvasott tovább: „A sivatagi út során, valahányszor vízhez érkeztek, és valamelyik eleven, sürge mozgású fiú véletlenül megpillantotta a forrás lelkét (melyet később a görögök najádnak neveztek), nem tudván a szabad lelkek létezéséről, azt hitte, egy eltévedt holdfénypászma vetődött a víztükörré. Szépség, én is ilyen ártatlan véletlen folytán fedeztelek föl téged. Szépség, Szépség.”

Megállt az olvasásban.

– Nincs tovább?

– De van.

– Olvassa.

– Az már a szerelmes levél.

– Nagyon nehezére esik? – Kérdésemben azonban több volt a mohóság, mint a szánakozás.

– A felesége voltam. Annak a férfinak, aki felkapaszkodott a Törvény Kerítésére. Ezért óvott meg engem Isten a villanydróttól. Olvassa el magában.

Mohón kikaptam kezéből a teleírt lapot.

„Szépség, tebenned leledzik elméletemnek gyönyörűsége, létjogosultsága és fenséges bizonyítéka. Hány esztendő hány óráján át róttam a csillóerdőket ezen a mi hatalmas, lélegző növénycsillagunkon, ezen a gyökértelen, könnyű magon, mely a maga egyetlen barázdájában görög, ezen a tekervényes és kusza, elültetetlen káposztafejen, amelyet földnek hívunk! S mindvégig, a beteljesületlenség hosszú napjaiban soha, sehol egy csöpp fehérség, melyre lecsaphat a sivatagi szomjazó. Azt gondoltam, saját

hóbortom csapdájába estem. Aztán a hajnali dombok között, mi is volt az, amit formája, hajlata láttán ugyancsak dombnak véltem, mi is? Nem más, mint a zúzmarán átderengő, duzzadó napkorong. Tovaszökött tőlem a hegyi nimfa, káprázatát hátrahagyva; ámbár meglehet, hogy sohase járt ott; vagy ott járt, de csak egy szempillanatilag, s már szaladt is tovább. Milyen furfangosak ezek a szabad lelkek! Olyan humoruk van, amilyenről mi, emberek még csak nem is álmodhatunk: csak a hahotázó korhely érzi magában szellemességük halotthalovány árnyékát, s ő is csupán azért, mert egész lényét hordozó bárkává avatta, amiképpen a patak két partja és medre a najádok bárkája. Íme a najád, akit teljes valójában megpillanthattam: egyszer mind a hét leányom belegázolt a patakba egy sűrűn benőtt, de szépséges parkban, melytől sokat reméltem. Az alig kétéves legkisebb félős volt, megmondtam a nagyobbaknak, el ne eresszék a kezét, de nem fogadtak szót. Pár lépést távolodtam tőlük a fák közé, s egyszer csak sikoltás és vad fröcskölés zaja ütötte meg a fülemet, s odafordulva láttam, hogy a víz már sodorja is az apró testet. Míg visszafelé vágtattam a fák között, a kicsi tehetetlenül elmerült a vízben, a többi kislány pedig rémülten összekapaszkodott, dermedt lánykakoszorú. Hirtelen egyikük (oly gyorsan történt, nem láttam, melyikük) odarontott a fuldoklóhoz, kihúzta, s fél karjával nyugtatón átölelte. Kék volt ez a kar, kék, akár a tó vize. És akkor onnan, a partról, még lihegve számolni kezdtem a kislányokat. Nyolc. Éreztem, ez nem örütség, csak a nagy megkönnyebbülés. Újra számoltam, hét. Tudtam, hogy az előbb jól számoltam, és tudtam, hogy jól számoltam most is. Közéjük került egy kék karú lány. Vagyis egy lányalak. Kifaggattam a lányaimat: a nagy riadalomban mindegyik azt hitte, a másik rohant oda rakoncátlan kishűgáért. Egyiknek se volt kék a ruhaujja."

– Bizonyítékok – vetette közbe az özvegy. – Isaac precíz volt, még a bizonyítékokat is mindig megindokolta.

– Hogyhogya? – Reszkető kezemben úgy zizegett Isaac levele, mintha valaki vadul rázná a lapokat.

– Úgy, hogy mindig megkereste a rájuk húzható elméletet – zárta le a témát Sheindel maliciózan. – Egyébként miattam ugyan meg ne álljon, nem jár vele a kedvemben. Sok van még hátra, annyi, hogy belegebedhet.

– Teát – kértem rekedten.

Sheindel a saját csészéjét hozta oda nekem a kredencről, s miközben beleittam, úgy éreztem, én is nyelek egy kicsit a csúfondároságából meg az epéjéből.

– Jámbor asszony léteére maga nagyon szkeptikus, Sheindel. – A reszketés most átterjedt a torkomra.

– Magából az ateista beszél – vágott vissza. – Minél jámborabb az ember, annál szkeptikusabb. Aki vallásos, az megérti ezt. A fölösleges javak, a tobzódás meg a babonák úgy futnak be a Törvény Kerítését, mint valami fojtogató kúszónövény, ha nem tartaná távol őket a szkeptícizmus, s nem teremtené meg a tisztaság szabadságát.

Most úgy éreztem, ez az asszony igazán méltó Isaachez. Hogy én méltó vagyok-e Sheindelhez, azt a kérdést nem tettem föl magamnak; inkább kortyoltam egyet a teából, s elmerültem a levélben.

– „Fáj bevallanom” – olvastam –, „mindezek után hogyan imbolyogtam tisztánlátás és kétség között. Nem bíztam következtetéseimben, mert minden tapasztalásom tünékenynek mutatkozott. Ami bizonyos volt, azt mind valami kevésbé bizonyos okra veztettem vissza. A lép minden hangja mögött nyulat meg mókust sejtettem. A falevelek minden rezdülését a madarakra fogtam, holott madár se járt arrafelé. Az Emberkék

első megjelenését borzongató irodalmi érzécsalódásnak véltem, s úgy döntöttem, hirtelen nőtt gombatermést látok. Ámde a nyár derekának egyik éjjelén, nem sokkal tíz óra után – az égen még volt néhány fénypászma – errefelé kószáltam, errefelé, ahol holttestemet majd megtalálják...”

– Velem ne törődjön – mondta Sheindel, amikor tétovázni kezdtem.

– Ez szörnyű – krákoztam –, szörnyű.

– Fonnyadtan, akár egy rovar – mondta, mintha a világmindenségről beszélne; hangjából megértettem, hogy valami megszállottság fűzi ehhez a levélhez, szinte be-téve tudja az egészet. Úgy tetszett, gyorsabban jutnak eszébe a szavak, mint ahogy én ki tudom mondani őket, s ettől úgy éreztem, fokoznom kell az iramot.

– „...ahol holttestemet majd megtalálják, fonnyadtan, akár egy rovar páncélját” – hadartam tovább. – „Az öbölből az oszlás összetéveszthetetlen szaga szállt fel. Elgondoltam, mi lesz a testemmel a halál után; vajon azonnal kiszabadul-e a lélek, mihelyt az élet elszállt belőle; vagy ez a rab lélek csak fokozatosan nyeri vissza szabadságát, ahogy a bomlás előrehalad? Ámde amikor eszembe jutott, hogy az emberi test nem különb a cserépedénynél – ezt a tényt még soha egyetlen bölcselőnk se cáfolta meg –, rádöbentem, a rab lélek önnön természeténél fogva kénytelen lesz ragaszkodni edényéhez, míg csak az utolsó morzsányi agyag is el nem vegyült az anyafölddel. Keserűen, önsajnálattól sújtva jártam végig a fekete mező árkait. Világossá vált előttem, hogy miközben szegény csontjaim könnyűszerrel porladnak majd, lelkemnek továbbra is ott kell szorongania bennük, kétségbeesetten vágyva és várva, hogy végre együtt szárnyalhasson a szabad lelkekkel. Elátkoztam ezt a gravitációtól megvert, lomha, vég nélkül sorvadozó hústömeget; mennyivel jobb lenne a párában lakni, a szélben, a kőkuszdió héjának szőrszálaiban! Ki tudja, mennyi idő alatt lesz az ember testéből kavics, a kavicsból homok, a homokból vitamin? Száz év alatt? Kétszáz, háromszáz év alatt? Talán ezer év alatt! Hiszen az őslénykutatók nap mint nap bukkannak szinte ép csontokra, melyek kétmillió éve kerültek a földbe!” Sheindel – szakítottam félbe a felolvasást –, ez halál, nem szerelem. Hol itt a szerelmes levél, amitől félni kell? Nem találom.

– Folytassa – rendelkezett. – Láthatja, hogy nem félek.

– A szerelemtől?

– Attól. De maga nagyon lassan olvas. Remeg a szája. Fél a haláltól?

Nem feleltem.

– Folytassa – ismételte. – Igyekezzen. A következő mondat rendkívüli gondolattal kezdődik.

– „Rendkívüli gondolat ötlött fel bennem. Világos, mély értelmű és gyakorlati. Ráadásul számtalan példa akad rá, a hitregék több tucat ilyen esetről szólnak. Sorra vettem azokat a halandókat, akik istenekkel háltak (az isten itt gyűjtőfogalom, és igen praktikus elnevezés arra, amit a mi tanaink a megfoghatatlanabb Shekina névvel illetnek), sorra vettem azt a sok szembeötló fajkereszteződést, melyet a kentaurók, szatírok, sellők, faunok és effélék képviselnek, nem is szólva a Genézis még híresebb keveredéseiről, ahol Isten fiai emberi asszonyt szereztek maguknak, aki aztán óriást hozott a világra vagy éppenséggel torzszülöttet, leviatánt meg behemótot, amelyekről Jób könyvében olvashatunk, unikornist, kimérát vagy más szörnyet – úgy hemzseg tőlük a Szentírás, hogy nincsen bennük semmi rendkívüli. És ott van a parázna Lilith démon, akiről tudvalévő, hogy még serdületlen fiúkkal is szeretkezett a középkori gettókban. Ezek a példák megszilárdították azt a meggyőződésemet, hogy földünk történetében nem én vagyok az első ember, aki ilyen vágyakat dédelget. Teremtény,

íme a gondolat, mely hatalmába kerített: ha szeretkezhetnék egy szabad lélekkel, a kapcsolat ereje kitéphetné belőlem saját lelkemet, megragadná, mint valami fogó, és kiszakítaná testemből, hogy lelkem végre szabad legyen. Mind erősebb és lebírhatatlanabb lett bennem a vágy, hogy megszerezzek egy ilyen lényt. Kerültem a feleségemet..."

Az özvegy észrevette, hogy elbizonytalanodom.

– De kérem – sürgetett, s arcán gunyoros mosoly ömlött el.

– „...nehogy férfieróm épp abban a pillanatban apadjon el (mely pillanat bármikor bekövetkezhet, akár – így hittem – saját hálószobámban is), amikor egy szabad lélekkel találkozom. Újra és újra magához vonzott a zsilip bűzös, nyúlós lehelete, magához vonzott, mintha saját hosszadalmas, lassú rothadásom bűze volna az, melytől immár képtelen voltam szabadulni; testem utolsó morzsájának foglyaként láttam magam előtt a lelkemet, elképzelttem, hogy ez az utolsó morzsa megkövül, sohasem oldódik fel, s akkor lelkem örökös szolgaságra ítéltetik. Tudtam: egy csapásra kell lelkemnek kiszabadulnia, különben mindörökké elvész a semmiben. Esztelen rémületben csetlettem-botlottam ároktól árokig a sötétben, vak kutya módjára tapogatóztam támasz után, s tenyerem egyszer csak fakérget tapintott. Fölnéztem, de a feketeségben nem tudtam megbecsülni a fa méretét. Fejem előrebukott, homlokom nekiütődött a bárázdált fatörzsnek. Ujjaimat belemélyesztettem az ék alakú vajatokba. Homlokomat a kéregnek feszítve átöleltem a fa derekát, hogy megmérjem. Két kezem összeért a túloldalon. Karcsú, fiatal fa volt, nem tudtam, milyen fajta. A legelső ágról letéptem egy levelet, s nyelvemet tűnődve körbejártattam a peremén, hogy felismerjem a formáját. Tölgy. Számat ragacsos és izgatón keserű íz töltötte meg. Agyékomon könnyed ujjongás futott végig. Ekkor egyik kezemet (a másik a fa derekát ölelte), egyik kezemet a legelső ág meg az elegáns, jámboran szilárd törzs elágazásába helyeztem (melyet undorító módon hónaljának neveznek), s előbb gyöngéden, majd mind hevesebben simogattam ezt a csodálatos elágazást. Hirtelen vad éberség és féktelen vakmerőség fogott el: ellenségnek neveztem ki a fát meg a körülötte lévő földdarabot, olyan ellenségnek, aki semmilyen értelemben nem hátrál meg: nem ad, és nem adja be a derekát. – Jöjj, jöjj – kiáltottam oda a Természetnek. A forró levegőbe ürülékszagot vegyített a szél. – Jöjj – kiáltottam –, szeretkezz velem, amiképpen Cadmusszal tevéd, Rhocusszal, Tithonusszal, Endymionnal és Numa Pompilius királlyal, akinek kiadád a te titkodat. Amiként Lilith jelek nélkül érkezik, akképpen jöjj te is. Amiként Isten fia eljövénnek, hogy asszonyokkal háljanak, olyképpen engedd, hogy Shekinának, a Kisugárzásnak leánya fölfedje magát énnekem. Jöjj, Nimfa, jöjj ide máris.

Egy vad lökés hirtelen a földre taszított. Arccal a sárba vágódtam, nyitott szám tapadós földdel lett tele, s ahogy térdelő helyzetemben tenyérral támaszt kerestem, köröm a fekete földbe vajt. Agyékomba fenséges fájdalom nyilallt. Sírás fogott el, mert most már bizonyos voltam benne, hogy egy nagy erejű állat meggyalázott. Kiöklendeztem a földet, s éreztem, hogy bemocskoltak, amiképpen az Írás tiltja: »És semmiféle barommal se közösülj.« Meglapultam a fűben, nem mertem fölpillantani, hátha még ott ólálkodik a bestia. Valami különös erő, miután teljesen fölgerjesztett és megmerevített, tökéletes kielégülést nyújtott, mindezt fél másodperc alatt s olyan módon, melyet képtelenség leírni, s melynek során, noha ugyanúgy produkáltam, mint a feleségemmel, úgy éreztem, mintha egy természetfölötti fosztogató vett volna erőszakot rajtam. Hasaltam tovább, s füleltem az állat lélegzésére. Eközben, habár a kielégülés és ennek tudata átjárta minden porcikámat, testemben nem lankadt a csodálatos kéj-

vágy; az érzékek földöntúli, paradicsomi mámore volt ez, amelyet soha költő még meg nem énekelt, heves felajzottság és tökéletes kielégültség egy és ugyanazon pillanatban. Ez az egészséges és gyönyörteljes érzéklet egészen föl villanyozott: ez az egyesülés, amely roppant hasonlatos (persze csak metaforikusan, hiszen valójában leírhatatlan) ahhoz a bűvos ellentmondáshoz, mely a fa és a villás elágazásnál kitüremkedő ág között feszül. Énbennem *egy és ugyanazon pillanatban* összefonódott étvágy és jóllakottság, gyöngeség és erő, uralkodás és behódolás s az érzelmek minden lehető paradox szélsőségei.

Ekkor hallani véltem, hogy a bestia a fűvön át a fejem felé lépked, alattomosan visszafojtja lélegzetét, azután óvatos, halk susogással kifújja, mintha szellő járna sás között. Hatalmas energiával (izmaim ereje mintha megsokszorozódott volna) felpattantam, hogy életemet megvédjem. Nem volt más fegyverem, mint – ő, milyen nevetséges! – a tollam, ezzel jegyezgettem kis noteszomba, melyet akkoriban mindig magamnál hordtam (s ma is velem van mint önnön sótlanságom, könyvmolyságom, szálnalmas okoskodásom és akarnokságom szégyenteljes bizonyítéka egy olyan időből, amikor téged nem ismervén, még semmit se tudtam). Ámde amit megláttam, nem állat volt, hanem egy lányka, nem idősebb legnagyobb lányomnál, aki tizennégy éves volt ekkor. Bőre makulátlan, akár a padlizsáné, színe is csaknem olyan. Termete az enyémenek fele. Kezén a második és harmadik ujj – ezt nyomban észrevettem – furcsán egymáshoz tapadt, valami hártyaféle kötötte össze, mint a falevél ereit. Feje egészen kopasz volt, a fül helyén kopolytű- vagy tasakszerű képződmény, de csak egy, a bal oldalon. Lábujjain ugyanaz a furcsaság, amit a kezén észleltem. Meztelen is volt, meg nem is: teste egy részén, csípője és melle között (a két mell egyébként bársonyos, szintelen korteként függött valami észrevehetetlenül rövidke száron), nos, itt selymes vagy spóraszerű anyag fedte, s ez buján sarjadt belőle, olyasféleképp, mint nálunk a haj. Nemi tájai viszont teljesen födedenek voltak, mint bármely mezei virágé. Ezekről a nyilvánvaló eltérésektől eltekintve külleme lényegében emberi volt, miközben tagadhatatlanul virágszerű is. Valójában azt az elcsépelet eufemizmusunkat fordította visszájára, mely szerint az ifjú lányka úgy virul, mint a virág: ő épp megfordítva, olyan volt, mintha virágból alakult volna át a leggyönyörűsebb gyermekké. Fenséges dereka a legenyhébb szélfuvallatra hajladozni kezdett; közeledtekor ez a sóhajszerű hang – nem pedig valami buja vadállat lihegése – riasztott meg: hajladozásától egymásnak súrlódtak a fűszálak. (Tudeje nem lévén, ő maga nem is lélegzett.) Vidám kis fejbiccentéssel elébem állt, arca szelíd volt, mint a hajnali derengés, s furcsán villódzó: mintha önmaga ernyőzné be saját fényét. Nem esett nehezemre, hogy szépségével szembenéztek.

Ráadásul a tapasztalat hamarosan rávezetett, hogy nemcsak bírja a nyelvet, de kedvtelve játszadozik is vele. Ez szó szerint értendő; azért a kezét vettem észre legelőbb, mert azt nyújtotta ki, hogy elkapja első dobbsal kiáltásomat. Szavaimat, akár a labdát, hol elkapta, hol meg hagyta elgurulni, s amit elkapott, azt olykor beledobta a zsilip vizébe. Rájöttem, ha beszélek, az neki olyan, mintha meghajigálnám; de tettett neki a dolog, s azt mondta, az emberi beszéd szórakoztatja és csiklandozza, viszont a nevetés, mivel nagyon hirtelen tör fel, szinte fáj neki. Ezért nagyon igyekeztem komolyságot színlelni, pedig teljesen kótyagos voltam a mámortól. »Hangját« inkább érzékeltem, semmint hallottam – öneki, aki el se tudta képzelni, mennyire be vagyunk zárva mi, emberek az érzéki észlelés börtönébe, éppenséggel ezt volt nehéz megértenie. Mondatai nem különféle frekvenciájú rezgések sorozata formájában érkeztek

hozzám, hanem (képtelenség ezt szavakba önteni) mezei illatok diffúz felhője gyanánt; ámde ha azt állítanám, hogy gondolatait szaglólódegem útján tettem magamévá, földhözragadt torzítást vinnék véghez. Az mindenestre világos volt, hogy beszéde áttetsző párák lebegésében jut el hozzám, mondandóját azonnali ujjongással fogom fel, s itt nyoma sincs annak a kétértelműségnek és gyanakvásnak, mely az emberi kommunikációt körüllegli.

Ezzel a közlési módszerrel a lányka-lényke tudtomra adta, hogy ő driád, s hogy neve Iripomoñoéià (már amennyire a mi korlátolt írásunkkal vissza tudom adni, mint-hogy ez a tökfilkó ábécé hírhedten érzékenyen az illatfogalmakra). Azt is kimondta, amit már tudtam: azért adta nekem szerelmét, mert hívtam.

– Eljössz-e bárki férfihoz, aki hív? – kérdeztem.

– Minden férfi hív, akár tud róla, akár nem. Nővéreim meg én néha eljövünk azokhoz, akik nem tudnak róla. Aki tudatosan hív, ahhoz szinte soha, legföljebb sportból; az ilyen csak romlottságból vagy hiúságból akar bennünket birtokolni, vagy azért, hogy elmerüljön valami különleges utálatosságban.

– A növényekkel való fajtalanzkodást nem tiltja az Írás! – kiáltottam fel, de ebből ő nem fogott fel semmit, két kezét is leeresztette, hogy elszálljanak mellette a szavak. – Én is tudatosan hívtalak, nem romlottságból, hanem mert szeretem a Természetet.

– Kaptam már el szavakat olyan emberektől, akik a Természetet emlegették, nem te vagy az első. Nem a Természetet szeretik annyira, hanem a Haláltól félnek. Ezt szűrte le Corylylyb unokahúgom is nemrég, amikor egy kikötőben szeretkezett egy magadfajtaival, akit Spinozának hívtak és tüdőbeteg volt. Én a Természet gyermeke vagyok, és halhatatlan, úgyhogy a halálért nem tudlak szólni benneteket. De gyere csak vissza holnap, és szólíts, hogy Iripomoñoéià. – Azzal utolsó szavam után eredt, arra, amerre elrúgta, a fa mögé. Nem tért vissza. Odarohantam a fához, többször is megkerültem, de Iripomoñoéiának aztan éjjelre nyoma veszett.

Szépség, mindezekről, életemről és meditációimról ez idáig még soha nem beszéltem se Tenéked, se senki másnak. A többi pedig elmondhataatlan: azok a vigadozások éjfélről egészen hajnalig, amikor a teljes égbolt harsogó fényétől végül hazariadtál! Micsoda boldog révületben szeretkeztünk árokban, magas fűben, szökőkút mellett, leomlott fal tövében, sőt vakmerő módon egyszer egyenest az aszfalton, fölöttünk – tető és lugas gyanánt – egy ócska pad! A természet tanított meg, miképp befolyásoljam a vegykonyhát, mely a nyilvánvaló csodák és üdvök forrása, olyan mámoré, amilyenben férfinak nem volt része, mióta Ádám atyánk az Édenkert tiltott klorofillját kifacsarta! Szépség, Szépség, nincsen hozzád fogható. Nincs több ilyen szép ívű szemöldök, ilyen selymes könyökhajlat, ilyen zöld szempár, ilyen hajlékony derék, ilyen kellemdús, ruganyos láb és kar. Nincs párja a halhatatlan Iripomoñoéiának.

Teremtény, a hold már kétszer is megelt és elfogyott, ámde Iripomoñoéià tünevényes ősi újdonságainak se vége, se hossza.

Ekkor jött el a tegnap éjszaka. A tegnap éjszaka! Egyszerűen fogok leírni mindent.

Beléptünk egy sekély árokba. Édesen illatozó hangon – melynek erőteljes édessége einyomta még a zsilip ocsmány bűzeit és szélfúttá szellentéseit is – Iripomoñoéià megtudakolta, hogy érzem magam a lelkem nélkül. Azt feleltem, nem tudok róla, hogy így állna a helyzet. – Így bizony, a tested már csak üres doboz, azért olyan könnyű. Ugorj. – Felugrottam, s könnyedén a levegőbe emelkedtem. – Tönkretetted magad, tönkretetted magad a sok zürzavarral – sopánkodott –, most aztán reggelre aszott, hervadt és csúnya lesz a tested, akár egy elszáradt falevél, s többé nem térsz vissza erre

a helyre. – Nimfa! – ordítottam fel megrökönyödésemben, hogy lebegek. – Jaj, jaj, ez fáj – sírta el magát –, ez a zaj kimarta a szememet –, s most erősebb aromát lehelt, a hagyma párájára emlékeztetőt, amely csípte a nyálkahártyát. Virágszirom-szemhéján pedig fehér sebhely éktelenkedett. Bűnbánat fogott el, és keservesen megsirattam elcsúfított szépségét. – A kikezdett szépség a mi fajtánknak ugyanaz, ami a te fajtádnak a fizikai fájdalom – dorgált meg. – Nektek fáj valami, mi pedig megcsúnyulunk. Benneteket az erkölcstelenség aláz meg, bennünket a csúnyaság. Elhagyott téged a lelked, s most elrontja ezt a mi szép játékunkat. – Nimfa! – suttogtam –, szívem, kincsem, ha a lelkem elvált tőlem, hogy lehet az, hogy én nem tudok róla?

– Szegény ember – mondta Iripomoñoéiá –, csak nyisd ki a szemed, majd meglátod. – Beszéde most olyan kesernyés lett, mint egy gyógynövény, s mindent elöntött a keserű illat. – Tudod, hogy én szellem vagyok. Tudod, hogy nekem száguldanom kell és cikáznom. Minden nővérem száguld és cikázik. Minden fajta közül mi vagyunk a legsebesebbek. A vallásunk is az: máris-rögtön-ízibe. Bennünket senki meg nem állíthat, senki le nem fékezhetsz. Tegnap te mégis arra vetemedtél, hogy ölelésedben fogva tartsd, hogy a végtelenségig nyújtsd a csókot, hogy minduntalan a kincsednek meg szívednek szólongass, hogy lelked szívós mohóságával magadhoz szoríts és rabságba kényszeríts, amikor nagyon jól tudod, hogy egy szellemnek úgyszólván maradása, megkötözni pedig nem lehet. Elrugaskodtam hát tőled, de a te konok lelked annyira kapaszkodott belém, hogy mindenestül kiszakadt kereteiből, s utánam lódult. Láttam is heverni odalenn az úton, amikor a kezdődő nap kéksége már szivárogni kezdett, úgygogy el is futottam, s mind ez ideig nem tudtam szólni.

– Szabad a lelkem? Teljesen szabad? És látható?

– Szabad. Ha képes volnék szánni bárki életét az égbolt alatt, akkor téged szánnálak a lelkedért. Nem tetszik nekem, mert ármányt szó ellenem.

– A lelkem szeret téged – vágtam ki diadalmasan –, szabad, és megmenekült az ezeréves sírbolttól! – Úgy ugrottam ki az árokból, mint egy béka, lábam teljesen súlytalan volt. Ámde a driád csak duzzogott lenn a földön, s elcsúfított szemét simogatta. – Iripomoñoéiá, a lelkem háládatosan követ majd téged az örökkévalóságba.

– Kövessen inkább a rusnya kod! Nem tetszik nekem az a lélek. Ármányt szó ellenem. Megtagad engem, tagad minden szellemet, minden nővéremet, a kikötő minden sellőjét, tagadja sokféleségünket és a különböző alakokban megjelenő isteneket, ujjat húz még a Pánnal is; ellenség ez a lélek, te pedig, szegény ember, nem ismered a tulajdon lelkedet. Eredj, nézd meg, ott van az úton.

Föl-alá nyargalásztam a holdvilágban.

– Sehol semmi, csak egy szürke öregember vánszorog ott.

– Egy csúf öregember?

– Az, semmi más. A lelkem nincsen ott.

– Fakó a szakálla és busa a szemöldöke?

– Igen-igen, épp egy ilyen megy az úton. Kétrét görnyed a poros zsák súlya alatt. A zsák könyvekkel van teletömve: látni a sok málladozó konyvgerincet.

– És járás közben olvas?

– Igen, járás közben olvas.

– Mit olvas?

– Valami hatalmas, ijesztő kötetet, nehezet, mint a só. – Előrekémletem a holdfényben. – Egy traktátumot. A Misnáról. Annyira nyűttek a lapjai, hogy szétfoszlanak a kezében, ha lapoz. De ritkán kell lapoznia, annyi az írás egy oldalon. Milyen szomorú

ez az ember! Micsoda évezredek törődöttség ül az arcán! Nyakán korbácsütések nyomai, arca olyan gyűrött, mint egy ősrégi zászló. Olvassa a Törvényt, és nyeli a port.

– Vannak virágok az út két szélén?

– Pompázatos virágok! Ezernyi színben! Meg nemes cserjék, akár egy-egy zöld mohával fedett halom! S a réten ciripel a tücsök. De az öreg közömbösen megy el a rét szépségei mellett. Orra úgy szimatolja a könyvet, mintha ott volnának a virágok az összetapadt oldalakon, pedig a lábát nyaldossák odalenn. Lába bepólyálva, kicsorbult lábkörmö a földbe váj. Imasálja görnyedt hátára lóg. Olvassa a Törvényt, nyeli a port, s közben észre se veszi a virágokat, és ügyet se vet a réten szökdecslő tücsökre.

– Hát ez a te lelked – mondta a driád, s illatostul elillant.

Testem egyetlen szökkenéssel az úton termett. Az öreg mellett értem földet, s kérdőre vontam, csakugyan Isaac Kornfeld rabbi lelke-e. Reszketett, de vallott. Megkérdeztem, az-e a szándéka, hogy most már mindig így járjon, könyvekkel a hátán, a Traktátussal a kezében, mire azt felelte, nem tehet mást.

– Nem tehetsz mást?! Te, akiről azt hittem, az egész földet akarja magáénak! Te, aki halhatatlan vagy és szabad, s aki csak a Törvénynek óhajt engedelmességni!

Egyik aszott karját riadtan a szeme elé emelte, a másikkal feljebb rántotta vállán az irgalmatlanul nehéz zsákot. – Uram – szólalt meg még mindig reszketve –, nem te akartál látni a tulajdon szemeddel?

– Ismerem ezt a figurát! – rikoltottam. – Ezer ilyen láttam már! Ezer dülőúton! Ez nem az én lelkem! Nem az enyém!

– Ha nem eszközölted volna ki, hogy megszabadulj tőlem, végig veled maradtam volna. A driád, aki nem is létezik, hazudott neked. Nem én akaszkodtam rá, hanem te, a testem. Minden olyasmi, aminek nincs igazi léte, hazudik. A sírboltban Dávid dalait énekeltem volna neked, és Salamon szavával keseregtem volna csontjaid utolsó morzsaí felett. De te eltaszítottál, bordáid számúznak engem a maguk sorsából, így hát most már örökké itt fogok járkalni a magam kertjében – a könyvlapra bökött –, becses madaraim és kedves fáim között – a betűkre és a szövegmagyarázó hasábra mutatott.

Oly arcátlan volt az öreg és oly vakmerő – én vagyok a bujaság, ő pedig a törékeny szellem –, hogy galléron ragadtam, és úgy megráztam, hogy hátán vadul egymásnak ütődtek a könyvek, s a bőrkötés málló darabjai úgy hullottak, mint az eső.

– A Törvény hangja – mondta – szebb, mint a tücsökzene. A Törvényillata finomabb, mint a moháé. A Törvény íze üdítőbb, mint a friss vízé.

Erre a pimasz provokációra – hisz kétségbeesésemet nála jobban senki sem ismeri – megragadtam imasájlját a rojtoknál fogva, s széleseben addig jártam vele körbe, míg egészen le nem hámoztam róla, akkor a saját nyakamra tekertem, s egyetlen ugrással visszazokkentem a fához.

– Nimfa! – kiáltottam. – Szellem és szent! Iripomonoéiá, jöjj! Nincs több ilyen szép ívű szemöldök, ilyen selymes könyökhajlat, ilyen zöld szempár, ilyen hajlékony derék, ilyen kellemdús, ruganyos láb és kar. Szánj meg, és jöjj, jöjj!

De nem jön.

– Szépség, jöjj!

Nem jön.

Teremtény, lásd, mennyire összetekeredtem ebben a sálban, akár egy csigaházban vagy száraz levélben. Összekuporodva írok. Lehet, hogy a lélek azt mondja, hazugság vagy, ámde a test...

...a test...

...begömbölyödnének az ujjak, fakéregszínűre válnak, elsötétülnek az ujjpercek, kiszárad a szájad, mélyebben süllyedsz a selyembe...

– ...az imasál selymébe, rogyadozik a térd, az ujjpercek összeszáradnak, a nyak..."

A levél itt hirtelen véget ért.

– Na látja! Pogány! – jelentette ki Sheindel, s mosolyából csak úgy sugárzott a leplezetlen rosszindulat.

– Maga nem is sajnálja – mondtam, s közben figyeltem a fogain megvillanó megvetést.

– Hát még most sem érti? Nem fogja fel?

– Én sajnálom.

– Aki a saját életét kioltja, az förtelmességet követ el.

Egy hosszú pillanatig szemléltem az asszonyt. – Nem is sajnálja? Egyáltalán nem sajnálja?

– Engemet sajnáljon a világ.

– Isten áldja – búcsúztam el az özvegytől.

– Nem jön többet?

Bocsánatkérő mozdulatot tettem.

– Megmondtam én, hogy maga csak Isaac kedvéért jön! Csakhogy Isaac – rettegtem a köhögésétől, amely kétségkívül nevetés volt –, Isaac csalódást okoz. „Tudós férfiú volt. Rabbi. Kiemelkedő zsidó!” Hah! Csalódást okoz magának?

– Mindig is meglepő ember volt.

– De nem az, aminek maga hitte – erősködött Sheindel. – Csak egy hamis illúzió.

– Csak az hamis, akiben nincsen könyörületesség. Menjen el abba a parkba, rabbiné asszony – tanácsoltam neki.

– És mit csináljak ott? Táncoljam körül a fát, és adjak görög neveket a gyomoknak?

– A férje lelke ott van abban a parkban. Kérdezze meg tőle. – De az asszony mély hangú, gúnyos nevetése hazáig kísért. Amikor eszembe jutottak korábbi szavai, három zöld szobanövényt a vécébe dobtam: a csatornán át vezető pár mérföldnyi út után a Trilham zsiliphez érnek majd, s ott rothadnak el az emberi ürülék között.

Szigeti Lajos

MADÁRLÁTTA KENYÉREN

Lánctalpas nyomvonala: szántás,
virágpor karéjos földek,
széllel bélelt ernyőn alászáll
a mag, szirmokra – lángterelőkre
gyöngyharmat perdül, sistergő,
önkéntes tűzhalálra biztat
(mert mi jut a nagy életből?!)
szusszanni fűcsomó fejalj,
vadvirágokból sajtolt illat.

Tudom, mindez évszak divatja,
visszapillantó víztükörben
széttört tájat hátrahagyva,
szélrózsa kokárdát tűztem,
bolygónkat többször körbejárom
(akár én görgetném lábom)
mintha mindörökké keresnék
valakit, magamat sem találom.

Hévizi Ottó

JEGYZETEK A VIGASZTALÁSRÓL

A derék Ottavio! „*Anima mia, consolati.*” Egy jótét lélek, amint teli tüdőből vigasztal. Vigasztaláson ügykodik. „*Lascia, o cara, la rimembranza amara; hai sposo e padre in me.*” (Hagyd, kedvesem, a keserű emlékezést; bennem hitvesre és atyára lelsz.) Ezt nem bocsátja meg neki – a tragédia. Nem bocsátja meg, hogy Ottavio szemhatárán legfeljebb csak gazemberek és kárvallottak tűnhetnek föl, démonok és elkárhozottak soha. Ezen a szemhatáron belül megeshetnek bűnök, de magán a létezésen nem eshet botrány. A tragédia kivéti magából Ottaviót: vigasztaló szavaira ügyet sem vet Donna Anna, magába záruló fájdalmanak szólama csak üresen visszhangzik az övében. Ottavio számára a vigasztalás csupán egy veszteség „ellentételezése”, s ezért már a kezdet kezdetén jelenlétének elsúlytalanodásával kell fizetnie. A tragédia nem bocsátja meg, ha valaki mit sem sejtve a *jóvátehetetlen* birodalmába téved. – És Donna Anna? Ő látja-e vajon e birodalom sötét tájait; más szóval: valóban vigaszra szorul? Donna Anna bosszút akar

és bosszúra esküszik – immár az elszánt Ottavióval. „*Quel barbaro momento!*” Jóvátehetetlen történt? Nem, szörnyű büntett történt, a világ rendjén esett sérelem, ami elégtételért kiált. Ottavio horizontja nem ért el a jóvátehetetlenig, Donna Annáé viszont mintha már eleve túl volna rajta: a keserű emlékezés és a feltámadó bosszúvágy közé egy pillanatra sem ékelt teret a jóvátehetetlenség szakadéka. Számukra a jóvátehetetlennek nincs valósága: vagy azt hiszik, hogy ami megtörtént, az csak a személy vesztesége, vagy azt, hogy a büntett csak a világon ejtett sebet. Csak egy elszenvedett veszteségről tudnak, amely a szeretet hatalmával pótolható, illetve (a másik oldalon) csupán a világrend sérelmét ismerik, amely a bosszúval helyreállítható. Egyikőjük sem érintett a jóvátehetetlenben. A tragédia a vigasztalás processzusában egyúttal mérlegre is tette őket, amin, ha nem is egyenlő mértékben, de mindketten könnyűnek találtattak. Szép kettősük, melyben fölesküdték a bosszúra, egyben a tragédia szenvtelen *búcsúja* tőlük: sarokba szoríthatják majd Don Giovannit, de elveszejteni nem ők fogják.

„Jóvátehetetlen” és „vigasztalás” – egy fölöttébb baljós szó áll szemben egy másikkal, melynek kontúrjai jóval elmosódottabbak. De a jóvátehetetlen is többet rejt magában, mint amit szó szerint jelent, nem beszélve arról, hogy más értelmet hordoz, mint fogalom és mint ítélet. Elsősorban persze azt jelenti, hogy valami „rossz” történt, ami már nem tehető „jóvá” – s itt máris megakadunk, hiszen a jóvátehetetlen mégsem ezt a megállapítást fejezi ki. Egy múltról beszél inkább, amely nem tud elmúlni; s így nemcsak múlt és jövő végleges elkerítéséről beszél, hanem arról is, aki e határ szögcsúcsán fönnakadt. A jóvátehetetlen baljósabb szó annál, hogysem kizárólag a fátum szava legyen, miként az lehet a helyrehozhatatlan vagy a pótolhatatlan. Ezek csak a jövőt „teszik” eleve megváltoztathatatlaná s ily módon elmúlttá; a jóvátehetetlen azonban a következmény mellett az eredetről, a „kezdetről” is szól: átenged magán valamit egy saját reményeit be nem váltó *életlehetőség* fényéből is. Egy valamikori horizont fényéből, amelyen belül abban a hiszemben élünk, hogy ami azután megtörtént, nem következhet be. Nem elvetettük lehetőségét, hanem egyáltalán föl sem merült, hogy valami efféle megtörténhet. – A jóvátehetetlen az, hogy valami betört világunkba, amire nem voltunk berendezkedve, s aminek pusztá megtörténte ellenünk, megcsúfolt „lehetőségérzékünk” korlátairól is tanúskodik. Megtöri világfelfogásunk, önértésünk hitelenségébe vetett bizalmunkat, azt az „igazság”-fundamentumot, amelyről íme kiviláglik, hogy perspektivikussága a megtörténhető dolgoknak mégiscsak eleve zárt teret szabott – de a világ csakis akként volt számunkra élhető. A jóvátehetetlen az egzisztálás, a megértő létezés eltorlaszolódása, amelyben a létmegértés egysége úgy áll fenn, hogy természetes „működéséhez” szükséges integritása a legmélyebben megrendült: szét-hasadt tömbjei egymásra nehezednek, és „felfoghatatlanul” szorítják maguk közé azt, ami megtörtént. A jóvátehetetlen ebben a mozdulatlanlanságban válik ítéletté.

A jóvátehetetlen ezt a mozdulatlanlanságot formálja ítéletté. Egy veszteségnek van elszenvedője, a helyrehozhatatlant elköveti valaki – mégsem biztos, hogy éppen nekik van közükhöz a jóvátehetetlenhez. Jól tudjuk, mert ha más nem, az 1755-ös lisszaboni földrengés vagy Auschwitz hatása megmutatta és egyfajta történeti tapasztalattá tette, hogy mit jelent nem elszenvedője és nem elkövetője lenni a jóvátehetetlennek, mégis érintettnak lenni benne. Részesedni egy tapasztalatban, amelyről csak dadogva tudtak és tudunk – ha tudunk – hírt adni: a felfoghatatlanról, hogy velünk, akik hittünk Isten

jóságában és igazságosságában, „ilyesmi” megtörténhet; hogy velünk, akik hittünk az emberiség elveszithetetlen minimumában, „ilyesmi” megeshet. Ami ott bekövetkezett, helyrehozhatatlan, akiket ott elveszítettek, pótolhatatlanok; de a jóvátehetetlen valójában a világszemlélet *egészét* érintő elháríthatatlan következtetésekben jelent meg, amelyek fölfedték, hogy ami megtörtént, az a különféle létértelmezési sémákkal s a velük konzisztens értéktételezésekkel lakályosan berendezett szellemi hajlékunk fölül is elvitte a tetőt. – Donna Anna nem érintett a jóvátehetetlenben, tűnjék vesztesége mégoly pótolhatatlannak is maga előtt; ebből a szempontból a legélesebb ellentétét Hamlet testesíti meg. De amit Hamlet a jóvátehetetlenről tud, azt nem atyja elvesztése, nem anyja „*hamar meglett*” násza miatt tudja, azt nem veszteségek és gyarlóságok fedik föl előtte. Számára a jóvátehetetlen az, hogy a világ égbekiáltó vétket palástolva, magába temetve is működni *tud*, hogy hajnala hasonlatos lehet a hajnalokhoz, éjszakája az éjszakákhoz, hogy szavak eshetnek szavak után, hogy valaki „*mosolyoghat s gaz lehet*”, és a világ mindeközben – folytatódni képes. Milyen tévedés a hamleti „*mélabút*” abból eredeztetni, hogy elszenvedett vesztesége vagy a világrenden esett sérelem, a „*kizökhent idő*” fölött borong. Mintha bizony az, amit minden színlelésben tapasztalni kénytelen, nem hozna újabb és újabb bizonyítékot saját szellemi-gondolati életkeretének „*kor-szerűtlenségéről*”, mintha nem egy teljes égbolt törné szét rajtuk – a wittenbergi horizont. Mintha nem saját életének, megérett létezésének eltorlaszolóadásáról lenne szó amiatt, hogy hiába a valamennyi színlelőről (anyjáról, Opheliáról, Poloniusról, Rosencrantzékrol) egyiként meghozott szigorú ítélet, valójában még halvány körvonalai sincsenek adva számára egy olyan világ- és önazonosításnak, amely e tapasztalatok felfoghatatlanságát elvenné. A jóvátehetetlenséget ez a hiány, a (heideggeri értelemben vett) másként-„lakozás” képtelensége, megvalósíthatatlansága teszi ítéletté.

A vigasztalás a jóvátehetetlenség ítéletére vonatkozik. Vigasztalás – e Janus-arcú fogalom különösségét, sötétlő iróniáját talán az adja, hogy *egyenlő súllyal* engedi érvényre jutni két meghatározó tartalmát: azt, hogy ami miatt megtörténik, onmagában „jóvátehetetlen”, és azt, hogy aminek a kedvéért megtörténik, az pusztán ennek a jóvátehetetlennek a túlélése. A vigasztalás valami olyannal találja szembe magát, aminek tényszerűsége, realitása kétségbevonhatatlan, ám ugyanakkor „felfoghatatlan” fakticitásában vagy az éppen adott (és abban elmozdíthatatlan) felfogásában az egzisztálás akadálya. A vigasztalás úgy vonja kétségbe egy létében kétségbevonhatatlan „eset” jóvátehetetlenségét mint ítéletet, hogy azon *áttűnik* a tény voltaképpeni mozdíthatatlansága éppúgy, mint az, hogy a vigasztalásban felhozott megfontolások „*preformáltak*” – áttűnik rajtuk, hogy valójában minnek a kedvéért is vannak.

A vigasztalás kísérlet arra, hogy a létmegértés integritását veszített, halott egysége valamiképpen újra „működésbe lépjen”. Jellegzetes nyelvi alakzata sokat elárul erről: nem azt nyilvánítja ki egy eset megítéléséről, hogy az *nem úgy van*, hanem azt, hogy *igaz, de gondolj arra, hogy...* Ez a frázis eleve nem valamiféle tévedésnek tulajdonítja azt, ami a vigaszra szoruló ember számára a történeteket feldolgozhatatlanná teszi, ellenkezőleg: benne az ítéletet, a jóvátehetetlenség ítéletét megformáló horizont sajátos határoltóságát látja. Nem korlátozottságot tehát, hanem egy *más* életútra valló észjárást, az érzelmi-gondolati kötődések, preferenciák, „meggyőződések” másfajta terét és másfajta határoltóságát. A vigasztaló egy másik „igazságot” kínál ugyan, és a vigaszra szoruló is egy másik „igazságot” méltányol, ha vigasztalódott, de maga a vigasztalás nem

egy igazságot állít szembe egy tévedéssel. A vigasztalás nem holmi felvilágosítás, nem valamiféle többlettudásról van szó vele kapcsolatban, hanem egy paradoxonról, amely nagyjából úgy fogalmazható meg, hogy a vigasztalás nem „tévedőnek” tekinteni azt, aki vigaszra szorul, *miközben* egy más megvilágítás, egy más igazság lehetőségét tanúsítja. E paradoxon végső soron a szellemi horizontok, gondolkodásmódok pluralitásának merőben gyakorlati és korántsem formális elismeréséből nyeri sajátos feszültségét, s ennyiben többet tud nálunk, akik vigaszra szorulunk és vigasztalunk. Tudja például, hogy a jóvátehetetlenség ítéletének eróziója elsősorban nem a vigasztól függ. – Az, hogy maga a vigasztalás nem az „igazság”-állítás alapzatára épül, láthatóvá tesz valamit a vigasztalás belső határaiból. Az „igazság” szembeállítás a „tévedéssel” – ez a vita s így a dialógus keretébe utalja magát, ennek minden előnyével, többek között azzal, hogy a dialógus elvileg folytonosan fenntartható, és benne reményünk van rá, hogy megegyezésre jutunk. A vigasztalásnak más kerete van. Bármily érthetetlen vagy fájdalmas legyen is a vigasztaló számára, hogy egy ponton túl illetéktelen – a vigasztalódás magánügy: voltaképpen bekövetkeztében a vigasztaló nincs jelen. A vigasztalás nem dialógusszerkezetű, még ha látszólag dialógus folyik is; azt a pontot, ahol esetleg végbemehet a vigasztalódás, a jóvátehetetlenség ítéletének végleges vagy időleges „felülbírálata”, nem érheti el semmiféle diszkusszió. A vigasztalódás terepuma a vigasztalótól *elzárt* vidék, s ez alapvetően meghatározza a vigasztalás szerkezetét. A vigasztalás magába fogadja azt, aki vigaszra szorul, de ezzel a vigasztaló és a vigaszra szoruló egyben ki is „jelöli” azt a legnehezebb pillanatot, amikor ezen vigasztalás adta befogadáson belül kölcsönösen magukra kell hagyniuk egymást.

A vigasztalódás elsősorban nem a vigasztalótól és nem a vigasztól függ. Furcsa módon, mintha ez a *határ* tűnne föl János evangéliumában a pünkösdi ígéretéről szólva: „*De én az igazat mondom néktek: Jobb néktek, hogy én elmenjek: mert ha én el nem megyek, nem jő el hozzátok a Vigasztaló: ha pedig elmegyek, elküldöm azt ti hozzátok.*” (Jn. 16,7.) Miért is volna „jobb” nekünk? Vajon ez nem annak bevallása, megvallása-e inkább, hogy a vigasztalás hajlékát az Úr építi ugyan, de az embernek kell befejeznie; hogy ez az egyetlen mű, amely csak általa lehet befejezve? Aki tanítványain látta, hogy jóllehet pontosan értik a vigasz szavait, és tudják jól mulhatatlan szükségét, ám mégis rászorulnak ama Paraklétosz bátorítására, az ismeri a *senki földjét* vigasznyújtás és vigasztalódás között. – Nem tudni, mi megy végbe „ott”. Mindenesetre arról bizonyosan nincs szó, hogy a vigasz mintegy magától hatna abban, aki vigaszra szorul, s ez az önműködés oldaná fel lassanként a jóvátehetetlenség ítéletének dermedtségét, hiszen – ha már e szónál maradunk – a vigaszt sokkal inkább a vigaszra szoruló „működteti”. Nem vigasz „éri” az embert, hanem valamiben vigaszt *talál*. Ebben az oldódásban talán éppen az a mozzanat játssza az elsődleges szerepet, amely valójában független a vigasz tartalmától: az, hogy a vigaszra szoruló magába fogadja a vigasztalás. E befogadtatás vigasztaló erejére az egyik legszebb és legtanulságosabb példa Szonja reakciója Raskolnyikov bűnvallomása után: „*Mű csinált? Hogy tehette ezt magával?... O, hiszen akkor most nincs nálad boldogtalanabb a világon!*”

A befogadtatás megtörténte – bármennyire is ez a szó kívánczokra ide – nem a részvét. A részvét együttérzés; kinyilvánítása nem más, mint annak kifejezése, hogy ami megtörtént és fájdalmat okoz, az már megtörtént mással is. A részvét gesztusa azt, ami valakivel megtörtént, kiemeli az *egyedüliségből*, s eleve olyan tapasztalatként állítja be,

amely (mivel már mások is átélték) más számára is hozzáférhető; ez alapozza meg az együttérzés lehetőségét és hitelességét. A részvét azt mondja, hogy „nem vagy egyedül”, ami nemcsak azt jelenti, hogy ez másokkal is megtörtént, hanem azt is, hogy ezután más is vigasztalódni tudott. Az együttérzés érintetlenül hagyja azt, ami valakiben *akkor* ténylegesen akadályt emel az egzisztálás elé, és vigaszra szorulóvá teszi; s ami segítséget ad – mert ez is vitathatatlan –, az nem magának a jóvátehetetlenség ítéletének oldásában rejlik, hanem abban, hogy mintegy betemeti a vigasz hiányának és várásának hasadékát. A részvét valójában nem önmagából nyeri vigasztalóerejét: a „nem vagy egyedül” (szigorúan véve) pusztán azt jelenti, hogy „nem az egyedüli voltál, akivel ez megtörtént” és „nem az egyedüli *leszel*, aki vigasztalódni tud”. A részvét mindaddig segít, amíg az, ami a múlttá és jövővé szétnyúló partfalak között tátong, nem a jóvátehetetlenség szakadéka és vigaszra szorult jelene. – Amit Szonja mond Raszkolnyikovnak, az nem a részvét szava, hanem a vigasztalásé, jóllehet semmi sincs benne a vigasztalás szándékából. Szonja nem vigasztalni akar, de amit mond, az a vigasztalódás *nehéz* útját nyitja meg Raszkolnyikov előtt: a büntett értelmét megítélő horizont lassú átstrukturálódását. Mit jelent itt az: befogadtatni a vigasztalásba? Mindekelőtt: nem az együttérzés és talán ekkor nem is a szeretet megtapasztalását. Szonja akaratlanul kimondott szavai azt tárják föl Raszkolnyikov előtt, hogy valaki gyökerelesen más létmegértési „aurában” él, amelynek ismeretlenéből az önelvesztés (magunk ellen elkövetett bűn) és a szenvedés szava hangzik föl *akkor*, amikor a bűn és büntetés „jóvátehetetlen” ítéletének lenne szabad csak elhangoznia. Szonja nem Raszkolnyikovot „érti meg”, hanem saját gondolkodása szerint fogja föl, hogy valójában mi is történik meg egy ilyen tettekben: önelvesztés és szenvedés. Nem az együttérzés közösségével ad vigaszt Szonja, hanem gondolkodásmódjának akaratlanul föltáruló másságával: „ott” más az, ami jóvátehetetlen. – Nem mindegy természetesen, hogy milyen ez a másság. A lány csak azért találhat utat Raszkolnyikovhoz, mert akaratlanul olyan-„valamit” fed fel a diák előtt, ami annak hosszú, önemésztő vívódásaiban elhelyezhetetlenül, „felfoghatatlanul” – már *jelen* volt. E feltáulásnak azonban megvan a maga ideje. Mert amit Szonja mond, az Raszkolnyikov előtt kezdetben nem más, mint ártatlanságból fakadó „félreértés”, és hordereje csak lassan válik világossá számára. S ebben a legdőntőbb éppen az, hogy Szonja ártatlansága nem a szeretet „mindennél mélyebb megértésének” felel meg, hogy nem Raszkolnyikovra való tekintettel gondol bűnvalótlomása hallatán a magunk ellen elkövetett bűnre; nem a diák tettét érti meg még nála is „mélyebben” – hanem másként érti. Egy másfajta, s ha lehet, még súlyosabb önértelme követelő horizontból tárul föl valami, s azon váratlanul mindaz feltűnik, ami Raszkolnyikov szenvedésében minden átgondolás és magyarázat ellenére „*oktalan*” volt, s ami valójában e szenvedés foglyává tette. Nem Szonja szeretete „fogadja magába” (nincs szeretet, ami ekkor vigasztalója vagy feloldozója lehetne), hanem az az egyáltalán nem vigasztaló, sőt minden büntudatnál elviselhetetlenebb szembesülés veszi kezdetét, hogy szenvedése magában rejt valamit, ami *ártatlan*. Az a szakadék tárul föl, ami miatt valójában vigaszra szorul; az, hogy létezik magában egy ismeretlen és egész létfelfogásának, észjárásának ellenálló „erő”, amely a büntettet, amit e létfelfogás egyébként maradéktalanul igazol, újabb és újabb hitelesítésre kényszeríti. Szonja szavai nyomán Raszkolnyikov saját létmegértésének határai rajzolódnak ki: éppen az szóval meg, amit addigi horizontján képtelen volt szóra bírni, miközben az némaságában a büntett örökös és hiábavaló igazolását követelte.

Befogadtatni a vigasztalásba éppen ezt jelenti: a létmegértés egészének belső határait látni, s ugyanezzel a tekintettel a jóvátehetetlenség ítéletét úgy megpillantani, mint ennek *zárványát*. Részesévé lenni egy „idegenszerű tökéletesség” feltárulásának, annak a tapasztalatnak, hogy értelmező eljárásaink, észjárásunk rendkívül bonyolult kapcsolatai voltaképpen milyen „praktikusan” szövődtek össze egy roppant teherbíró, sűrű szövésű hálóból, amely a racionalizálhatóság körében tartotta *távol* tőlünk mindazt, ami közelünkben „elhelyezhetenné” vált volna, s ily módon veszélyt jelentett volna ránk. Ebben a felremlő praktikusságban nem az válik láthatóvá, hogy általában esetlegesen vagy önkényesen vélekedünk; ellenkezőleg: az, hogy egész gondolkodásunk, létszemléletünk elkerülhetetlenül diszpozicionális és *sajátságos*: ránk vall. Hogy ebben is „*saját történetünk gyermekei vagyunk*” (Eco). Egy immár idegen létmegértés eddig soha át nem látott vigasztalóereje mutatkozik meg, a sajátunké – miközben semmivé foszlik.

A vigasztalódás nehéz útja ama senki földjén át vezet; miért ne adhatna nevet ennek az útnak egy olyan fogalom, amely a részvéthez hasonlóan ugyancsak ide kívánczogna: a kétségbeesés. Arról van szó, természetesen, mégis féltő, hogy félreértésre adna okot, hiszen nem lehet eltekinteni attól a jól ismert és sajátosan fölértékelt szereptől, amelyet ez a fogalom betölt az európai gondolkodástörténetben. E tradícióban a kétségbeesés lényegileg a megtisztuláshoz vezető utat jelenti, elszakadást, leválást a világról, amely végső soron akadályként áll a bizonyosságot kereső értelem vagy lélek és a „valódi” bizonyosság között. Leválni a világról – s ezzel elszakadni kreatúra mivoltunktól; nem véletlen, hogy ehhez az alászálláshoz kötődik a hitben való részesedés, a hitvállalás. Ez teremt értelmező elhatárolást az út *lehetséges* két szakasza között: ez köti össze a meddő szenvedést a „valódi” bizonyosság vonzásában célt és értelmet nyert lemondással. A kétségbeesés tradicionális értelmezése (Meister Eckharttól Kierkegaard-ig) ennek megfelelően két pilléren nyugszik: egyrészt azon, hogy a „legbenső” (lélek, értelem) és a „legmagasabb” (Isten) összetartozik, sőt *egy anyagból áll*; másrészt pedig azon, hogy a leválás a világról a semmisség *személytelenségébe* fut a kétségbeesés mélypontján. Ezek a pillérek tartják a megváltás ígéretének úgyszólván egész terhét, mert lehetővé teszik a kétségbeesés „teleologizálását”: létjogot adnak a reménynek, és kedvező feltételekhez segítik a tartós értékekben érdekelt közösséget. A kétségbeesett ember számára azt a nélkülözhetetlen reményt kínálják, hogy állapota időleges csupán; a környezetet pedig olyan egyértelmű, onmaga stabilitását nem veszélyeztető, sőt megerősítő viszonyulási formához segíti hozzá, amely a kétségbeesést eleve „racionalizálja”, és mintegy belefoglalja a tévelygés-megtisztulás-megtérés paradigmába. Tehát komoly előnyökkel jár ez mindkét oldalon, nem is beszélve a „tékozlóval” szembeni tolerancia és jóindulat lehetőségéről; mindezekért kétségtelenül nem tűnik túl nagy árnak, hogy a kétségbeesés voltaképpen okát az *akcidentálisnak* tekintett személyességbe kell helyezni. – A kétségbeesés teleologikus jelentéstartalmát nemcsak az teszi alkalmatlanná a vigasztalás egy „szakaszának” pontos kifejezésére, hogy propozíciói metafizikusak, hanem az is, hogy a gondolkodásunkban mindig meglévő és meghatározó személyesség zárójelzésével egyben zárójelbe teszi a *vigasztalanság* eshetőségét. A remény, hogy a kétségbeesés szükségképpen vigasztalható, ismét csak nem más, mint a vigasztalás egy formája. Létezik vigasztalanság; semmi sem szavatolja, hogy „idővel” be kell következnie a vigasztalódásnak. Még ha tudatában vagyunk is annak, hogy amit jóvátehetetlennek tartunk, az „csak” egy sajátlagos, múltunk és történeti időnk

miatt szükségképpen egy bizonyos módon kikristályosodott ítélettömb zárványa, ezzel még nem kezdett el „működni” egy másfajta, új vigasztalás – amelynek horizontja mindenekelőtt ezt a sajátlagosságot felmérő belátást integrálná. A vigasztalanság az, ha ez az integrálódás nem tud bekövetkezni.

A vigasztalanság az „örökös búcsúzás” hiperreflexivitása, mindennél élesebb figyelme, „ébersége”, amely mégis bénultan tekint vissza és mered rá egy már elhagyott világlátásra, szellemi „lakhelyre”. Nem valamiféle egykori otthonosság erős vonzása szorítja oda kívülről annak falához, hanem az attól való félelem, hogy amiben vigasztalódhat, az „hamis”, időleges, és ismét csak le fog lepleződni – pusztá vigasztalásként. A vigasztalanság olyannyira felfokozott *vigasztalatlanság* jelent, amely már-már önmaga oltja ki a vigasztalódás lehetőségét, mert a látótérből egy pillanatra sem tud kikerülni ez a majdani, elkerülhetetlennek hitt lepleződés. – Talán ebben mutatkozik meg a vigasztalás leglényegesebb paradoxona. A vigasz mindaddig nem nyújt vigasztalást, amíg vigaszként áll az előtt, aki vigaszra szorul. Csak akkor tud vigasztalni, ha nem vagyunk tudatában sem eredendő esetlegességének (hogy nem egy abszolút bizonyosság derivátuma), sem azoknak a tartalmi feltételeknek, amelyek vigasztalóerőt, vigasztalásképességet kölcsönöznek neki. A vigasztalódás akkor mehet végbe, ha egy „igazságnak” hívőivé tudunk válni, ha ez, Wittgensteinnel szólva, „fundamentális” meggyőződéseink rétegébe ágyazódik – aminek feltétele, hogy ne tudjunk hívőségünkről (e szót természetesen nem pusztán teológiai értelemben véve). Ez pedig azt követeli meg, hogy ne tudjunk arról, miért is lettünk hívői éppen annak az „igazságnak”: tehát ne tudjunk a vigasztalásról mint horizontátstrukturálódást hordozó alapról. Ennek el kell vesznie „szem elől”, el kell tűnnie a látótérből, hogy a vigasz – látszólag tartalmánál fogva – új igazságként, új meggyőződésként vigasztalni tudjon. A hívőség megszüntethetetlen határozatlansági relációja, hogy nem lehet *egyszerre* belátni a hit vigasztaló rendeltetését és egyben fenntartani, csorbítatlanul megőrizni vigasztalóerejét; s végső soron ebből fakad a vigasztalás létmódjának paradoxona, hogy „vigasztaló” hivatását nem vigasztalásként tölti be.

Ross Károly

KOCH TALÁLKOZÁSA FELESÉGÉVEL

Koch már éppen neküldült, hogy azzal a meglepően néma turistacsoporttal, mely a Pannónia Szállóból nyomult ki, átkeljen a zebrán, mikor a túloldalon hirtelen megpillantotta a feleségét. Tett még néhány lépést, mert azt hitte, talán téved. Az a nő ott csak hasonlít Bertára, de semmiképpen sem ő az. Hisz Berta ilyenkor, szerda délelőtt – de minden más délelőttön is – a helyi kórház laborjában vizsgálgatja a vér- és vizeletsűrítményeket, s egész nap ki sem dugja onnan az orrát. De aztán felismerte, végérvényesen és magabiztosan; maradt még annyi ideje, hogy visszarohanjon s beálljon

egy hirdetőtábla mögé. Olyan izgatott lett, hogy ezen pár másodperc alatt csaknem teljesen átnedvesedett rajta a ruha.

Időt akart nyerni, ezért szaladt vissza. Pontosan nem tudja ugyan, mihez, de ez a váratlan helyzet teljesen felkavarta. Jó öt éve már, hogy szeptembertől júniusig naponta megteszi ezt az utat, de még egyszer sem botlott a feleségébe. Az is felmerült benne, hátha ő nem ott jár, ahol kellene. De hát ez teljesen kizárt: szerda délelőtt volt, háromnegyed tíz, s ő most épp úton volt egyik középiskolából a másikba. Óraadóként dolgozott a város szinte valamennyi középiskolájában, s amikor végzett az egyikben, rohant a másikba. Tekervényes útjai során gyakran gondolt ifjúkori kószálásaira, s néha már-már engedett a kísértésnek, de a kötelességtudat mindig felülkerekedett benne. Ahhoz még nem volt elég tapasztalt, hogy tudná: *annyira* azért nem várják sehol.

Szerencséje volt. A táblának ezen az oldalán is voltak hirdetések, így viszonylag észrevétlen húzódnak meg mögötte. Elszámolt tízig, majd kikukucskált. Berta ugyanott állt, moccsatlan, mint valami falra akasztott élő reklám. Ezen elcsodálkozott. Berta, az örökmozgó Berta képes ilyesmire. A télen semmittevésre. Szerda délelőtt, háromnegyed tízkor, a Várkerület s a Cézár köz sarkán.

Említette-e vajon valaha is neki, mikor merre van éppen útja? Minden bizonnyal, bár feleslegesen: úgysem mehetne másfele. És az órarendjét ismeri-e? Naná, hogy ismeri. Egészen biztos lehet benne, hogy tud minden lépéséről. Persze, ő is tud az övéről. Betaníttatta vele. Hogy adott esetben hol keresse. Ha éppen szüksége lenne rá. A telefonszámok és a negyedórák úgy kattoztak Koch fejében, mint valami programozottan működő számlázókészülék. Nem keverhette össze őket, mert viszonylagos késő esti nyugalomával fizetett volna értük. Ezért loholt nappal, mint egy vizsla, nem törődve a lesajnáló pillantásokkal, melyekkel harmincéves korára, úgy érezte, egyszerűen leírták, mint egy nullát. Ezért állt ellen fel-felbukkanó ifjúkori énjének is, ami, jól tudta, olykor-olykor rebellis tettekre ragadtatta volna.

Órájára pillantva látta, hogy még nyolc perce van ahhoz, hogy becsengetéskor a helyén legyen. Ott, ahonnet, dacára a körülményeknek, még sohasem maradt távol, és sosem késelt el. De máshonnan sem. Főként azért, mert világléletében utált magyarázkodni. Teljesen felesleges dolognak tartotta, hogy az ember olyasmire vesztegessen szót, amire nem kellene. Izgatott lett hát, mert Berta továbbra sem mozdult a helyéről, csak a feje járt ide-oda, meg a keze, ahogy kivette, majd ismét bedugta a cigaretta a szájába. Megkerülhetné a fél várost, de akkor a következő órájáról is lekésne. Tehetlensége, mely egy nevetséges helyzetből fakadt, a szükségesnél jobban bosszantotta.

Ismét kilesett. Berta egészen a fal mellett állt e pillanatban, de egy megnyúlt kis dakszli miatt, aki a lába és a fal között szeretett volna átfurakodni, kijebb kellett lépnie, nehogy a pórázba keveredjék. Aztán visszasimult a falhoz.

Arra kapta fel a fejét, hogy a várostorony órája elüti a tízet. Biztonságképpen a karórájára nézett, de semmi kétség: tíz óra volt. Mennie kellett volna, de nem bírt. Nem mozdult a lába. A felesége ott áll az utca túloldalán, s ő nem bír odamenni hozzá. Miért?

Csaknem pánikba esett. Mi történik, ha az igazgató be talál menni az órájára? Vagy szakfelügyelőt kap? Vagy a gyerekek nem bírnak magukkal, s kitódulnak a folyosóra? Olyan rosszul kezdte érezni magát, mint tán életében sosem.

Egy kéz érintette meg a vállát.

– Mi a fenét csinálsz te itt? Órád lenne, nem?

Schneider volt az, matematika szakos kollégája, szintén óraadó. Koch baráti köréhez szinte csupa félegzisztenciájú alak tartozott.

- Igen. Csak éppen...
- Szóval lógsz.
- Lógok.
- Nem rossz. Bedobunk egy froccsöt? Van még húsz percem.
- Kösz, most ne. Inkább...
- Mit inkább?
- Nézz csak át a túloldalra. Kit látsz?
- Tokidegen embereket.
- Nyisd ki jobban a szemed.
- Te jó ég! A feleséged.
- Úgy van.
- És? Most mi van? Bujkálsz?
- Úgy is lehetne mondani. Egyszerűen nem akarok odamenni hozzá.
- Összevesztetek?
- Fenét.
- Randid van?
- Nincs. Órám lenne, de... nem jutottam el az iskoláig.
- Mert elállja az utadat.
- Pontosan.

Schneider olyan mindent értő mozdulatot tett.

– Ti tudjátok. Én mindenesetre megyek. Majd úgy teszek, mint aki nem veszi észre, jó?

– Éppen kérni akartalak rá.

Schneider a következő zöldnél nekiindult, és elhaladt Berta előtt. Ha az észrevette is, nem volt különösebb jelentősége a dolognak. Bizonyára nem órá várt, s neki sem volt semmi oka, hogy elrejtőzzék előle.

Valamivel később megbánta, hogy nem kérte meg Schneidert, hogy ne szóljon az esetről senkinek. Ha meg megkérte volna, tudja jól, akkor az bosszantaná. Félt a felelősségre vonástól. Mindig is félt. Normális embernek akart látszani, aki körül nem fodrozódik a víztükör, mit is mondjon. Akiról vagy jót, vagy semmit. Aki még a monológját is így kellett volna hogy kezdje: – Nézd, kérlek szépen, Schneider...

Ez az elv vezérelhette akkor is – furcsa, hogy épp ez jut eszébe –, amikor tavaly egy kétnapos velencei útra indultak, s mivel utolsónak szálltak fel a buszra, nem volt már két egymás melletti hely. Berta végigjárta a buszt, de senki sem volt hajlandó cserélni velük. Így aztán egymástól kábé ötülésnyire tették meg a végeérhetetlen éjszakai utat, s még aludni sem tudtak, mert nem volt kinek dőlni. Koch, érdekes módon, nem túlzottan idegesítette a dolog. Szinte teljesen mindegy volt neki, hogy Berta nyomja-e az oldalát vagy az a kicsi arcú, jelentéktelen homlokú emberke, aki mellé került. Gondolatai akkor is ugyanott jártak volna: valahol a hétköznapi nyomasztó szorítása s a között a lehetetlen út között, amire most vállalkoztak. Másfél napig buszozni, hogy fél nap alatt megnézzék Velencét! Ezt a marhaságot! Miért is adta be a derekát. Jó, esetleg vásárolnak is valamit, és talán megéri. De ilyen áron! Berta viszont, hazaérkezvén, felelősségre vonta, hogy ő miért nem dobta be magát az ülésért folytatott harcba. Elvégre kettejük közt ő a férfi, s az ilyesmi – a megalázás vagy megaláztatás, tette hozzá magában mindjárt Koch – a férfiak dolga. Nem emlékszik, mivel zárták le a vitát, de

abban egészen biztos, hogy nem az ő győzelmét hozta. A győzelmeire emlékezni szokott. Egy kezén megszámlálhatná őket.

Az órájának már löttek. S a becsületének is. Amire oly kínosan vigyázott az évek során. Hogy szó ne érje a ház elejét. Kilesett megint. A zöldre gyülekezőktől most nem látta, de biztos volt benne, hogy ott van. Aztán a nekilódult, szétvált fejek között meg is pillantotta: egy bőrdzsekis, őszes hajú férfival beszélgetett, akinek az arcát eltakarta egy villanyoszlop. Nem ismerte a férfit, sohasem is látta, ebben egészen biztos volt. Hisz néhány tucat embernél Berta sem ismerhetett többet. Ő azt tudná. A férfi előhúzott valamit a belső zsebéből – talán egy noteszt –, s írt bele valamit. Aztán kitépte a lapot, s átnyújtotta Bertának. Berta mintha mosolygott volna, egészen halványan, aztán kivette a férfi kezéből a tollat, s ő is írt valamit a papírra. Aztán visszaadta. A férfi gondosan a noteszába illesztette a lapot, s zsebre tette az egészet. Még beszéltek pár szót, aztán a férfi megérintette Berta karját, nem erőszakosan, inkább gyengéden, ahogy jó ismerőst szokás, azzal biccentett és elment. Berta nyomban sarkon fordult, s a másik irányba nézett. De nem mozdult a helyéről egy tapodtat sem. Koch megremegett a tábla mögött.

Ki lehetett ez a bőrdzsekis? Turista, aki a Tűztoronyhoz igyekszik? Nem valószínű – mozdulatai nem olyanok voltak. Berta ismerőse, akiről nem tud? Ennek is csekély esélye van. Vadidegen? Meglehet. De mi volt az a cédula? Amire az ember ilyenkor gondolhatna, Koch arra gondolni sem akart. Illetve, teljesen kizárta a lehetőséget. Mert igaz, hogy Berta voltaképpen egészen vonzó nő, de azt azért mégsem hiszi, hogy képes lenne ilyesmire, főleg itt, az utcán, nem, ezt nem nagyon hiszi. Berta ennél százszorta intelligensebb. És okosabb is. Amúgy is okos. Talán csak olvasottságban veheti fel vele a versenyt, de az esze nem vág úgy, ezt el kell ismernie. Nem valószínű hát, hogy azért ácsorog itt a sarkon.

A toronyóra elütötte a negyedet. Koch a lámpát figyelte, s ha most váltana zöldre, talán elslisszolhatna Berta háta mögött, aki közben egy kirakat felé fordulva állt. Elég nagy tömeg gyűlt össze ahhoz, hogy reménye valóra is váljon. Sárgánál előbújt, zöldnél meggörnyedve az emberek nyomába eredt. Ám ekkor Berta megfordult, s egyenest az áthaladókat nézte, mintha csak közülük várna valakire. Koch még jobban kétért hajolva kotort vissza a helyére. A rábámuló tekintetekkel ekkor már egyáltalán nem törődött.

Csapzottan, lucokban fürdő herével kikukucskált a tábla mögöl. Nem érdekelte már semmi, csak Bertát látta ott a túloldalon: védtelen, magányos madár, riadtan az ide-oda hömpölygő tömegben. Talán mégis lehet, hogy őrá vár? Hogy neki szeretne elmondani valamit, amit reggel nem tudott? Történt volna valami? Sohasem szokott. Berta előre bekalkulál mindent, vele nem eshetnek meg csak úgy a dolgok. S ha igen, akkor is remekül tudja fedezni őket. Ami nem igazán lényeges, arra nem veszteget túl sok időt.

Ahogy, például, az őt ért kudarcokra sem. Se úgy, hogy vigasztalni próbálta volna, se úgy, hogy tanácsaival lássa el – bár ez utóbbiért inkább halálával tartozott. Egész pontosan emlékszik is egy esetre a sok közül. Talán három éve sincs, hogy történt. Valami elképesztően ostoba ötlettől vezérelve megpályázott egy állást a művosztályon. Kulturális segédmunkatárs, ez lett volna a titulusa. Akkor sem volt fix állása, s később azzal nyugtatta magát, hogy végső elkeseredésében cselekedett. Na jó. Az állást, persze, nem ő kapta meg, ahogy erre alkalmasint számított is. A levelet, melyben elutasították a kérelmét, nem mutatta meg Bertának. Arra gondolt, később is ráér közölni vele a hírt.

Titokban meg azt remélte, hátha elfelejtődik az egész. De aztán a pályázat eredménye megjelent a helyi sajtóban, s ez már nem kerülhette el Berta figyelmét. Ám ő hallgatott róla. Nem tapintatból, ebben egészen biztos volt. Hanem, mert így az egész már egyszerűen nem volt érdekes. Lépjünk túl rajta. Felejsük el. Van, akinek elsöre sikerül, van, akinek több próbálkozásra van szüksége. Majd legközelebb.

S mindezt pár jeltelen gesztikulációval.

De ide sorolhatná azt is, amikor egy alkalommal a belvárosban sétáltak a gyerekekkel, s nagyobbik lányuk szinte valamennyi látmivalóra rákérdezett. Noha kérdéseit ket-tejüköz intézte, leginkább Berta válaszolt rájuk. Aztán később már csak őt kérdezte, s Koch érezte, mekkorát zuhan most a gyerek szemében. Pedig néhányra talán ő is tudta volna a választ, még ha nem is olyan kimerítőt vagy plasztikusan gyereknyelven fogalmazottat, mint Berta. Tudta, el kellene magyaráznia, hogy ő nem itt született, hogy csak pár éve él itt, s hogy ezer fontosabb teendője is akadt, mint hogy a várossal ismerkedjen. De egész idő alatt arra várt, hogy Berta majd megteszi helyette. Ám Berta hallgatott, nem sietett a segítségére. Nem érezte, hogy mondania kellene valamit a védelmében. Sőt, győzelmi lakomáját ülte.

Visszajött a bőrdzsekis. Most oldalt állt neki, jól láthatta profilból. Durva volt az arca, vonalkázott, mint valami filmbeli gengszteré. Heves gesztikulációkkal magyarázni kezdett valamit, majd előkapta a noteszát, s meglöbögötte a cetlit Berta orra előtt. Koch megmerevedett. Ez mindjárt megüti. Mi lenne ez esetben az ő teendője? Természetesen odarohanna, s agyba-főbe verné a pasast. Kilökné egy száguldó autó alá. Bevérné a fejét a láncot tartó acéloszlopba. Megroppantaná a nyakát. Tokön rúgná, hogy szikrát vetne a heréje.

Es ekkor a bőrdzsekis pofon vágta Bertát. Nem nagyon, nem ökölrel, de kemény, határozott ütéssel, úgy, hogy Berta felsőteste oldalt dőlt, majd visszapattant. Koch érezte, hogy folyni kezd az orra, s borsódzani a fejbőre. Láta, amint a járókelők kikerülik őket, lemaradnak tőlük vagy visszafordulnak, a tér megnőtt körülöttük. Rendőrnek híre-hamva.

A férfi belekarolt, s ráncigálni kezdte Bertát. Berta ellenkezett, mire kapott még egyet. Kochnak az jutott az eszébe, hogy ez a pasas nem először pofoz nőt: olyan szakszerűen, olyan észrevétlenül lendült a keze, hogy védekezni sem lehetett ellene. Szemmel láthatóan tisztában volt a közvélemény reakciójával, mert magabiztosan, senkitől sem zavartatva ráncigálta Bertát. Koch nekidőlt a táblának. Olyan zsibbadás kúszott végig kezén-lábán, hogy ha akart volna, sem tudott volna mozdulni. Épp elég volt megtartania magát. Közben szünet nélkül zuhogtak Bertára a pofonok. Léptek kettőt, s elcsattant egy. Megint két lépés, megint egy pofon. Ekkorra már Berta is elveszítette acélos magabiztosságát, s egyre esdeklőbben tekingetett körbe. De segítség sehonnan sem érkezett.

Koch ott görnyedt a tábla mögött, s nézte, mint verik a feleségét. Remélte, hogy nem jön arra ismerős. Remélte, hogy kicsengetés előtt elhúzhatja a csíkot, nehogy kollégába ütközzön. S remélte, hogy hamarabb ér haza, mint Berta, s az ajtóban meg tudja kérdezni majd tőle, hogy: – Hol jártál ma, drágám?

Drago Jančar

TÍZ NAP

Tudósítás a végekről

Gállos Orsolya fordítása

Szerda, 1991. június 26.

Irodalmi asztaltársaságban időztünk tegnap késő éjszakáig, így aztán lekéstem a történelemről: a rádió közli, hogy a Szlovén Köztársaság parlamentje tegnapi ülésén elfogadta az önállóságról szóló alaptörvényt. Ehhez nyilatkozatot csatolt, amelyben kifejezi jó szándékát, készségét a fokozatos szétválásra, továbbá a jugoszláviai köztársaságok esetleges új szövetségét célzó tárgyalásokra. Kissé meglepődöm, mindennek ma kellett volna megtörténnie, egy időben a függetlenség ünnepélyes kikiáltásával. Ugyanez történt Horvátországban, azzal a különbséggel, hogy ott csak a függetlenségi nyilatkozatot fogadták el. Akárhogy is, valami véget ért, valami új kezdődik. Mindig úgy képzeltem, hogy a történelem viharos éjszakákon vesz fordulatot, éjszakai dobszó mellett, és nem olyankor, amikor az ember irodalmi asztaltársaságban mulatja az időt. Még kevésbé tűnik történelminek ez a barátságos, napsütéses ljubljanei reggel: nemrég felújított barokk homlokzatok tündökölnek a kiadóba vezető mindennapi utam mentén, az óváros csendes, mint Kunderának a *NEVETSÉGES SZERELMEK* sok évvel ezelőtti szlovén kiadásához írott előszavában.

„Kioszkomban” megveszem a *Slovenec* második számát, az első tegnap került utcára, a lapot, amit 1945-ben szüntettek meg, s amely igen sokféle hagyományt mondhat magáénak 1865. évi alapításától fogva. A kulturális oldalakon interjú velem, a címe: *Az irodalom kerüljön vissza a maga helyére...* Igen, ellenzékiiségünk, „erkölcsi tartásunk”, demokráciára való felhívásaink, mindez anakronisztikussá válik, az irodalom visszatér eredeti természetéhez... A kiadóban születésnapját ünnepli munkatársnőnk, afféle „Madchen für alles” a háznál; valaki azt ajánlja, tekintettel a mai napra, adományozzuk neki a „Szlovénia Anyánk” megtisztelő címet. Tekintettel viszont mindarra, amit velünk, szerkesztőkkel és főként szerzőkkel kellett kiállnia, a „Kurázi mama” cím mellett döntünk. Majd rosszul hűtött pezsgő durran, a neve *Independent*, s a dugó, akár egy lövedék, szétrobbantja a lámpát, üvegpóráz hullik a fejünkre. Rossz jel, mondja valaki. Jó jel, mondja Kurázi mama, a cserép szerencsét hoz... Elmesélem, hogy tegnap délután felhívott New Yorkból Algirdas Landbergis litván származású amerikai író. – Ne dühöngjetez Baker miatt – mondta –, hogy is érthetné Európát egy texasi üzletember. – Persze mégis félok, hogy a belgrádi kommunista tábornokok rosszul értelmezik Baker egységes Jugoszláviáról szóló álláspontját. Ahogy a tizenkettek sem értik Marković szüntelenül optimista mediterrán mosolyát... Minden rendben lesz, esetleg egy gazdasági blokádot kell kibírnunk... aztán találgatjuk, ki fogja először elismerni Szlovéniát. Ausztria? Svájc? Vagy netán Norvégia, amely a század elején a legnagyobb békében vált le Svédországról?... Délután a novellám utolsó korrektúráját javítom a *Nova revija* számára. Többször megzavar a telefon: hol leszek este? A függetlenség kikiáltásán?... Este a parlament előtti ünnepségen katonai repülőgépek zúgása nyugtalanítja a gyülekező tömeget, a Jugoszláv Néphadsereg MIG-gépei mélyrepü-

lésekben körözve demonstrálják jelenlétüket. – Mindössze annyi történhet – mondja egy fiú az aggódó lánynak, aki a kezét szorongatja –, hogy lezuhan... – Küldöttségek érkeznek, az emberek felismerik Zilket, Bécs polgármesterét, aki pár nappal ezelőtt a tüzenkettek ellenében határozottan kiállt Szlovénia és annak önrendelkezési joga mellett, egy csoport tapssal üdvözlí. A parlamentből piros szőnyegen érkeznek a képviselők, akik tegnap a kamerák előtt még vére menő csetepatét folytattak minden apróságért. Ünnepi hangulat, Milan Kučan elnök nyugodt beszéde, egy szóval sem említi az önálló államról szótt ezeréves szlovén álmokat, szinte túl pragmatikus. Igen, ő az a bizonyos K. az EMLÉKEK JUGOSZLÁVIÁRÓL című írásomban, akiről januárban megjövendöltem, hogy ki fogja kiáltani a függetlenséget, noha nem hittem benne túlságosan... Díszegység, kulturális program, Polde Bibič szavalja az államalkotó Oton Zupancicot: „...szereljük ezt az átkozott világot / bár ellenünk van...” Üdvözlések, ének, tűzijáték, a lelkesedés hullámai a tömegben. Barátaimmal élcelődünk, egytől egyig individualisták lévén nem vagyunk hívei a tüntetéseknek, a szocreál belénk nevelte a tömegetől való idegenkedést. Mégis egyszerű a pillanat, amikor az egyik rúdról levonják a csillagos lobogót, s ugyanakkor a másikon magasba kúszik a szlovén zászló a Triglav, a mitikus szlovén hegy képével. Aztán népünnepély a régi Ljubljana utcáin és terein, csoportunk ott találja magát a kormányfogadáson a Cankarjev domban... kissé kínos: volt ellenzékiek, az opozíció, politikai elítéltek az új hatalmi elit tagjaivá válunk? A kormányban a barátaink, a külügyminiszter Rupel, a képviselő Seligo, a parlament elnöke, Bučar, a győztes választások után egyenesen a *Nova revija* puritán szobáiból kerültek mind a kormánypalotába, a védelmi miniszter Janša katonai börtönben ült, a belügyminiszter Bavčar az emberi jogok védelmére alakult bizottság elnöke volt. A történelem ironikus ellentmondásai. Bor, vidámság, mégis némi szorongás. Csatlakozik hozzánk egykori ellenségünk, a szakavatott és a maga szerény módján karizmatikus elnök, Kučan, és feloldja a feszültséget, amikor megkér, szóljak Olgának, hogy holnap egész biztosan elmegy Mariborba, a TRAVIATA premierjére. Aki a TRAVIATA premierjére készül, az biztosan nem számít nehéz időkre.

Éjfélkor tűzgyújtás a trnovói plébánia udvarán, ahova életvidám és bölcs barátunk, Janez Pogacnik plébános hívott meg. Barátságos éjféltűz. Bor.

Csütörtök, június 27.

Tankok. Reggel felhívom Olgát, és mondom neki, hogy Kučan készül a TRAVIATA premierjére. – Miféle TRAVIATA – kiáltja Olga a telefonba –, megőrültél? Mindenütt tankok! Az emberek a laktanyák elé gyűlnek, és megpróbálják útjukat állni. – Előbb azt gondolom, újabb helyi incidens, erőfitogtatás a hadsereg részéről, mint tegnap a MIG-ekkel a Parlament felett... A Cankarjev domban, ahol tegnap este ünnepeltünk, ma a Szlovén Világkongresszus küldöttei gyülekeznek. Köztük sok politikai emigráns, sokan először vannak idehaza 1945 óta, nevüket, könyveiket ez idáig elhallgatták, betiltották. A szlovén függetlenség kikiáltásának napjára tértek vissza, kézszerítések, üdvözlések, megbeszéljük a kulturális szekció munkáját, szerzők, szerkesztők, professzorok Torontóból, Buenos Airesből, Clevelandból, Sydneyből. Egyharmada él diaszpórában a kis szlovén népnek, s bizonyára ugyanilyen hányada a kultúrájának is... Képtelenség munkához látni, egyre több a hír tankokról, Maribor környékén lövöldözés volt... mi történik tulajdonképpen? A kongresszus mégis elkezdődik, noha a küldöttek fele nincs itt, mivel a lezárt utak és repülőterek lehetetlenné tették ideutazásukat. A barikádok, amelyeket saját autóikból és autóbuszokból emeltek az emberek.

– A tankok mindenén átgázolnak, a kerteken, az ágyásokon is – mondja mosolyogva Jaro Skrušny. – Itt ellenállás lesz. Lecsukhatják a szlovének íróit, leválthatják a kormányukat is, de aki eltapossa a salátájukat, az nagyot kockáztat. És itt lánctalpakkal tapossák a kerteket. Ennek nem lesz jó vége. – Mielőtt bemegyek a terembe, megtudom, hogy katonai repülőgépek milyen tartalmú röpcédulákat szórnak le Szlovénia fölött:

„Szlovénia lakossága... a Jugoszláv Néphadsereg egységei átveszik az államhatárok felügyeletét... biztosítják a békét és a biztonságot... Szlovénia lakói, tartózkodjatok otthon, illetve a munkahelyetek. Ne engedjétek, hogy tulajdon érdekeitek ellen használjanak fel benneteket... Békére és együttműködésre hívunk fel mindnyájatokat!... Egységeink következetesen és energikusan fogják végrehajtani feladataikat.

Minden ellenállást letörünk!”

Eszembe jut az 56-os Budapest, a 68-as Csehország. Arra gondolok, hogy 1991 közepén az új Európában azért mégsem ismétlődhet meg ilyen bohózat módjára a történelem. Minden ellenállást letörünk. Nézem a küldöttek sápadt arcát, és nem kétlem, a sors iróniáján töprengenek, amely éppen egy ilyen napra vezérelte őket ide a messzi Argentínából vagy Kanadából. Volt, aki 1945-ben a vörös csillag elől menekült el itthonról, és most ennyi év után megéri lidérces álmainak megelevenedését. Nyugtatlanság fut végig a termen, jön Kučan, Bučar, Šuštar érsek, Rupel... Kučan sápadt, de higgadtnak látszik. TRAVIATA helyett háború. Igen, háború, amikor beszélni kezd, világozóvá válik: ez agresszió, kísérlet Szlovénia megszállására. És ellenállás. Amikor bejelenti, hogy Szlovénia már védekezik, mindenki feláll a teremben, és tapsolni kezd. Egy pillanatra kínos érzésem támad, mivel a légkör a karizmatikus vezér által celebrált kongresszusokra emlékeztet, mégis – micsoda különbség ama pártliturgiák és az itt összegyűlt annyiféle, tegnap még haragban álló, ádáz vitákra kész emberek hirtelen egysége között; még nem tudják, mi történik e termen kívül, nem tudják, hogyan fognak hazajutni az óceánon túlra, és készek itt maradni, kockáztatni, sőt csatlakozni az ellenálláshoz, amint egy Argentínából érkezett szlovén politikus kijelenti. Vladimir Pregelj hallgatom, házigazdám volt két hónappal ezelőtt Washingtonban, kultúrember, továbbá annak idején a Watergate-ügy esküdtszékének elnöke; a gondtalan színházi estére gondolok, amikor együtt örültünk „az ő városában” az én sikeres bemutatómnak és a vizontlátásnak Szlovéniában. Most itt beszél ez a kivételes férfiú Szlovéniában, amelynek az életét szentelte, de ez a Szlovénia e pillanatban a megszállás első napját éli. Jeffersont idézi, továbbá Kennedyt („ne kérdezd, mit tehet érted nemzeted, kérdezd inkább, mit tehetsz te nemzetedért”), szól az amerikai demokrácia értékeiről, ám éppen ez az Amerika bátorította szerencsétlen diplomáciájával akaratlanul is a jugohatalmaságokat, hogy elérassék a lánctól a kommunista hadsereget, annak nekiszabadult szoldateszkáját. Aztán nem bírom tovább a teremben, ahol a feszült, ám higgadt résztvevők folytatják a kongresszus munkáját. A barátaimat keresem, valamit tenni kell. Megbeszéljük, hogy találkozunk a *Nova revija*-ban, hogy értesítjük... kit is? Ugyanúgy kérdezzük egymást, akár csak 68-ban Kundera és Kosik Prágában... kit is? Hol van Európában vagy a világon az az értelmiségi, aki el tudja magyarázni a Nyugat közvéleményének, milyen drasztikus hibát követtek el a nyugati politikusok az egységes Jugoszlávia mellett való makacs kitartással, miként engedtek a jugointegralistáknak, akik elsősorban is jugokommunisták és jugomilitaristák? Micsoda chamberlaini vakság ez, amiért a kis szlovén nép fog fizetni, és fizet máris... És ki fogja elmagyarázni a nyugat-európai bürokratáknak, hogy mit sem érnek az emberi jogokról szóló lamentációk, ha azok a jogok nem mindenkire és nem teljességgel érvényesek? Bármennyire

is kockázatos és ragadós a szlovén önrendelkezés, annak egyértelmű elismerése nélkül egy problémát sem lehet megoldani, hanem továbbra is csak besöporni az európai protokoll szőnyege alá. Bizonyára túlzott várakozás, hogy valaki megpróbálná nekik elmagyarázni a különböző nemzeti tartalmak együttélésének kulturális jelentőségét. Megkényelmetlen is, újabb felesleges nyűg a reggeli tejeskávé mellé... Hírek a Szlovénia északnyugati részén zajló összecsapásokról. Maribori és murántúli földijeim bátran védekeznek. Északon még egyetlen határátkelőhely sem esett el. Az olasz határon felvonják, majd leeresztik a jugoszláv, illetve a szlovén logobót. Zászló fel, zászló le.

Ljubljana üres, az útkereszteződésekben barikádokat emelnek teherautókból és a zöld városi autóbuszokból. Az üres téren áthajt kerékpárjával egy rendőrgyenyruhás férfi, feszülő hátsóján hegymászó hátizsák és hatalmas revolver. A kép olyan veszedelmesen nevetséges, hogy egy pillanat alatt rájövök, itt komolyra fordult a dolog. Nem valahol messze, hanem itt, a csendes ljubljana-i óvárosban. Felhívom a barátaimat Amerikában, Németországban, Magyarországon, latba kell vetniük írói, erkölcsi és mindennemű tekintélyüket, mindig próbáltam őket megkímélni attól a kintől, hogy megértsék a jugoszláv zűrzavart, most azonban, e pillanatban a dolgok önmagukban is világosak... A posta még mindig működik, sietve ecsetelem a helyzetet, igyekszem nyugodtan, kicsit konyorogva: írjatok, telefonáljatok, tiltakozzatok, segítsetek, hogy meg tudjuk őket állítani. Közben a rádió hírei a terepről, megkezdődtek a fegyveres harcok. Mindenki előtt világos, hogy Szlovénia nem képes magát tartani, mégis védekezik. És ha még adunk valamit a Szentírásra, akkor Dávid... Kamnik felől robbanások hallatszanak, a Kongresszus téren szlovén katonák és rendőrök futnak keresztül. Aztán megremegnek az ablakok, egy pillanat eltéréssel két félelmetes robbanás egészen közelről, valahol Ljubljana felett. A homályos nyugtalanság mellett először érzem valami volumen terjedését a koponyámban, a félelmet... A város teljesen üres. A Cankarjev dombon kevés ember, az ünnepi hangversenyt lemondták, lemondták az irodalmi estet is. Mégis mind eljöttünk, akik szereplői volnánk: Tone Pavček, Niko Grafenauer, Jože Snoj, Boris Novak, Tomaz Salamun, Dane Zajc, Ivo Svetina... néhány barát és ismerős van itt. Josip Osti is Szarajevóból. Úgy döntünk, hogy megtartjuk az estet. Különös felolvasóest, szorongásos, ugyanakkor bizonyos módon eksztatikus. Dane Zajc kivételes ihlettel beszél, egy háborút már végigélt gyerekfejjel. Joze Snoj is, aki versét a szlovén hadsereg katonáinak szenteli, a szlovén hopliták lovasainak, a negyvenöt évvel ezelőtti két szlovén hadsereg legénységének. A múltbéli meghasonlottság most megbékélt, közös nemzettudatban olvad fel, e pillanatban valami új születik... Kint tavaszi zápor, lombkoronák nyögnek, ágak törnek s hullanak az útra. Itt van tehát a történelem vak békétlensége a maga drámai kulisszáival, csak ki kellett várni... Majd a rövid szélcsendben hazaindulunk az éjszakai Ljubljánában, mint már annyiszor. Most ijesztően üres. Megállunk az óváros felújított kútja előtt. A társaságban lévő zongorista elmondja, hogy pár házzal arrébb állt az anatómiai színház, az egyik legrégebbi Európában. Aki nem tudná, az anatómiai színház nyilvános anatómiai boncolásokat jelentett.

Péntek, június 28.

Virradatkor, szinte még az éjszakai órákban harcokról érkeznek hírek Szlovénia minden területéről, a legsúlyosabbak a határátkelőhelyeknél, Muraszombaton, Brnik repülőterén. Száz halotról és sebesültről szól a hivatalos híradás. A remény, hogy kilencvenkilenc a sebesultek száma. Páncélosok az utcákon, barikádok, fegyveresek

mindenütt. Eligazítások légitámadás esetére, útmutatások, közlemények, drámai híradások, vaklárma, fekete humor, higgadt emberek, akik nyugodtan végzik feladatukat, egyes városi autóbuszvonalak még mindig működnek, a Szlovén Világkongresszus folytatja munkáját. A levegő azonban forr a feszültségtől. Skrušny látta az erkélyükről, ahogy szétlöttek egy helikoptert. Egyesek azt állítják, hogy a rakétát az Iskra toronyházából lőtték ki, vagyis ugyanonnan, ahonnan tegnapelőtt éjszaka az ünnepi tűzijátékot adták a szlovén függetlenség kikiáltása alkalmából. Az új Hieronymus Bosch majd különös távoli lángkévék helyett üvegbeton tornyokból lövellő tüzeket fog megfesteni. A megszálló hadsereg tagjai lövik az útjukban álló barikádokat. Többé senki sem nevezi őket másként, csak megszálló hadseregnek. Gornja Radgonán civilekre lönek, civil gépkocsioszlopokat géppuskáznak, homályos jelentések a határátkelőhelyekről. Wakounig érkezik, a *Naš tednik* újságírója Klagenfurtból, látta az összeégett holttesteket, amelyek a szétlőtt helikopterrel együtt zuhantak a földre. Az égett hús büze, roncsok az ismert csendes utcán... Az íróegyesületben felhívást fogalmazunk a nemzetközi szellemi nyilvánossághoz. Hány szolidaritási nyilatkozatot és felhívást állítottunk össze itt, most nekünk van szükségünk segítségre. Jön a hír, bombázzák Brniket. Azt mondják, ég az irányítótorony. Trzinnél kemény csata dúl a repülőtéért. A felhíváshoz csatlakozik az akadémia és mindkét egyetem. Megszervezzük a munkát, a felhívást elküldjük ezer címre, a világ minden tájára, egyetemek, újságok, egyének, művészeti egyesületek számára. A Cankarjev domban megkezdjük az aláírásgyűjtést a kulturális és a tudományos élet képviselőitől, s ugyanígy Mariborban az egyetem rektorátusán. Az emberek eleget tesznek a rádión közzétett felhívásnak, noha nem könnyű átjutni Ljubljanán, némi bátorság szükségeltetik az úthoz... Újságíró-, művész- és tudományos körökből néhányan súlyos csalódást okoznak ezen a napon. Egyes fejekben az intellektuális szkepszis teljesen összekeveredett a kollaborálással. Főként az úgynevezett „baloldal” köreiben. S ugyanonnan meglepő határozottság és világosság. Némely kommunistaellenes radikálisokat is mintha a föld nyelte volna el. A többség azonban higgadtan, világos határozottsággal vallja, hogy ennek a dolognak a végére kell járni, akármilyen lesz is az. Ahogy Tine Hribar mondaná: nem bátorság, hanem tántoríthatatlanság, higgadtság, nyílt tekintet... Az egyik firkász azt írja, hogy a területvédelmiek tele gatyával várják a tankokat. Szép. Szeretném látni, ő hogyan várná őket... de hát kell-e foglalkoznunk minden égbekiáltó ostobasággal? „Janša hadserege” és „Bavčar legényei” viszont láthatóan még mindig verekednek, mialatt mi Ljubljanából a híradásokat küldözgetjük a nagyvilágba. Győzelmekről érkeznek hírek, egyszerűen győzelmekről, ami teljesen hihetetlenül hangzik, a megszálló hadsereg egységeinek kapitulációiról. Hogyan fogja megérteni tíz év múlva az újságolvasó, hogy a „Janša hadserege” szókapcsolatnak még pár nappal ezelőtt is ironikus felhangja volt, most pedig egyszerre a dicsőség glóriája társul hozzá. „Hass-Liebe Verháltnis”, bizonyára új folytatásokkal... Az európai diplomácia megmozdult. Tárgyalások a tűzszünetről, este már azt beszéljük, hogy arra nem a mieinknek van szüksége, hanem a JNH-nek, ha nem akar vereséget szenvedni. „Yugoslav People’s Army”, írjuk le az angol nyelvű híradásokban, amelyekből mind többet küldünk szét a nagyvilágba. Ez a név világosan elárulja e hadsereg visszaszerezését. A *Nova revija*ban örült aktivitás oldja fel szorongásunkat. Rádióhírek, telefonok, gépelés, kiáltások és a fax barátságos cincogása, ezé a hihetetlen találmányé, amellyel üzeneteink bármely pillanatban oda jutnak, ahova akarjuk. Varázsdoboz, amit a költők és az úgynevezett technikai haladás szkeptikusai még hetekkel ezelőtt is kinevettek. Este ismét a Can-

karjev dom, a Szlovén Kongresszus küldöttei búcsúznak, éneklük a népdalt: „*Ki árthat nekünk?*” Pedig sokan közülük nem tudják, hogyan fognak kijutni ebből a siralomvölgyéből... Ugyanakkor a tv képernyőjén harctéri jelenetek, százalmas, szomorú képek a YU-hadsereg fiatal katonáiról, akik Domžale környékén kifosztottak egy házat, majd elfogatásuk után visszaadták a rablott pénzt, a takarékkönyveket... Otthon a kimerültségtől nem tudok elaludni... A harctéri jelenetekre gondolok, amelyeket nem látunk, a fiúkra a fegyverrel a kezükben, a várakozásra, a félelemre, a golyó ütésére a testben... a politikusokra, akik hatalmas felelősséget vállaltak magukra... a különös, szürkéspiros, áttetsző fényre ma délután a Kamniki-nyereg felett... Nem, nem északi fény volt.

Szombat, június 29.

A Prešeren téren reggel egy civil pisztollyal a kezében leállít egy taxit, kirángatja a vezetőt, és átkuatja a sárga Mercedest. Aztán elvezetük valahova a magisztrátus felé. Kínos jelenete a láthatatlan háborúnak, az utcai erőszak egy mozzanata; annál is kínosabb, mivel egyesek helyeslik a civil eljárását. Kapcsolatban állhat vajon az éjszakai lövöldözéssel? Az emberek közé lopakodó félelemmel, ahogy Dane Zajc mondja? Így fogunk élni ezután? Ma éjszaka fegyvernugvás, Kučant egyesek tüstént megpróbálják árulással vádolni, mert elfogadta a külügyminiszteri „trojka” feltételeit. Valóban szokatlan, hogy Luxemburg, Hollandia és Portugália igazgatja a dolgainkat, és állít feltételeket külügyminiszterei által, de hát ezek a játékszabályok. Bár kétlem, hogy ezek az emberek egyáltalán megérthetik, mi történik itt. Ha eszembe jutnak egyes holland kollégáim, bizony kétlem, hogy politikusaik... A Szent Flórián-templomnál egyszerűen csak világosan hallom, amint két fiatal hang a BÁRKÁ-t éneklük teljes nyugalommal. A jó öreg Kumba a maga sajátos humorával mindig így vigasztalt bennünket, valahányszor politikai megrázkódtatást éltünk át ebben a boldogtalan Jugoszláviában: „Nincs semmi baj, mert még nem éneklük a BÁRKÁ-t.” A Poljanska útról ment 1941 áprilisában a belváros felé, s hallotta, mint énekeltek a népdalt sorra az összes kocsmában, a Cinkolében, a Kolovratnál és végül a Šesticában is. Most mit mondana Kumba? Most tehát eljött, aminek jönnie kellett. És Ahac? Főként pedig Kocbek. Azt hiszem, a hetvenes évek elején írta le: „*Beleborzongok, ha végiggondolom, Istennek miféle elszámolnivalói vannak a szlovénekkal.*” Aztán felharsant a gúnykacaj, a *Kommunist* című lapból valami Janko Liška röhögése: Kocbeket a hideg rázza, Kocbeknek betekintése van Isten könyveléseibe. Ha Istennek nem is, az európai könyvelőknek ma alaposan foglalkozniuk kell a szlovénekkal, a szlovén önállósodásnak nemcsak a szovjet birodalom számára lehetnek sorsdöntő következményei, a francia elnök nyíltan elmondja, miféle veszélyeket jelent, ha a leszakadási láz kiterjed Nyugat-Európára. Sajnos attól tartok, Istennek elszámolnivalói vannak a mi életünkkel is, a bátorság és a határozottság próbáját méri ránk egészen a legvégső, a halál előtti pontig, amikor már csak az a kérdés marad: mi az értelme...? Szlovéniában ma is sokan kockára teszik életüket. Ezen a derűs napon, amikor meleg fény árasztja el az utcákat, a Pohorje erdeit, a folyópartokat, a pirani móló körül csillog a tenger mozdulatlan tükre... e pillanatban visznek valakit sebesülten, valaki kimászik a lángoló tankból... Ezek most nem a kuvaiti háború képei... számunkra legalábbis nem. Valószínű, hogy e pillanatban valaki Németországban a heverőjéről figyelik ezeket a képeket... Niko Grafenauer, a *Nova revija* főszerkesztője fáradhatatlan, dolgozni kell, bombázni az európai értelmiségi közvéleményt, átgondolt tevékenysége könyörtelenül kötelez mindünket. A költészet és a nyelv nemcsak esztétika, hanem mindenekelőtt etika, szigorú szövetség dolga. A televíziótól hívnak, kívá-

nek-e nyilatkozni. Nem kívánok, nem szeretem a televíziót, de nyilatkozom. A kamera előtt beszámolok az írók tevékenységéről, felhívom a kulturális és tudományos élet képviselőit, használják ki a világban létező szakmai és baráti kapcsolataikat, barátaink vessék latba szakmai tekintélyüket és erkölcsi befolyásukat a szlovén ügyért, most ennek van itt az ideje. Röviden leírom a már érkező visszhangokat. A *Nova revija*-ba valóban jönnek az íróegyesületek, egyetemek válaszai, pompás reléállomást találtunk Los Angelesben, ahonnan Marc Ryavec szórja szét híreinket, Németországban Siegfried Schaarchmidt, aki oly észrevétlenül járt Bledre, a PEN-találkozókra, s olvasta japánból készült fordításait, Izraelből Sherif Batscheva telefonál, jelentkezik Prágából, Londonból, Budapestről, hogy Ausztriáról ne is beszéljek... A „Bedem” haditery kivonata Pregelj kitűnő fordításában faxon eljut számos címre, és úgy tűnik, már hatása is van; hamarosan teljesen kész lesz a militarista örületnek ez a dokumentuma. Megörülök valami J. M. Cleary Walesből érkező rövid üzenetének: „*Gratulálok a mai Guardianban megjelent szavaidhoz.*” Egyik üzenetünk tehát célba ért. J. M. szlovénül még hozzáfűrt: „*A szabad, szuverén Szlovéniáért!*”... Délután rövid sétára indulok a nevezetes szerény udvari pavilonból, ahol a *Nova revija* székel – azért nevezetes, mert itt tartóztatták le Janez Janšát – és a Cankar utca közepén a különleges egység éles kiáltásai, gyors mozdulatai, automata fegyverek előreszegzett csövei közé kerülök... Visszahúzódok a kapualjba, az utca egy pillanat alatt kiürül, a Munkásháznál lönek, mondja valaki, közelemben az egyik fegyveres hordozható adóvevője recsegi a parancsokat... Később a *Nova revija* szerkesztőségében még egyszer hallunk lövéseket, vagy feszült idegeink hallják csak?... Éjszaka tetőfokára hág a feszültség Ljubljánában. Azt mondják, terroristák lövöldöznek az utcákon... Támadást intéznek a parlament ellen, amely rendkívüli ülést tart. Két rendőrt megöltek, a JNH egyenruháját viselő halott terrorista képét a televízió mutatja éjszakai adásában. Ez a kép velőmíg megráz, valaki diadalittasan felordít a szerkesztőségben, mire hangos veszekedés tör ki közöttünk, idegeink lazulnak... Marko Negovanovič, az elhárítás főnöke beszél, s a főparancsnokság nevében azzal fenyegetőzik, hogy a hadsereg minden eszközt latba vetve támadást intéz Szlovénia ellen. A junta megörült, ezek valóban mindenre képesek. Minden eszközzel, azaz repülőgépekkel, bombákkal, vegyi fegyverekkel és a Securitate módszereit máris alkalmazó terroristákkal. Megírunk két éjszakai felhívást, egyet a világnak, és ez nemcsak segélykérés, hanem a tábornoki örütség dühös elítélése is, a másikat a volt Jugoszlávia értelmiségének. Azoknak, akiknek a *Nova revija* adott otthont üldöztetésük idején, azoknak, akikért szót emelt a szlovén PEN, mikor a kommunista aparatcsikok zablát akartak rájuk kényszeríteni, azoknak, akik most a telefonvonal túlsó végén kéretik magukat, amikor Boris Novak szolidaritásra hívja fel őket, mindazoknak, akiknek meg kellett volna szólalniuk, de akik csöndben várnak a megoldásra. Hol vannak most?... Egy óra, a rádió kéri, ne menjen senki az utcára, húzódjon el mindenki az ablakoktól, legyen mindenki felkészülve. Nem tudunk hazamenni. Végigvirrasztjuk az éjszakát, dolgozunk, egyre kevesebbet beszélünk, várjuk a reggelt...

Reggel, hazafelé menet, többször átnézik az autónkat, a vasárnap reggel levegője remeg a feszültségtől; rendkívüli állapot az ostromlott város utcáin.

Vasárnap, június 30.

Alighogy hazaérek Trnovóba, felüvöltenek a szirénák, a rádió közli, hogy a zadari repülőtérről gépek szálltak fel. Akinek eszébe jut Negovanovič tegnap esti eszement beszéde, az örült szirénáknak kell hogy higgyen, bármilyen hihetetlenül hangzik is. In-

dulunk az óvóhely felé, fiatal francia barátunk is, aki elképedve bámulja az eseményeket... Az emberek nyugodtak, hallgatják a rádiót, Jelko Kacin tájékoztatási miniszter hangja e pillanatokban akár az őrzőangyalé, a hang itt, őrző tekintete fent az égben, ahol Negovanović és Adžić gépei repülnek, „minden eszközzel” a fedélzetükön... Azok szomorú emlékei, akik már éltek át bombázásokat. Történet a bombáról, amely a háború alatt pont oda esett a kertben, ahol most az óvóhely van. Tréfák, düh, megható és komikus jelenetek, mi legyen a kutyával?... Délután megtudom, hogy Gornja Radgonán megölték Janez Svetinát, Shri Aurobindo ismerőjét és fordítóját, akinek pár hónapja adtuk ki INTEGRÁLIS JÓGA című fordítását. Talán kilépett a szállodából az utcára, s egy katona a tankból egyszerűen lelőtte... Ante Marković mosolytalanul a ljubljanai tárgyalásokon. Öregnek látszik, olyan felelősséget vállalt magára, ami össze fogja roppantani. Valakinek vállalnia kell Svetináért és az összes kioltott életért, az otthonok szétváltásáért. Ez itt nem elvont politikai felelőség. Hanem annak a felelősége, aki löszrel és a rombolásra felszólító paranccsal kivezényelte a tankokat a kaszárnyából... Miloš Mikeln már az első napon javasolta, gyűjtsük a háborús bűnökre vonatkozó dokumentumokat... mert mi más Svetina meggyilkolása, a gépkocsioszlopokban tartózkodó civilekre való tüzelés, két osztrák újságíró meggyilkolása, a lövöldözés a vöröskereszttel ellátott helikopterekről...? Adam Michnik hív, nyílt levelet intéz hozzám a *Gazeta Wyborcza*-ban. Meleg szavak, Michnik beszédhibája, örökös tréfái, örökös embersége. A szerény „Európai 1989”... Délután a *Nova revija*-nál, késő este a Gradaštica mentén, a *Zvon*-nál. Mintha minden a legnagyobb rendben volna ezen a meleg nyáréjszakán... Ha nem törne ki hirtelen a veszekedés a szomszéd ház kapujában, majd a rövid, igen kegyetlen verekedés. A kutya miatt.

Hétfő, július 1.

Már harmadik napja hívnak Frankfurtból, hogy írnék egy terjedelmesebb cikket a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* számára, miként látja az eseményeket az író, én meg, ahelyett hogy elvégezném ezt a fontos munkát, valami Grujevićet hallgatok, aki azzal fenyegetőzik a rádión keresztül, hogy Mokronognál a levegőbe röpít egy üzemanyag-raktárat. Közli, hogy ez természeti katasztrófa lesz a javából. S úgy mondják, valóban az lesz egész Alsó-Szlovénia számára. Az örült tiszthelyettestől nem messze laknak Peterle elnök szülei. A másik efféle fanatikus ott ül Skofijében, a harmadik Radgonán. Mi van ezekkel a Tito-tisztekkel, miféle értékrendjük van ezeknek, mi az az ideál, amelyről parancsnokuk, Adžić beszélt, mi zajlik a szívükben és a fejükben? Igaz, hogy a laktanyák pincéiben agyonlövik a dezertálókat? Mi van a bevonultatott szlovén fiúkkal? Miféle téboly telepedett erre az országra? Miféle ördög keze van megint a dologban? A létező erőszakmennyiség tovább mozog ide-oda ezen a bolygón? Egy pillanatra idevágatott, hiszen az örökkévalóság szempontjából a libanoni és az iraki öldöklés is csak egy pillanat volt csupán. S ha így van ez, ha a gonosz tetszés szerint költözik oda, ahova akar, akkor senki sincs biztonságban. Ma az idilli Szlovéniában tombol az örült erőszak, holnap megjelenhet az ördög Bécsben vagy Amszterdamban, bármennyire hihetetlennek tűnik is. Vagy talán ott már kiadta a kiszabott mennyiséget. Nem akarom elhinni, hogy csak a vaksors játszik velünk. Hiszek a cselekvő emberben, hiszem, hogy az agresszió elleni cselekvő ellenállás békét hoz. Különben tétlenül várhatnánk a sorscsapásokat. Egyes szlovén politikai és intellektuális cinikusok átváltoznak érzelmek reflektálatlan tömegévé, feledve, amit az értelmük tegnap diktált, ebben a pillanatban is teljesen zavarodottan, óbégató jeremiádjaikban tobzódnak.

Így transzformálódik át értelmük is Gregor Samsa testévé, aki képtelen elmozdulni, bár tudja, mi történik körülötte. A röpke hétfői fegyvernyugvás alatt egyesek már a beszűküléstől, továbbá Szlovénia militarizálásától óvnak. Békeharcosaink ráadásul nem olajágot, hanem fehér zászlót lobogtatnak... Az Idrijca feletti Črni vrhről érkezik a hír, hogy a néphadsereg katonái felrobbantottak egy fegyver- és lőszerraktárat, kétségkívül azért, hogy ne kerüljön a szlovén hadsereg kezébe. Kapitulációk, szökések, átállások a szlovén oldalra, demoralizálódás, idegesség a kaszárnyákban; ez láthatóan nem az ő háborújuk. Kivéve azokat, akik a neretvai meg a rigómezei csata bűvöletében élnek le életüket... A *Nova revija*-hoz megérkezik Kundera és A. Finkielkraut üzenete. Jaro Skrušny állandó kapcsolatban áll velük. Boris Novak pedig Konrád Györggyel... Boris eddig legalább tiszszer hívta Perišićet, a szerb PEN elnökét... A nemzetközi PEN-központ indítványára már korábban javasoltuk, hogy a négy jugoszláviai PEN-központ találkozzék Bledben, a szerbek nem akarnak jönni, a macedónok kimentük magukat. Most úgy tűnik, Blokh és Konrád jelenlétében fogunk találkozni... Budapesten. A munka a *Nova revija*-nál egyre intenzívebb és kimerítőbb. „Niko parancsnok” nem tűr lazítást, egész idő alatt rendkívül feszült, időnként túlságosan is. Sok ember jön-megy, egyeseket nem ismerek. Mind segíteni akar; fordítanak, gépelnek, címeket hoznak. Tomaž Zalaznik, a lap tiltakozó, szolidaritási programjának igazi motorja szüntelen mozgásban – most már három (kölcson-)faxunk van, hűtőszekrényünk... hirtelen ötlet, hogy angol nyelven is ki kéne jönni a lappal, az adrenalinszintünk ismét felszökik. Hírek a kapitulációkról; Jansa követeli, hogy a néphadsereg fegyverek és felszerelés nélkül vonuljon vissza a kaszárnyába. Kivéve a tiszteket, akik az önvédelmi fegyverüket megtarthatják. Lőszer nélkül... Ezt nem fogják lenyelni... Ez túl kockázatos. Mindegy: micsoda öntudat! Hírek, találgatások, zavar, hányadik napja is tart ez a háború? A hatodik napja. Még csak a hatodik?

Egykor megpróbálunk hazamenni, de a kapuban a különleges alakulat egy őrjárata állít meg. A rendőr az elől haladó Skrušny bordái közé nyomja a csövet, mielőtt ennek még ideje volna megijedni. Nem engednek ki a házból. Úgy látszik, az utcák ismét veszélyesek. Megint a *Nova revija*-nál kell éjszakáznunk. Zalaznikkal választunk: egyikünk az asztalon, a másik a székeken. Dühösen forgolódom a kemény fekhelyen, és nem gondolok azokra, akik e pillanatban az erdőben fekszenek, vagy az út menti álmásokban, fegyverrel a kezükben, s a halálra... nem, az életre gondolnak.

Kedd, július 2.

Délelőtt megpróbálom elintézni néhány sürgős dolgot a kiadóban. Két alkalmazottnak, mindketten ugyanabban az irodában dolgoznak, a fiaik katonák, az egyik a területvédelemnél, a másik a néphadseregnél, valamelyik örült tábornok közelében, aki azzal fenyegetőzött, hogy lerombolja a lakóházakat az egyik szlovén nagyvárosban. Mennyi aggodás, mennyi dilemma, mennyi félelem és átvirrasztott éjszaka, a szereteteinkért... A sietős kiadói foglalatosság közepette Primož Simonitüvel meghallgatjuk a híreket: a Krakovói erdőnél a hadsereg repülőgépekkel támad. Támadás Radgonán is. Egyszer talán majd úgy írják le ezeket az eseményeket, mint egy érdekes kis háborút a kis Szlovéniában, pedig itt emberi életek pusztulnak. Az is sok volna, ha csak egy halna meg azok közül, akiket ismerek, mint Janez Svetina, aki pár hónappal ezelőtt itt ült közöttünk. De mindenholnan érkeznek a hírek az új halottakról. A hadsereg kazettabombákat vet be, valaki elmagyarázza a működésüket. Genscher nem tud Ljubljánába jönni, Villachban fog találkozni Kučannal és Rupellel... Délután a trnovói

postán majdnem a földre terít egy félelmetes robbanás. Zűrzavar, a postásnők biztonságba helyezik a pénzt, emberek rohannak az utcán. A várból lőnek, kiáltja valaki. Abban a pillanatban légiriadó, légítámadást jelez a sziréna. A rádió közli, hogy egy MIG–21-es mélyrepülésben elhúzott a város felett, és lövést adott le a ljubljanoi várra. Rövid nyugalom, aztán a hír, hogy bombázzák a televízióadókat a Krvavecen, Domžalében; Ljubljana körül robbanások. A belgrádi parlamentbe behatolnak azok az anyák, akiknek a fiai Szlovéniában teljesítenek szolgálatot: – Adjátok vissza a gyermekeinket! – kiáltozzák. Az általános zűrzavar és ordítozás közepette Bata Zivojnović színész azt ajánlja, hogy a szlovén katonákat addig is ejtsék tűszul. Mi mást lehet várni az egykori Tito-filmek hős partizánjától? Még egyszer aláhúzom: gyászolunk minden életet, amit kioltottak ebben az átkozott háborúban. Továbbá: mi, szlovének nem a szerbekkel állunk háborúban, egyetlen néppel sem, mi a jugoszláv tábornoki junta ellen harcolunk. A szerb képviselők azt kiabálják, árulás! Ezt nem értem. Este Adžić beszéde a televízióban, szereplésével beillenék valamely dél-amerikai junta puccsista tábornokának, szavai alapján veszélyes, kész minden szélsőségre. Ez puccs. Az általános támadás kezdete? Minden jel szerint olyasvalami vár ránk, ami eddig még nem volt. A parlament előtti hatalmas tér a lobogó zászlókkal most szorongatóan üres. Pár napja még vidám tömeg töltötte meg, most eldobott újságot forgat a szél. Magányos ör, alacsonyan úszó felhők. Aleš Bergerrel indulunk Trnovo felé, Jaroslav Skrusny így búcsúzik: „Találkozunk a háború után fél hatkor a Kehelyben.”

Szerda, július 3.

Ragyogó reggel, bántja a kialvatlan szemet. Olvasás vagy séta helyett az első reggeli teendő a rádió híreinek meghallgatása. Megállt a tankoszlop, amely a Testvériség-Egység útján haladt Szlovénia felé. Valószínűleg a Nyugat nyomására. Mesićet megválasztották elnökké, Marković magához tért, és megint bárgyún optimista nyilatkozatokat tesz: az optimizmus a hülyék ópiuma, ahogy Kundera TRÉFÁ-jában írják valami képeslapra. Válaszolunk a cseh írók „helsinki” és „diplomáciai” szempontú, „*a megértés és a párbeszéd szellemében*” fogant üzenetére. 68 augusztusában mi más nyelvet beszélünk. 68 augusztusában, akkor maribori diákok, tüntetéseket szerveztünk, noha a beijedt pártvezetők betiltották. Tudom, hogy most nem 68 augusztusában járunk, hogy ismétlésről nincs szó, hanem 1. álláspontról, 2. nyelvezetről. A prágai íróbürokraták indolenciájáról, jól ismerem őket. A két íróegyesület és a *Nova revija* alá legszívesebben odaírnám még Hašek „*a törvény keretei között való mérsékelt haladás pártját*”. A csehek megértenék, és megsértődnének. Boris Novak tanácsára úgy írom alá, Drago Jančar nevében Drago Jančar. Ez szelidebb, de azért érteni fogják. Bürokratikus formulák helyett egyéni álláspontokra van szükségünk, emberi, egyéni nyelvre és személyiségre, amely teljességgel kiáll... Az utcán a BBC munkatársnője kérdegeti a ljubljanaikat, mit fognak tenni. Tankoszlop közeleg Szlovénia felé, talán légítámadás fenyegeti Ljubljánát. Mit fognak tenni? Valaki így válaszol: „We shall never surrender.” Az újságíró névet, minden szigetlakó jól ismeri Churchill szavait Anglia legsúlyosabb fenyegetettségére idejéből.

A lövöldözés nyomaint nézzük Snojgal az Askerčeván, a Bölcsészakadémián. Jože számára déja vu, a legutolsó háborúból, akkoriban itt lakott a közelben. A lélektani védekezésről, a küszöbről, amit át kell lépni, mielőtt a háború természetes állapottá válna...

Inkább legyen hamarabb vége.

Csütörtök, július 4.

Az újságban a megölt Janez Svetina képe. Az utcán fekszik, egy ház falánál Radgonán, letakarva. Valaki felhajtotta a takarót a fejnél. Fehér arc, idegen, kőkemény... Kezembe veszem Aurobindo EMBERI CIKLUS-át, amit Svetina fordított. Az ő emberi ciklusa most lezárult. Elment Brahmannel, a Lélekkel, amely egy a világ és a teljes létezés elpusztíthatatlan lényegével... Radgonáról a szédült templomtorony képe, üszkös falak, a néphadsereg úgy tüzelt, mint a megháborodott. Irena Jančar, aki két gyerekével ott maradt minden nélkül... Egy eset Mariborból, állítólag Delić tábornok környezetéből, illetve hívétől, Alojz Lipniktől. Lipnik, aki Mariborban lakik, azt ajánlotta, adjanak tűzparancsot, s így regulázzák meg a várost. Delić nem ért egyet vele, inkább odaperzsel a tv-adónak a Pohorjén. Elképesztő: a város közepén álló kaszárnya udvaráról lötték a Pohorjét ezek az örültek. A városból, amely vendégszeretettel viseltetett irántuk, amelynek színházában annyit parádézta váll-lapjaikkal és kitüntetéseikkel. Meg a Nemzeti Ház palotájában, amit szlovén parasztok építettek összeadott fillérjeikből 1900-ban, s amit a Néphadsereg 45-ben kapott meg a Néphatalomtól. Pár éve körülépítették lakásokkal, és tönkretették a műemlék épületet. Őket nem érdekelte. Ahogy az sem, hogy a városból lőjék a Pohorjét. Eltalálták a felvonót, és majdnem megölték egy csoport gyereket, akik fent nyaraltak a hegyen... A területvédelmisk Ljubljana utcáin, szinte már akár a győztesek, szinte már akár a hősök, szinte mint a partizánok 1945-ben. Akárhogy végződjék is, a befejezés után egy győzelemtől magabiztos vagy vereségtől sebzett nemzedék következik... egyes fiatalok olyan dolgokat éltek át pár nap alatt, amelyek végigkísérik majd egész életüket. A különleges alakulat tagjának esete, aki „beterítette” a páncélost, s amikor lángoló emberek másztak elő a harcokból, így kiáltott: „Jézusom, mit tettem!”... Bučar jön a *Nova revija*-hoz, az „ellenzéki” évek egyik legtevékenyebb munkatársa most a parlament elnöke, akire féltelmes felelősség hárul. Akárcsak Kučanra, főként órá, Jansára, Bavecra, Rupelre, igen sok képviselőre... és végül: ha Adžićnak meg az embereinek sikerülne, akkor az életük... Igen, ilyen messzire jutottunk, ilyen átkozottul komolyra megy a játék... Bučar ennek ellenére felszabadult, a poljei ideggyógyintézetéről mond el egy megtörtént esetet: a személyzet a légiriadó idején a pincébe kísérte az ápoltakat, és nyugtatgatta őket, hogy nem lesz semmi baj. Persze, persze, mondta az egyik beteg, maguknak elhiszük, de ott vannak azok a bolondok... a tábornokok.

Az államelnökség Mesić elnökletével új ultimátumot fogad el: mindent visszaállítani a június 25. előtti állapotba. Malo morgen, ahogy Milošević mondaná. Elképedt kérdések horvát politikusokról. Ők miféle felelősséget vállalnak a jövő előtt? Szegény Horvátország. Krleža izzó levegőjű balkáni kocsmája elevenedik meg a horvát falvakban és városokban, a kocsmá, ahol már leverték a lámpát, Šeselj és Dodan üvöltözése közepette. És Marković mefisztói vigyora mellett. A feszültség ingadozó amplitúdója most kissé megint enyhül. Fuentest olvastam, TERRA NOSTRA.

Péntek, július 5.

A teherautókat vasakadályok váltják fel a Ljubljana barikádokon, látványuk a háborús évek Ljubljánájára emlékeztet. Reméljük, nekünk csak háborús napokra kell emlékeznünk. Vagy hetekre? Vagy...? Megint jönnek a nyugat-európai megfigyelők. Úgy látszik, a háború politikával folytatódik – fordított Clausewitz...

Es újra itt vannak az én kedves szlovénjeim, akik nem voltak sehol egész idő alatt, korábban pedig mindennap olvashattuk bölcselkedéseiket az újságokban, és nézhet-

tük őket a televízióban. Egyikük, egy ismerős, aki sohasem felejt el közölni, hogy intellektuel, és külföldön tanult, azt mondja, az egész felesleges volt, és tulajdonképpen a mieink kezdtek el lőni... Az isten szerelmére, mondjuk Pregeljtel, végtére is nem agyaggalambokra lóttek. Ha jól tudom, tankokra lóttek, mivel azok parancsot kaptak a rombolásra, a gyilkolásra... Nem hiszem, hogy ez így van, mondja az ismerős... Igaz, felelem, a dokumentum megjelent... Lehetséges, feleli, ellenben egy jó kompromisszum volna szükséges, kevesebb türelmetlenség és beszűkültség... Hát megint itt tartunk?, mondom, hát kezdődik újra? Nem lehetne ezután másképp...? És az ismerősöm, az intellektuel remegni kezd az izgalomtól. Nem látod, visítja ismert falzettjén, militarizálódunk, provincializmus, ordítja, lederhosen, beszűkültség, cenzúra, héják... Ahogy ordít, egyre inkább olyan, mint valami nekihevült apostol, aki éppen vándászatra indul a DEMOS héjái ellen...

Idióta, mondom, és abban a pillanatban elfog a szégyen, pedig... Pedig a háború után semmi sem lesz olyan, mint azelőtt. Semmi. Azt mondják.

Az utca nyugodt, megint a kioszknál állok, mint tíz hosszú nappal ezelőtt. Akaratlanul is elkapom két nő beszélgetését. Egykedvűen csevegnek óvóhelyekről meg arról, hol lehet kapni olcsón gázálcot... Kinyitom az újságot, s az első oldalán hírül adja, hogy aknavetőkkel megtámadtak egy falut Horvátországban. Három halott, sok sebesült. Felbukkant tehát, a sátán, odalent is. Még mindig egészen közel.

Péter László

MONTESQUIEU PARADOXONJA A SZABADSÁGRÓL ÉS A MAGYAR ALKOTMÁNY, 1790–1990

Új eszmék megjelenésekor gyakran nem világos még, hogy pontosan mit foglalnak magukban. Tartalmuk alkalmazásuk során terebélyesedik. Különösen vonatkozik ez Montesquieu alkotmányos eszméire, amelyek többek között a magyar alkotmányos gondolkodásra is termékenyítőleg hatottak, Montesquieu-nek a politikai szabadságra vonatkozó paradoxonja pedig hozzásegít bennünket a magyar alkotmány jellegének és az alkotmányt több mint kétszáz éve mozgató erőknek (ónála *principes*) a megértéséhez. Mindez talán annak a jele, hogy csakugyan vannak eszmék, amelyeknek hatása tartós.

Kimutatható, hogy Montesquieu alkotmányos eszméi már a XVIII. századi magyar alkotmányra is közvetlenül hatottak, befolyásuk pedig még a mai alkotmány szerkesztésénél is érvényesül. De ezen túlmenően Montesquieu szabadságparadoxonja szemléleti kiindulópontul is szolgál az ősi, illetve az 1848-ban és 1867-ben átalakított magyar alkotmány vizsgálatához. És a paradoxon a mához is szól, mert arra világít rá, hogy mit vár el egy nyugat-európai liberális az új alkotmányos rendszertől, amelynek

a felépítéséhez a negyvenöt évig tartó kommunista rendszer összeomlása után az ország kilátásai elég kedvezőek.

„Azoktól a törvényektől, amelyek az alkotmánnyal kapcsolatban hozzák létre a politikai szabadságot – írja Montesquieu –, megkülönböztetem azokat, amelyek a szabadságot az állampolgár számára biztosítják.” (XI. könyv, 1. fej.)*

„...Az első esetben – írja később – a politikai szabadságot a három hatalmi ágnek egy bizonyos megoszlása hozza létre; a második esetben azonban a kérdést más szempontból kell nézni. Itt a szabadság a biztonságban áll, vagy legalábbis abban a véleményben, melyet az ember saját biztonságára táplál.”

Itt következik a paradoxon:

„Előfordul, hogy az alkotmány szabad, de az állampolgár nem; minthogy az is előfordulhat, hogy az állampolgár szabad, az alkotmány pedig nem.” (XII. könyv, 1. fej.)

Mert mint másutt írja:

„A három hatalmi ág esetleg jól oszlik meg az alkotmány szabadsága tekintetében, de nem jól az állampolgár szabadsága felől nézve.” (XI. könyv, 18. fej.)

Lehet, hogy a paradoxon a montesquieu-i formájában nem eléggé pontos, de semmiképpen nem tartható egy szellemes francia felületes szójátékának; egy első ízben Montesquieu által felállított fontos megkülönböztetést tartalmaz.

Montesquieu-t, ellentétben Hobbesszal, Locke-kal és a természetjogi iskola többi művelőjével, alig érdeklí az a kérdés, hogy az állampolgároknak joguk van-e politikai szabadsághoz. Ő a jogosultságot magától értetődőnek veszi. Montesquieu-t elsősorban az foglalkoztatja, hogy milyen típusú intézmények biztosítják a fennálló hatalommal szemben a polgárokat megillető politikai szabadságot.

„Örök tapasztalat... – írja –, hogy minden ember, akinek hatalma van, hajlik arra, hogy azzal visszaéljen, és hogy hatalmát egészen addig terjessze, amíg az korlátokba nem ütközik...”

Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az szükséges, hogy... hatalomnak szabjon mindig határt másik hatalom.” (XI. könyv, 4. fej.)

Ezért el kell választani egymástól a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat. A törvényeket ne az hozza, aki végrehajtja őket, és aki azokat egy-egy esetre alkalmazza, a bíró, megint más legyen.

A három államhatalmi ág megoszlásának elve befolyásolja a kormányrendszerek montesquieu-i osztályozását. Ha a három hatalom ténylegesen (és nemcsak elvileg) egy kézben egyesül, a rendszer despotikus. Oroszország, a török és a többi keleti birodalom a példa. Ahol a három hatalom közül legalább egy, a bírói hatalom, ha elvileg nem is, de ténylegesen jelentős mértékben elvált a másik kettőtől, ott az alattvaló némileg biztonságban él, és ennyiben szabad. Ugyanis „nem kényszeríthető olyasmire, amire a törvény nem kötelezi, és nincs eltűntva annak megtételétől, amit a törvény megenged” (XI. könyv, 4. fej.). Montesquieu szerint nagyjából ez volt a helyzet Franciaországban és más európai monarchiákban, ahol az uralkodó hatalmát alaptörvények és nemesi kiváltságok korlátozták.

Montesquieu ezután megkülönbözteti a korlátolt monarchiát a szabad alkotmánnyal rendelkező kormányrendszertől (amely rendszerint, de nem minden esetben, köztársaság). Montesquieu mindkét típust „mérsekelt” kormányzatnak tartja. De ahhoz, hogy maga az alkotmány szabad legyen, a bírói hatalom önállósága nem elég-

* A Montesquieu A TÖRVÉNYEK SZELLEMRŐL című munkájából vett idézetek többnyire Sebestyén Pál fordításában (1962).

séges, mert csupán azt biztosítja, hogy a polgárt a megalkotott törvények ellenére ne fosszák meg a szabadságától. Mi történik azonban akkor, ha maguk a törvények zsarnokiak? A független, pártatlan bírászkodás ezt nem akadályozza meg. A legjobb orvosság a zsarnoki törvények meghozatala ellen az, ha a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egymástól jórészt elkülönítve működik. Ha ugyanis a törvényhozó *teljesen* van azzal, hogy a törvény végrehajtása nem őrajta múlik, akkor kevésbé valószínű, hogy zsarnoki törvényeket hoz. Az ókorban, Montesquieu szerint, a köztársasági Rómának volt szabad alkotmánya. Az újkorban is talált egy országot, ti. Angliát, „melynek alkotmánya közvetlen céljával a politikai szabadságot tartja” (XI. könyv, 5. fejt.).

A kétféle hatalomválasztás tehát különböző célt szolgált Montesquieu-nél, ám bár ő ezt elfelejtette megállapítani. Amíg a bírói hatalom elválasztása az alattvaló (a polgár) szabadságát volt hivatva biztosítani, addig a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztása az alkotmány szabadságát. Ezen az alapon azután nemcsak azt tartotta elképzelhetőnek, hogy a polgár szabad lehetett ugyan, az alkotmány pedig nem volt az, hanem ennek az ellenkezőjét is.

Mindig is hajlamos lévén arra, hogy a nemességnek a közügyekben való szereplését regényesen kiszínezza, Montesquieu és a magyar alkotmány jól összeillettek. Az Európát beutazó, mindenre kíváncsi elfogulatlan francia *philosophe* sok mindent tudott Magyarországról. 1728-ban a pozsonyi diétára látogatott, ahol vezető személyiségekkel, többek között Nádasdi Lukács puspökkel és Esterházy prímással is találkozott. A húsz évvel később, 1748-ban megjelent A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL-ben a magyar nemességről rendkívül hízelgően nyilatkozott:

„...Az ausztriai ház – írja – szüntelenül a magyar nemesség elnyomásán munkálkodott. Nem tudta, milyen értékes lesz számára egykor ez a nemesség. Népeinél csak azt a pénzt kereste, melynek híjával volt. Nem vette tekintetbe az embereket, akik országában éltek. Midőn annyi fejedelem oszlozkodott országain, a monarchia alkotórészei mozdulatlanúságra és téllenségre kárhözhatóvá mintegy egymásra omlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, amely méltatlankodott, de mindent elfelejtett azért, hogy harcolhasson, és úgy vélte, hogy dicsőség számára, ha halni és megbocsátani tud.” (VIII. könyv, 9. fejt.)

A szemelvény a pozsonyi várban 1741-ben lejátszódó jelenetre utalt, ahol is az oszt-rák örökösödési háború elején a magyar nemesség lelkesen ajánlotta fel a reménytelen helyzetbe került Mária Teréziának: *damus vitam et sanguinem*. A monarchiát a magyar lovagiasság mentette meg – ahogy ezt mindenfelé beszélték.

A magyar nemesség gáláns viselkedése 1741-ben Montesquieu-nél döntő bizonyítékként szerepelt arra a tételére, hogy lojalitás nélkül monarchikus kormányalkat nem állhat fenn: ez ugyanis a rendszer *principe*-je. A magyar nemesség szemében a nagy tekintélyű francia *philosophe* kijelentése viszont intézményeiket és magatartásukat védelmezte, igazolta. Egészen érthető ezért, hogy Montesquieu könyve röviddel annak megjelenése után Magyarországon „biblikus tekintéllyé” vált (Eckhardt Sándor). Egy angol utazó (Caldwell) 1751-ben, a diéta idején már a könyv latin fordítását is látta egy pozsonyi könyvkereskedőnél.

A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL azonban mégsem elsősorban a hízelgő passzus miatt, hanem azért lett népszerű a nemesség körében, mert Európa többi társadalmi elitjéhez hasonlóan a műveltebb magyar nemes sok mindent megtanult belőle. Némileg Molière polgárához hasonlóan, aki egy szép napon ráébredt arra, hogy „prózában” beszél, a nemesség Montesquieu-t olvasva fedezte fel, hogy „alkotmánya” van, amely ősi privilégiumait, mentességeit, az ország valamennyi szokását egybefoglalja. A ne-

mesi kedélyeket pedig különösen felizgatta a hatalom megosztásának (csak részben megértett) eszméje. Montesquieu szerint a monarchia lényegéhez tartozott, hogy „*ha nincs uralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs uralkodó. Akkor csak zsarnok létezik*” (II. könyv, 4. fejt.). A sokat idézett passzus azt a hitet látszott támogatni, hogy mind a korona, mind a nemesség elévülhetetlen prerogatívák birtokosa, és hogy ez a két „hatalom”, ámbár kapcsolódik egymáshoz, egymás mellett, egymástól függetlenül működik. A végrehajtó hatalom a királyhoz tartozik ugyan, de a törvényeket az uralkodó a nemesi országgyűléssel együtt hozza. A hatalom megosztásának új eszméje a magyar korona országában mindenütt annyira átítatta a nemesi gondolkodást, hogy például 1792-ben – mint ezt Eckhardt Sándor kiderítette – Kolozsvárott az erdélyi státusok összehívására librettót írtak, amelyben a megszemélyesített három hatalmi ág tercettben énekelt.

Elégé naiv volt az elképzelés, amely szerint a hatalom megosztásának montesquieu-i elve már érvényesült volna a XVIII. századi magyar alkotmányban. De nem volt teljesen megalapozatlan. A kétpólusos magyar kormányzati rendszerben a korona és a nemesi országgyűlés mint a szokásjognak két egymástól nagyobbára független letéteményese áll szemben egymással. Tehát ebben az értelemben a politikai hatalom megoszlik. A nemesség annak fejében ruházta át az uralkodás és kormányzás hatalmát az országgyűlésen megkoronázott uralkodóra, hogy az esküt tesz, és Hitlevélben ígéri meg a (Werböczy TRIPARTITUM-ában felsorolt) kardinális privilégiumok, egyéni mentességek és kollektív jogok sértetlen fenntartását. A királyi prerogatívákat az ország sarkalatos jogai ellensúlyozzák. Amit a XVIII. század végi Magyarországon „*ősi alkotmánynak*” neveztek, az a két fél, a korona és az ország „*viszonyos kapcsolatán*” alapuló, szimmetrikusan összekapcsolt és kölcsönösen elismert jogok és köteleességek szokásjogi rendszere volt.

A két fél (a két „hatalom”) a király által összehívott diétán „*viszonyosan érinthetett*”, azaz egyezkedett egymással. A *dietalis tractatus* hagyományos eljárás volt, amelynek során a korona képviselői, a mágnások és a megyei nemesség követei összekapcsolták (*junctim*) az udvar által követelt újoncot, készpénzt (*subsidiium*) a nemesség sérelmeivel (*gravamina*), kérelmeivel (*postulata*) és esetleges egyéb intézkedésekkel, és egy valamennyi tárgyat felölelő egyezményt kötöttek. A paktumos eljárás nem ismerte a többségi elvet. Az egyezményt a király mint törvényt (*decretum*) kiadta. Ezt az eljárást Montesquieu közvetlen és közvetett hatása nyomán 1790-től törvényhozásnak nevezték. A *legislativa potestast* a király és a rendek közösen gyakorolták (*communicata*), és megkülönböztették a végrehajtó hatalomtól (*executiva*), amely 1848-ig a király számára fenntartott felségjog (*reservata*) maradt. Ez volt a lényege a magyar parlamenti tradíciónak, amely a korona és az ország között egyfajta alkotmányos egyensúlyt biztosított. Ámbár az egyensúly mindig is a korona felé billent, Lengyelország felosztása után a magyar alkotmány bizonyult a leghatékonyabbnak Közép- és Kelet-Európában.

Mindezek alapján a magyar nemesség, Montesquieu-tól is bátorítva, büszkén vallotta, hogy egy szabad alkotmány birtokosa. De a nemesség azzal már nem büszkélkedett (és nem is büszkélkedhetett), hogy a polgár szabad lett volna a magyar korona országában, ahol a politikai jogok a lakosságnak mintegy öt százalékát felölelő kiváltságos rétegekre korlátozódtak, ahol a városok – Erdélytől eltekintve – nem játszottak jelentős szerepet, és ahol a lakosság túlnyomó többsége jobbágyokban élt. A mindenkire egyformán érvényes jogon alapuló civil társadalom Nyugat-Európa egy-két országán kívül még sehol másutt, így többek között Magyarországon sem jött létre.

Montesquieu gondolatmenete szempontjából még fontosabb körülménynek számított az, hogy a parlamenti tradíciók kivül, amely Magyarországon egyfajta szabad alkotmányt biztosított, élt és virult egy másik politikai tradíció is, a jog autokratikus elve, amely viszont akadályozta a polgár szabadságát. A jogrend autokratikus elvének az volt a lényege, hogy a kormány rendeletkibocsátó joggal rendelkezett. Az autokratikus elv megvilágításához Montesquieu nyújt támpontot. Ő abból a Nyugat-Európában elterjedt tételből indult ki, hogy a polgár akkor szabad, ha „nem kényszeríthető olyasmire, amire a törvény nem kötelezi, és nincs eltérve annak megtételétől, amit a törvény megenged”. Montesquieu számára axiomatikus igazság volt, hogy ott, ahol a törvény hallgat, a polgár szabad (és ha valójában mégsem az, akkor a szabadsága megcsorbult). Ez volt a *presumptio iuris* (jogvélelem), amelyre a jogszolgáltatás Nyugat-Európában felépült.

A Rajna túloldalán, tehát a német és az attól keletre eső területek jogrendszerének kiindulópontja ezzel éppen ellenkezőleg az volt, hogy ahol a törvény hallgat – azaz, ahol a törvény a polgár szabadságát nem állapítja meg –, ott az államhatalom „szabad”. A kérdés magvához érkeztünk el: Közép- és Kelet-Európában a kormányhatóságok *törvényesen*, belátásuk szerint adhattak ki a polgárok szabadságába ütköző rendeletet. A megalkotott törvény kijelölte a határait, és így korlátok közé szorította a hatósági tevékenységet. De ahol nem volt törvény, a hatóság törvényes megkötöttség nélkül, azaz diszkrecionális hatalommal rendelkezett a polgárok felett (*freie Verwaltung*). A kormány rendeletkibocsátó jogot gyakorolt.

Ez a jog, a törvény autokratikus elve, a magyar jogrendszer elfogadott alapelve volt. A bíróságok nem kérdezték, hogy volt-e törvényes felhatalmazása a kormánynak vagy a helyi hatóságnak a döntés meghozatalára, hanem a rendeletet mindig mint törvényt fogadták el és alkalmazták az esetre, ha az megítélésük szerint nem ütközött országgyűlés által hozott törvénybe. A bíró, még ha független lett volna is – pedig az 1860-as évek előtt nem volt az –, nem tudta megvédeni a polgár szabadságát. Ahol a jog autokratikus elve érvényesült, ott csak mindenre kiterjedő és részletes, a parlament által hozott törvények és eljárások (azok az intézmények, amelyeket később a német jogtudomány *Rechtsstaat*-nak keresztelt el) tudták a polgár szabadságát biztosítani. Ezek Magyarországon jórészt hiányoztak. Mindent összevéve, Montesquieu paradoxonját alkalmazva azt mondhatjuk, hogy az 1848 előtti Magyarországon az alkotmány szabad volt, de a polgár nem.

Nem is lehet más nemzetet szabadnak nevezni, mint az angolt és a magyart – hirdette Zemplén megye egy 1784. évi feliratában. Az angol és a magyar alkotmány rokonságának a tézisé a „kalapos” király, II. József alkotmányellenes uralkodásával szembeszegülő nemesség kezdte hangoztatni. Ezután valahányszor az országgyűlési jogok védelme vagy azok kiterjesztése forgott kockán, az angol és a magyar alkotmány között felfedezhető párhuzamok taglalása a magyar politikaipamflet-irodalom szokványos témája lett.

Az angol–magyar alkotmányrokonság tézise Montesquieu közvetlen hatására mutat. Az ő könyvében fedezte fel a XVIII. század végén Adalbert Barits, a pesti egyetem jogtanára, hogy a létező alkotmányok között az angol a legjobb, mert az határolja el a legvilágosabban egymástól a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat.

A magyar alkotmányt bíráló, fitymáló szerzők, az 1790-es évek bécsi publicistái, később az erdélyi szász Harold Steinacker, a skót utazó R. W. Seton-Watson mint felületes összehasonlítókat vagy mint a magyar nacionalisták rögeszméjét utasították el az alkotmányrokonság tézisé. És a szigorú kritikusok kivétel nélkül mindig a montes-

quieu-i paradoxon másik oldaláról gyűjtögették az érveiket, kimutatva, hogy mennyire hézagosan védi a törvény Magyarországon a polgár szabadságát.

Montesquieu paradoxonja nemcsak az ősi alkotmánynak, de a XIX. században megreformált magyar politikai intézményrendszernek a megértéséhez is segítséget nyújt. Az 1848-ban és 1867-ben bevezetett reformok ugyanis az alkotmány két fő jellegzetességét életben hagyták. A paradoxon egyik (a parlamenti tradícióra vonatkozó) oldala a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyát, a paradoxon másik (az autokratikus jogvélelemre vonatkozó) oldala pedig a végrehajtó hatalom és a bírói hatalom viszonyát vizsgálja meg.

A nemesi országgyűlés 1848-ban az ősi alkotmányt reformokkal átalakította. Eltörték a jobbágyságot, kihírdették a jogegyenlőséget, választójogon alapuló képviselői kormányrendszert vezettek be. A Pozsonyból Pestre áthelyezett országgyűlésből modern parlament lett, amelynek a kormány jogi felelősséggel tartozott. A végrehajtó hatalmat az uralkodó már nem a számára fenntartott felségjogként, hanem a „független magyar felelős minisztériumon” keresztül gyakorolta (1848:3. tc.). Törvény írta elő a miniszteri ellenjegyzést, a miniszterek országgyűlési válaszadási kötelezettségét, és ugyancsak törvény szabályozta a miniszterek vád alá helyezését. Ambár 1848-ban a korona és a nemzet megegyezése sikertelennek bizonyult, az 1867-ben megkötött „kiegyenlítés” egy paktum volt, amelyet a két fél a *dietalis tractatus* eljárásnormáit betartva kötött meg. A szerződő felek megállapították az 1918-ig fennmaradt dualista rendszer alkotmányos elveit.

De a bevezetett reformok inkább növelték, mintsem csökkentették a politikai intézmények működésében megmutatkozó egyenetlenséget (sőt ellentétet), amely a magyar parlamenti tradíció és a jogrend autokratikus elvének az együttes érvényesüléséből adódott. 1867 után megerősödik a parlament befolyása. Hatalmasra duzzad a törvénytár. A törvények megteremik a piacgazdaság feltételeit, szabályozzák a modern tulajdonjogot, biztosítják a személyi szabadságot. A minisztérium már nemcsak jogilag, de politikailag is felelős az országgyűlésnek. Ugyanakkor azonban erős marad a kormány felelőssége az uralkodó irányában is. Így a poliukai felelősség még a huszadik században is dualisztikusnak mondható: a kormány nem boldogul, sőt nem maradhat fenn, ha elveszti akár az uralkodó, akár a képviselőház bizalmát. A népszerűsége csúcsára érkező Wekerle Sándort 1894 decemberében impozáns többség támogatja a Házban, a miniszterelnök mégis benyújtja Ferenc Józsefnek a lemondását, mert mint a Házban bevallja, elvesztette a korona bizalmát. De a Ház sokkal gyakrabban buktat kormányt, mint az uralkodó. A legelső mindjárt Gróf Lónyay Menyhért volt 1872-ben. A parlament ugyan kormányt buktat, de az ellenzék mégsem kerül hatalomra. Az új kormányt Ferenc József mindig a „kormánypartból” nevezi ki. A kormányt először kinevezik, azután kerül sor a választásra. Gróf Tisza István miniszterelnök elvesztette a parlamenti választást 1905 januárjában. Ez egyedülálló esetnek számított nemcsak a magyar, hanem Közép- és Kelet-Európa 1945 előtti politikai történetében is. Alkotmányválság kerekedett a vereség nyomán, amelyből végül is a korona került ki győztesen.

A dualista rendszerben tehát a kormány politikailag és jogilag alkotmányos és felelős volt, de nem volt parlamentáris a rendszer nyugat-európai értelmében. Ennek fő oka nem a szűk választójog volt (amely ténylegesen szűk volt), még csak nem is a nyílt szavazás és az intézményesített korrupció rendszere, hanem az, hogy a kormány autoritásának a forrása nem a választó közönség döntése vagy a parlamenti többség

volt, hanem a korona és a parlament egyezkedése. A kormánynak a parlamenttel szemben fennálló politikai felelőssége főleg abból állt, hogy az ország jogait és érdekeit az uralkodóval és Ausztriával szemben oltalmazza, és így fenntartsa a nemzet és a korona közötti alkotmányos egyensúlyt.

Az 1918 előtti magyar országgyűlésnek a végrehajtó hatalomra gyakorolt befolyása mégis vetekedett a Rajnától keletre található parlamentekével. Ennek alátámasztására felhozható legjobb példa talán az, hogy a magyar parlament tíz évig, 1902 és 1912 között meg tudta akadályozni a hadsereg létszámemelésének a törvénybe cikkelyezését, pedig általános vélemény szerint a létszámemelés elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy a monarchia megőrizze európai nagyhatalmi státusát. A bécsi Reichsrat vagy a német birodalmi parlament aligha volt képes a végrehajtó hatalommal szemben ekkora ellenállás kifejtésére.

A Habsburg Monarchia összeomlása után az országgyűlés elvesztette az alkotmány védelmével összefüggő funkciót. A választott képviselőház immár nem „a nemzeti jogok” letéteményese a kormányzóval, a kabinettel és a hadsereggel szemben. Az országgyűlés befolyása csökkent. De kormányt azért időnként buktatott, és még a második világháború idején is – egészen 1944 októberéig – fenntartotta az alkotmányos formákat, amikor a környező országokban már mindenfelé a hadsereg volt uralmon.

A magyar alkotmány másik alapvető jellegzetessége, a jog autokratikus elve, szintén érvényesült 1867 után. Fontos változás azonban, hogy a bírói szervezet ekkor már függetlenné válik a végrehajtó hatalomtól (a kormánytól és a megyéktől is). A bíró védi a személy szabadságát, a tulajdont, a magánszerződést. A sajtó többé-kevésbé felszabadul. Autonómiához jutnak a bevett vallások, és felpezsdül az egyesületi élet. Sok minden megvalósul abból, amit Montesquieu a polgár szabadságának védelmére nélkülözhetetlennek tartott. De a jogállam (*Rechtsstaat*) csak hézagosan épül ki. Montesquieu persze nem tudott a *Rechtsstaat*ról. De itt az a lényeges pont, hogy ahol, mint Magyarországon is, a jogvédelem az állam, nem pedig az egyén jogából indul ki, ott a *Rechtsstaat* intézményei nélkül nem lehet az állampolgári szabadságot annak montesquieu-i értelmében biztosítani. A magyar törvény pedig az állampolgári jogokat nem állapítja meg. Országgyűlés által hozott törvény helyett a miniszter és a helyi hatóság, a megye rendeletei diszkrecionálisan gyakorolt hatalommal szabályozzák az egyén és a társadalmi csoportok szabadságát érintő viszonyokat. Az adminisztratív beavatkozás felöleli a gyülekezési, az egyesületi és a sztrájkügyeket, sőt kiterjed például még az egyházak és az állam kapcsolatának jelentős részére is. Ezekben és sok száz más ügyben a jogviták nem a független bíró elé kerülnek, hanem minisztériumi és megyei tisztviselők intézkednek. A miniszter vagy helyi közege, illetve a megye többnyire toleráns, sokszor kifejezetten liberális szellemben jár el, máskor viszont brutálisan. De a lényeges körülmény az, hogy – még egyszer Montesquieu-t idézve – a polgárt olyasmire is lehetett kényszeríteni, „amire törvény nem kötelezte”, és olyasmitől is el lehetett tiltani, „amit a törvény megengedett”.

Ezen túlmenően, az autokratikus jogvédelem – miután az az állam, nem pedig a polgár jogából indul ki – lehetővé teszi, hogy a végrehajtó hatalom (nem ütköztén egy másik hatalomba!) állandóan tágítsa azoknak a rendelkezéseknek a körét, amelyen belül tovább korlátozódik az egyén szabadsága ott, ahol azt a törvény kifejezetten nem védi. A XIX. század végén az egyén életébe való kormányzati adminisztratív beavatkozás *praeter legem* megnőtt. (Montesquieu megfigyelése szerint azért nőhetett meg, mert ennek nem szabott határt másik hatalom.) Concha Győző, a budapesti

egyetem vezető jogásza már 1882-ben panaszolta, hogy a kormány kezében „*oly terjedelmű, oly fokú hatalom van összpontosítva, amilyennek analógiáját sehol másutt nem találjuk*”. Pedig a XIX. századi hatósági beavatkozás még gyerekcipőben jár ahhoz képest, amivé az első világháború alatt és után kinőtte magát.

Ha a XIX. században reformált politikai rendszer két domináns jellegzetességét, a parlamenti tradíciót és az autokratikus elvet előtt tartva Montesquieu paradoxonját a magyar viszonyokra alkalmazzuk, akkor ismét arra a következtetésre juthatunk, hogy szabad volt ugyan az alkotmány, de nem volt szabad az egyén. A magyar alkotmány csodálói és kritikusai, mint korábban, a XX. század elején is a montesquieu-i paradoxon egy-egy szemben álló oldaláról gyűjtötték össze az érveiket.

A második világháború után Magyarországon, amint a többi népi demokráciában is, a kormányzást kézbe ragadó kommunisták elutasították a hatalom megosztásának az elvét: Montesquieu felfedezését burzsoá ideológiának, sőt szemfényvesztésnek nyilvánították. A pártállam alapelve, az ún. „demokratikus centralizmus”, a hatalom egységét írja elő. Montesquieu paradoxonja csak a „mésékelt”, azaz korlátolt kormányzati rendszerekre vonatkozott. Ahol a hatalom egyáltalán nincs megosztva, ott sem az egyén, sem az alkotmány nem szabad, és a kormányzati rendszer *per definitionem* despotikus. A *philosophe* kételkedett volna abban, hogy a despotikus rendszer az eltérő politikai hagyományokkal rendelkező kelet-közép-európai országokban tartósan fennmaradhat.

A kommunista hatalom szétverte mindazt, ami a liberális XIX. században a nyugati civil társadalom intézményeiből már megvalósult. Elvette a magántulajdont, és kiszájtította a gazdaságot; megszűnt a piac, az állam lett az egyetlen munkaadó. A Rákosi-rendszer a legegységesebb személyi jogokat sem biztosította. Az 1956-os forradalom utóhatásaként a rendszer az 1960-as években már részben helyreállította a személyi szabadság elemi formáit, de a pártközpont a hatalom centralizációjához továbbra is ragaszkodott, és önálló társadalmi szervezetek kifejlődését nem tűrte el. Nem volt független sajtó, önálló egyesület vagy autonóm egyház.

A kommunista pártközpont négy évtizedig elnöki tanácsi és minisztériumi rendeletekkel kormányzott. Az 1949-es és az 1972-ben módosított alkotmány szerint a szuverenitásában elvileg korlátlan parlament valójában a hamis választások és eljárási szabályok satnya gépezetévé züllött. Törvényhozói jogkörét jobbra az Elnöki Tanács vette át. Még az is előfordult, hogy ennek szabályos összehívása helyett a testület tagjaival „*kortelefon útján fogadtattak el törvényerejű rendeleteket*”. Noha az 1980-as években a kormányzat az állampolgárral szemben már egyre engedékenyebbé vált, a parlament törvényhozó szerepét még szűkebbnek találjuk, mint amilyen az a Rákosi-rendszer éveiben volt. 1949 és 1953 között, tehát négy év alatt, az országgyűlés hatvan napon ülésezett, és harmincnégy törvényt hozott. Ezzel szemben 1980 és 1985 között, egy öt éves ciklusban, a testület csak harminckét napon ülésezett, és mindössze huszonkét törvényt fogadott el – érdemi vita nélkül és egyhangúlag.

Montesquieu kormányzati eszméi bámulatos erővel jelentkeztek újra a magyar közéletben a 80-as évek derekán, amikor a rendszer olyan mély válságba jutott, amelyből már többé nem tudott kilábolni. A kormányzat a fenyegető gazdasági csőd miatt reformokba fogott. Ahelyett azonban, hogy a rendszer talpra állt volna, a gorbacsovi külpolitika és az időközben megszerveződő belső ellenzék nyomása alatt a pártállam 1989 őszén szétesett. Ezen Montesquieu egyáltalán nem csodálkozna. A reformkommunisták a rendszer sírásói lettek, mert megfeledkeztek arról, hogy a félelem a despotikus rendszer *principe*-je.

Sokan vallják 1848-ról, hogy az „törvényes forradalom” volt; 1989-ben pedig állítólag Magyarország „tárgyalásos forradalma” zajlott le. Szavakkal való játék ez, de nem feladatom a rendszerváltás történeti elemzése. Mert az kétségtelen, hogy a népi demokratikus rendszert egy más politikai rendszer váltotta fel. De a változás folyamatosan, törés nélkül ment végbe. Paradox módon a változás kikényszerítésében a tömegtüntetésnek és erőszakos zavargásnak Magyarországon sokkal kisebb volt a szerepe, mint a többi népi demokráciában; ugyanakkor viszont a rendszer ellenfelei egyedül Magyarországon tudtak kommunista, sőt szocialista részvétel nélkül kormányt alakítani. Ha a politikai intézmények lassú átformálódását a maguk összességében nézzük, a változás majdnem mindenütt radikális volt, de mégsem állítható, hogy Kelet-Európában bárhol egy „új” politikai rendszer jött volna létre: mindenütt régi vagy régóta áhított intézményeket élesztettek újjá.

Intellektuelek és professzorok özonlítotték el a politikát, de az átalakulás a gazdaság vagy a politika nagy kérdéseiben mégsem dobott a felszínre új eszméket, hanem mindenütt régi, kipróbált európai elvekhez és eljárásokhoz kezdtek visszatérni. Ebben az intellektuális klímában nagyon is érthető, hogy az, amit Montesquieu a hatalom megosztásáról kétszáznegyven-egynéhány évvel ezelőtt megállapított, a kommunista párturalmi monopóliummal szemben hatékony orvosságnak számított.

A magyar szamizdat irodalom és a később nyíltan fellépő ellenzék rendszeresen idézte Montesquieu-t. De a reformokat kidolgozó Kilényi Géza, az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója is a „sokat szidott és kárhóztatott” francia filozófusra hivatkozva javasolta, hogy az államhatalmi ágak között ne egyszerű munkamegosztás legyen, hanem hogy ezek „*kölcsönösen egymás korlátjaiként kell hogy jelentkezzenek*”.

A politikai átalakulás az országgyűlési reformmal indult meg. 1987 szeptemberében az országgyűlés harmincegy év után először ült össze úgy, hogy a pártközpont nem szabta meg előre az ülésszak időtartamát. Az 1987:XI. törvény, amely a lavinaszerűen elinduló sorozatos alkotmánymódosítások között a legelső volt, megszorította az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletek kibocsátására vonatkozó hatáskörét. Megnőtt az országgyűlés törvényalkotó szerepe: egyedül az 1987. őszi ülésszak idején tizenkét törvényt alkotott. A következő évben a parlament politikai szerepe fokozatosan erősödött, a vita egyre szabadabbá vált. Döntő változásra került sor 1989-ben. Törvényben szabályozták a kormány ellen beadható bizalmatlansági indítvány körüli eljárást. A Németh-kormány politikailag felelős lett a parlamentnek, és lazult, később pedig megszűnt függése a pártközponttól.

A politikai hegycsuszamlás, a rendszerváltás 1989 második felében történt. A párt hosszú huzavona után feladta vezető szerepét, és hajlandónak mutatkozott arra, hogy a rendszer ellenfeleivel szabad választáson versenyezzen a kormányzati hataloméért. A lázas törvényalkotás, az év folyamán meghozott ötvennyolc új törvény közül a legjelentősebb az október 23-án kihirdetett törvény volt, amely formailag ugyan alkotmánymódosítás, de valójában az ország új alkotmánya lett. Az 1989:XXXI. tc. Magyarországot független köztársaságnak és demokratikus jogállamnak nyilvánította. Az alkotmány a montesquieu-i hatalommegosztás elvét mindhárom állami funkció vonatkozásában érvényesíteni igyekezett. Parlament által választott köztársasági elnök került a megszüntetett Elnöki Tanács helyére, szabályozták a törvényhozó és a végrehajtó hatalom kapcsolatát.

Az év második felében keresztülvitt változásokban már döntő szerephez jutott az

időközben különböző pártokra hasadt parlamenten kívül szerveződő ellenzék. A hazai és a külföldi sajtó túl sok energiát fordított az ellenzéken belüli éles személyi ellentétek és később a pártharcok elemzésére. Valójában a pártok a döntő kérdésekben szorosan együttműködtek. „*Ránk tort az egyetértés. – Szinte kiszúrja szemünket a konszenzus*” – írta 1989 végén Gombár Csaba. Lényegében egységes reformjavaslatot dolgozott ki az Ellenzéki Kerekasztal 1989 nyarán. Enélkül az elhúzódo háromoldalú tárgyalások egyetlen szakaszában sem kényszeríthette volna az ellenzék a reformkommunistákat a radikálisabb reformváltozatok elfogadására. Az októberi alkotmányrevízió egy, a parlament feje felett megkötött paktumon alapult. Azért is ment keresztül könnyen a Házban. Ezt követően az (első) köztársasági elnök megválasztásának kérdésében éles ellentét robbant ki az ellenzék két nagy pártja, a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége között. Ekkor elromlott és azóta sem sokat javult a pártok közti viszony. De az első szabad választás megtartása után az Antall-kormány májusi kormányalakulása megint csak paktumokkal járt együtt: részben a koalíciós partnerek, részben pedig a kormánykoalíció és az SZDSZ között. Az 1990 júliusában becikelyezett újabb alkotmánymódosítás ismét pártközi megegyezésen alapult. Az immár rendszerré vált, parlamenten kívül kötött megállapodásokat az a szabály teszi szükségessé, amely az alkotmány bármilyen módosítását kétharmados parlamenti többséghez köti. De itt többről van szó. Az előzetes pártközi megállapodások rendszerében egy régi tradíció éledt újjá. Paktumos volt a törvényhozás 1945–46-ban és az 1920-as években is. Sőt Deák Ferenc politikája is paktumos volt; az ő politikai stílusa pedig az ún. ősi alkotmány eljárásjogán, a *dietales tractatus* (az országgyűlési egyezkedések) rendszerén alapult. Húzódozik a magyar politikus, mint ahogy a múltban is mindig viszolygott attól, hogy sarkalatos kérdésekben a többségi elv annak merev formájában érvényesüljön.

Teljesen új vonása viszont a kialakuló politikai rendszernek, hogy a paktumos politika a magyar történelemben először egy olyan alkotmány megteremtéséhez vezetett, amelyet a legtöbb (hacsak nem valamennyi) politikai csoport elfogadhatónak tart. A múltban ez másképp volt. Az ősi alkotmány körülményei között a korona és az országgyűlés *tractatusa* soha nem hidalta át a jogok és kötelességek elosztásáról a két fél által vallott eltérő véleményt. A 48-as áprilisi törvényeket Bécs és az ország ellentétes módon magyarázta. A 67-es kiegyezésnek mindig volt egy jelentős alkotmányos ellenzéke. Az 1918-as összeomlás nyomán nem született konszenzuson alapuló hatékony intézményrendszer. Az 1920. évi restauráció mindössze egy „*alkotmányos provizóriumot*” produkált. Az 1945-ben hamis premisszákra épült új politikai rendszert a kommunista párt három éven belül szétverte. Az 1949-es alkotmány csaláson alapult. Az 1956 októberében egy nyugati demokratikus alkotmány megteremtésére kialakuló konszenzust a szovjethatalom katonai beavatkozása megsemmisítette. A magyar politikai hagyományoktól idegen, szűk kommunista műveltségű Kádár az új középosztály sorában időnként ugyan népszerű volt, de harminckét éves diktatúrája alatt arra soha nem gondolt, hogy konszenzuson alapuló politikai rendszert vezessen be.

1989–90-ben precedens nélküli helyzet állt elő. Az új rend jövője miatt aggodalmaskodó hivatásos pesszimisták és a minden káán csomót kereső szakértők elgondolkozhatnak azon, hogy kedvező nemzetközi körülmények között a megkötött paktumok, szabad választások és referendumok nyomán létrejött egy olyan alkotmány, amely valamennyi politikai csoport (beleértve még a volt kommunisták többségét is) konszenzusán alapul. Bármilyen éles politika ellentét és személyes ellenszenv

válassza is el egymástól az 1990 tavaszán megtartott országos választást megnyerő és májusban koalíciós kormányt alakító jobbközép pártjait és az ellenzéki pártokat, a magyar politikai spektrumból első ízben hiányzik az alkotmány, azaz a politikai rendszer ellenzéke. Rövidlátó és a történeti előzményeket szem elől tévesztő az a vélemény, amely a magyar politikának a parlamenti rendszer mellett elkötelezettségét bizonytalannak tartja. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a múlthoz hasonlóan, az országgyűlés a jövőben is a politikai élet központja lesz.

Az ország tehát hatályos, ténylegesen alkalmazott és általánosan elfogadott alkotmánnyal rendelkezik. Az érvényes alkotmányt azonban hitelt érdemlő körök politikailag mégis ideiglenesnek minősítik. A probléma abból a már említett körülményből adódik, hogy az alkotmány formailag az 1949:XX. törvény többszörösen és radikálisan módosított változata. Ambár a kommunista alkotmány revíziója olyannyira széles körű, hogy az eredeti szövegből úgyszólván kő kövön nem maradt, érthető, hogy a vezető politikusok az új, demokratikus rendszert saját testére szabott alkotmánnyal szeretnék felruházni. A 1989. október 23-án kihirdetett törvény bevezetője az alkotmány szövegét „*hazánk új Alkotmányának elfogadásáig*” állapítja meg. Hivatalba lépésekor Antall József miniszterelnök az új alkotmány elkészítését az országgyűlés és a kormány teendői között sorolta fel. Szabad György, az országgyűlés elnöke a Londoni Egyetem Kelet-európai Intézetében 1990 decemberében tartott előadásában 1993-ra jósolta egy új alkotmány bevezetését.

Elképzeltető, hogy a jelenlegi alkotmányt a közeljövőben egy új váltja fel. De ez mégsem tartható valószínűnek, hacsak az új alkotmány a fontosabb rendelkező részek érvényben hagyásával nem korlátozódik merő szövegátrendezésre. Az országgyűlés munkarendje túlfeszített (az Antall-kormány hivatalba lépését követő első hét hónapban az országgyűlés több mint száz törvényt és határozatot hozott). Az alkotmányt érintő bármilyen törvény meghozatalához megkívánt kétharmados országgyűlési többség szabálya miatt a kormánykoalíció és az ellenzék jelentős részének előzetes pártközi értekezleten megszülető egyetértése lehet az eredményes eljárás egyetlen járható útja. Ez viszont egy mindent átfogó rendezés szintjén aligha lesz könnyen biztosítható. Az elkövetkező években a kormánynak és a parlamentnek oly nagyszámú, égetően elintézésre váró feladattal kell szembenéznie, hogy ha az alkotmány revíziója szükségessé válik, a politikusok – a már kialakult gyakorlatot követve – gyökeres változtatás helyett valószínűleg ismét az *ad hoc* alkotmánymódosítás eszközéhez folyamodnak majd. Elvégre annak nagy része, amit a jog egy „szabad alkotmány” megteremtése érdekében megtehet, már törvénytárba került.

A montesquieu-i paradoxon másik oldalán (amely a magyar politikai intézményeknek a múltban is mindig a sebezhetőbb oldala volt) az eddig elért eredmények már kétségtelenül szerényebbek. Azonban 1989–90-ben – az országgyűlés jogainak a biztosításával párhuzamosan – sor került a jogállam alapjainak a megteremtésére is. A törvényhozó célja az volt, hogy az egyén alapjogait sarkalatos, azaz csupán az országgyűlés kétharmados többségével változtatható és független bíróság előtt kikényszeríthető törvényekben állapítsa meg, hogy leszűkítse a kormány és közegeinek diszkrecionális jogkörét, és hogy bírói útra terelje az elvi természetű vitás ügyeket. Ma még sok minden hiányzik. Többek között nem védi még törvény a szabad sajtót. Rendezésre vár a rádió és a televízió. Nincs törvényben szabályozva a rendőrség működése. De jelentős eredménynek számít, hogy Magyarországon első ízben országgyűlés által hozott és bíróság előtt kikényszeríthető törvény védi az állampolgár jogát az egyesül-

lésre (1989:II. tv.), a gyülekezésre (1989:III. tv.), a sztrájkra (1989:VII. tv.), a külföldre való utazásra és az országból való kivándorlásra. Ezek a – részben már módosított, részben pedig a jelenleginél sokkal részletesebb (főleg eljárásjogi!) szabályozásra szoruló – törvények valamennyire alkalmasak arra, hogy az egyén és a csoport jogai védelemben részesüljenek. Az egyenlőség elvén alapuló törvény szabályozza a lelkiismereti és a vallásszabadságot, valamint az állam és az egyházak viszonyát (1990:IV. tv.). Ez a törvény is paktumon alapul (ti. a kormány és az egyházak között). A törvények jelentősen kiterjesztik a bírósági hatáskört. A reformokat betetőzi az alkotmánybíróság felállítása (1989:I. és XXXII. tv.), amely a jogszabályok alkotmányosságát bírálja felül.

Megvannak tehát a jogi és az intézményes előfeltételei annak, hogy az államhatalom három ága a Montesquieu által felállított mérce szerint elváljon egymástól. De elválnak-e majd a valóságban? Az alkotmány bírálói rámutatnak arra, hogy a politikai pártok félték az önálló végrehajtó hatalomtól. E bizalmatlanság miatt a közhatalmat az alkotmány elvileg a parlamentben összpontosítja. Az országgyűlés és nem a nép által választott köztársasági elnök jogkörét az alkotmány túlságosan szűkre méretezi.

Formálisan nézve, az országgyűlés kizárólagos hatáskörébe utalt ügyek köre csakugyan tágra szabott. Vannak, akik a parlamenti rendszert úgy értelmezik, hogy lényegében a parlament kormányoz. De ennek az álláspontnak a jelentőségét nem szabad eltúlozni. Meg kell különböztetni a politikai retorikát a tényleges hatalmi viszonyoktól. Ma még átmeneti rendszerben élünk. Az országgyűlés nemhogy kormányozna, de tulajdonképpen még nem vált hatékony ellensúlyá a végrehajtó hatalommal szemben, amelynek a rendelkezési köre ma még túl tágas. A kormány az ország javainak a legfőbb birtokosa, illetve kezelője. Irányítása alá tartozik a gazdaságnak mintegy kilenczöred része és a társadalmi szervezetek zöme. Ma liberális politikusok próbálják adminisztrálni a szocializált állami gazdaságot. A végbevitt alkotmányos reformok nem tüntették el az autokratikus jogelvet: ez továbbra is az állam oldalán maradt (az Alkotmány 35 [2] és 37 [3] §-a). A kormány rendeletkibocsátó hatalma – a jogállam irányába megtett lépések ellenére – még mindig monstruózan nagy és meghatározatlan a pénzügyekben, a gazdaságban, az egészségügyben, a művelődésben és ezer más téren. A végrehajtó apparátus széles diszkrecionális hatalmát, a kézi vezérlés rendszerét néha azon az alapon helyeslik, hogy – úgymond – „szabad mozgásra van szüksége egy olyan kormánynak, amely rendszerváltást akar végrehajtani”. Nyugati közgazdászok is lehetők tartják, hogy Kelet-Közép-Európának a piacgazdaságra való áttérését talán egy peronista típusú autoritárius rendszer viszi majd keresztül. Ha erre bárhol sor kerülne, ez nemcsak az egyén és az alkotmány szabadságának okozna beláthatatlanul nagy kárt, de tetejében még a piacgazdaság bevezetésének se tenne jót.

Csodaszerek nincsenek a parlamenti kormányzás (éppen nem fenyegető) és a miniszteri omnipotencia (már valóságosabb) veszélyével szemben, de van egy-két jól ismert intézményes orvosság.

1) A kormány hatalmát a köztársasági elnök jogkörének kiterjesztésével lehet korlátozni. (Az ebben a kérdésben 1989 őszén kirobbant éles pártellentétek és a két referendum eredményei miatt változásra ezen a téren a közeljövőben aligha lehet számítani.)

2) A felsőház megalkotása a kormányhatalom erősítése nélkül ellensúlyozná a képviselőház hatalmát. (A felsőház rossz emléket idéz fel, és felállítása nem érdeke a pártoknak.)

3) A kormány parlamenti ellenőrzése sokkal hatékonyabbá válik, mihelyt a hatalomban a pártok egymást váltogatják. (Hogy erre mikor kerül sor, az természetesen a parlamenten és a választóközönségen múlik.)

4) A helyi közigazgatás széles önkormányzata lényeges alkotmányos garancia lehet. (Ma még nehezen lemérhető, hogy mekkora hatalommal rendelkezik majd a megyék és városok élén álló köztársasági megbízott.)

5) Végezetül, a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom közötti alkotmányos egyensúlyt leginkább az önálló bírósági hatalmi ág megerősödése és a jogállam intézményei, különösen a közigazgatási és az alkotmánybíróság széles jogköre biztosítja. (Az alkotmánybíróság máris önálló tényezővé vált.)

Az államhatalmi ágak radikálisan keresztülvitt elválasztásának formális biztosítékai mellett legalább annyira fontos szerepet játszanak a társadalmi biztosítékok. Így egyebek között az önálló vállalkozó- és menedzserrétegek megerősödése, a szabad sajtó, a (valamennyire) autonóm rádió és tévé, a mindenkori kormánytól független politikatudomány-kifejlődése, mindenekfelett a tolerancia szellemének a megerősödése. Montesquieu véleménye se érdektelen: őszerinte a köztársasági kormányzat *principeje* a politikai erény: a haza szeretete és a polgári egyenlőség tisztelete. Ezek nélkül nem marad fenn a köztársasági rendszer.

Mindent összevéve, 1989–1990-ben, két év alatt a politikai intézmények formális alapjaiból létrejött annyi, amennyi egy nyugat-európai liberális rendszer működéséhez elengedhetetlenül szükséges. Nem tudjuk, hogy ezek az alapok milyen irányban fejlődnek majd. (De nem azért nem tudjuk, mert a tárgyról nem tudunk eleget, hanem azért nem, mert az ember szabad. Nincs előre meghatározva, hogy milyen irányban változtat azon, amit saját maga teremtett. Minden emberi alkotás elrontható.)

Még sincs okunk attól félni, amitől sok közgazdász fél, hogy, mint a múltban, a magyar politika autoritárius (peronista) irányba fordul. A politikailag érett és alapjában véve toleráns csoportokból álló új vezetőréteg, amely nagyon rövid idő alatt éppen nem tökéletes, de adekvát intézményeket alkotott, képes arra, hogy ezeket az intézményeket úgy működtesse, hogy mind az alkotmány, mind pedig az egyén szabaddá váljon, és így a veszély, amire Montesquieu paradoxonja utal, már ne kísértsen a magyar politikában. Végre egyszer a politikai intézmények jellege nem okoz megoldhatatlan problémákat. Végso soron az új alkotmány sikere politikai tényezőktől függ: meglesz-e a kormányban és a parlament pártjaiban a kellő bátorság ahhoz, hogy szembenézzenek azzal a társadalmi megrázkódtatással, ami az állami gazdasági rendszer gyors lebontásával szükségszerűen együtt jár.

Balogh Attila

NUMERO XL

Itt szárítkozik
dombok lázas bőrén
az eső utáni erdő
vénesszony szőre,
s ha szédítü álmát
a bokrok szoknyái mögé dugdosott ember,
szája sarkáról elkanyarodik
a fölébredt pete
kék legye,
s bogarak tömege fényesen treccsen
férfiak mocorgó hasáról,
szám kényes fogai előtt
megédesedik a levegő,
körüljárják a csók dongói,
s én hagyom magam,
nyelvem még őrzi
a zúzódott zöld tavat,
s engedi színét szivárogni
a ködben totyogó hajnal,
ha állatok nyála ébred a betonon,
s az idő fényes tetejéről csorog
a kék szemöldökű patak,
tél gödrében
a himnuszt ugató néphez,
finn-ugor dadogás őrzi a kegyeletet,
föld hűvös morzsáihoz hiába teszem,
ez a gyermekem is már halott,
csorogva erdők színes nyálán,
az ezüst szuszogású savanyú szélben,
öngyilkosok szétszórt csizmáit
bokámhoz koccantó mezőn,
zöld köhögésű asszonyok közt,
nevetnek reám,
megvan minden foguk,

és te halódtál már meg
az én lábocskámon,
a balta árnyékú bottal
tüdőn vert csecsemőn,
prüszkőli eper színét
a február zezzenésű télbe, hétfőn
s délután,

szépséges szép soha-szerelmem,
te gyönyörű ribanc,
predesztinált turistája ennek a szerelemnek,
pizsamakabát bordáin
idegen-vizelet,
te biciklizel,
én bicegek,
álmos kőcaival hajadnak visítva
fésű agyara elől,
éjszaka bőre alatt a lopott kutyával,
tücsök talpa miatt csörgő pipacsok
nyers húsát színező szivárvány háton,
jeges patájú szarvasokkal,
a dombok hóna alá szorulva innen,
kőrmömön csücsülő csendes kavicsait
el-elfricskázva a hazának,
nem vagyok madzsar
se ejrópai,
városba falazva
nyugalmas nyávogás a himnusz,

s oly nyomorultnak érzem magam,
hogy szépnek
s büszkének lennem
most már muszáj,
kuporogva is fényes bűneimtől,
ablaküvegnek dűtött hasadhoz
amikor lenyúzva onnan a langyos homályt,
a boldogságra uszító öleden
barna kócok közé roskadt
piros gödréhez az éjszakának,
cecsemő szagos homlokához hajló füvek
két kései közé,
testem patakjait szétugató ujjaidhoz,

s mondd, Uram,
kik ezek a kevés álmú
boldog műfogsorok,
ezek az üres gömbölyűk,
lányak, korrekt ostobák,
átvilágított patakok,
autós cifra kanok,
csók-másoló automaták.

NÉHÁNY SOR SZALAI SÁNDOR ÉS KÁDÁR JÁNOS LEVÉLVÁLTÁSA ELÉ

Édesapám, Szalai Sándor 1983. május 18-án halt meg; éppen két hónappal azután, hogy – régi-régi és sokat hangoztatott kívánságának megfelelően – a család (minden hipokrita orvosi ellenkezés dacára) megmondta neki a *valós* diagnózist: gyógyíthatatlan hasnyálmirigyrákban szenved. Apám hallatlan bátorsággal és tartással nézett szembe a halállal, és hálás volt azért, hogy idő adatott: elvégezhesse és elrendezhesse mindazt, amit még igazán fontos dolgának tartott. Közéleti vonatkozásban két feladatot jelölt ki a maga számára: az egyik a bős–nagygyárosi ügyben való személyes kiállás, a másik az Akadémia megújítására tett javaslatoknak összeállítása volt. A két feladat a fejében összefüggött: az akadémikusi testület fiatalítását és rugalmasabbá tételét látta az egyetlen útnak arra, hogy – egy friss generáció hatalomba juttatása révén – a tudomány és annak hazai szervezetrendszere végre „európai” módon viselkedjen, végre függetlenedjék a napi „realpolitikától”. (Azért érdemes erről röviden említést tenni, mert a megelőző tíz évben Apám volt az Akadémia által gyakorolt „egyfelől–másfelől” típusú kádárista tudománypolitika egyik élharcosa. Nemcsak az itt közölt levél, hanem az akadémiai vezetés számára a betegágyán összeállított fiatalítási program is egyben önkritika volt tehát, és *szakítást* jelentett onnőn korábbi életútjával.)

E két hónap másik produktuma a Kádárnak a vízlépcső ügyében írt levél, amelynek előzményeiről érdemes talán néhány szót ejteni.

Ami Apámnak Kádárhoz fűződő kapcsolatát illeti, nem tartozott a „bejáratosak” közé. De a Rákosi által bebörtönzöt-

tek között működött valamiféle laza egymásra figyelés, az egykori *közös* börtönélmény még akkor is az összetartozás alapja volt közöttük, ha egyébként nem érintkeztek. (E láthatatlan közösségükre is utal Apám levelének első bekezdése.) Az itt közöltön kívül 1978-ban zajlott le egy levélváltás közöttük, amelyben Kádár – üztes távolságot tartva – elismeréssel adózott a politikai elfogadásáért akkoriban igen sokat tévő Apám tudományos és tudományszervezői tevékenységének:

„Megkaptam december 21-i szíves levelét és az »Idő a mérlegen« című kiadvány nekem szánt példányát. [...] Valóban régen találkoztunk, mégis, részben sajtóhírekből, részben a területről eredő jelentésekből követni tudom az Ön hazai és nemzetközi tevékenységét, amely segíti társadalmi törekvéseinket, s nyilván azt is, hogy a szociológia mint tudomány valóban megalapozódik hazánkban... Szívélyes üdvözléssel: Kádár János”

Az 1983-as levél valószínűleg nem íródott volna meg ez utóbbi előzmény nélkül – még a valóban jó barátnak számító és a közvetítői szerepre köztudottan széles körben vállalkozó Aczél biztatására sem.

A levélben emlegetett bizottsági anyagról még néhány szót: 1980-ban az Akadémia elnöksége megbízta az 1973 óta működő Elnökségi Interdiszciplináris Probléma-Bizottságot, hogy az OMFB-vel közösen dolgozza ki „A Duna komplex hasznosítása” című koncepciót. E munka keretében, Apám elnökletével, egy munkabizottság elkészítette a levélben emlegetett, mindössze harminc példányban sokszorosított és „Szolgálati használatra” minősített tanulmányt, amely kifejezetten a beruházás folytatása *ellen*, sőt az ál-

lanközi szerződés újratárgyalásáért szállt síkra. Ezzel a koncepcióval azonban – mint azt a tanulmány 1983. február 25-i zártkörű akadémiai vitájáról készült „szig. biz.” jegyzőkönyv tanúsítja – az elnökségi jelentés összeütkezésbe került más (főleg műszaki és technikai beállítottságú) munkabizottságok álláspontjával, és felfő volt, hogy az elkészült anyag a süllyesztőbe kerül.

Apám betegségének utolsó stádiumában, 1983 április–májusában a Duna valóban ismét „forró üggyé” vált; a politikai széljárás a csendes szabotázs felől a beruházás megvalósításának irányába mozgott el (aminek köszönhetően ténylegesen valóra váltak Apám félelmei: halála után néhány héttel Szentágothai János vezetésével az Akadémia egy, a beruházást támogató állásfoglalást tett közzé, és 1983 szeptemberében fel is gyorsultak az építési munkálatok). Apám tehát áprilisban joggal tartott attól, hogy az ügy rossz irányba fordul, s ezért Kádárral közvetlenül kívánta tudatni, hogy a „reálpolitika”

folytatása felett eljárt az idő. A később süllyesztőbe került, a levélben azonban a tanulmánynak Kádár különös figyelmébe ajánlott passzusai ugyanis így szólnak:

„...a nyolcvanas évek magyar társadalmában már másként, sokkal éberebben és érzékenyebben reagál új és önmagukban véve igen értékes technikai vívmányoknak és technológiai fejleményeknek a társadalmi életet érintő mellékhatásaira, mint akár csupán egy évtizeddel ezelőtt... A Duna komplex hasznosításával kapcsolatban természetesen nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi elkötelezettségeink is vannak. Amde még a nemzetközi szerződések megtartásán örökös nemzetközi jog is ismeri és elismeri a körülmények lényeges megváltozása esetében szerződések kényszerű módosításának (sőt, végső esetben megszűnésének) érvényes jogi indokál szolgáló híres »rebus sic stantibus« (»a dolgok ilyetén megváltozott állásánál«) klauzulát.”

Ő a maga részéről legalábbis már nem kívánta a huzugság és az elhallgatás játékeit folytatni.

Szalai Júlia

SZALAI SÁNDOR ÉS KÁDÁR JÁNOS LEVÉLVÁLTÁSA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KUTATÁSSZERVEZÉSI INTÉZET

1051 Budapest, 1983. április 26.
V., Münnich Ferenc u. 18.
Telefon: 128-022, 318-385

Szalai Sándor
akadémikus
tudományos tanácsadó

Kádár János elvtárs
az MSZMP KB első útkára
Budapest

Kedves Kádár elvtárs!

Operálhatatlan és feltarthatatlan rákbetegséggel, de még teljesen tiszta öntudattal, többé-kevésbé teljes munka- és tárgyalóképeséggel fekszem otthonomban. Nagyobb fájdalmaim egyelőre nincsenek. Gondoskodni igyekszem arról, hogy ha majd lesznek, ne hosszabbítsák meg orvosaink kíméletből életemet – elég volt *egy* életben egy Andrássy-laktanyai tortúra, meg egy második az ÁVH-n, harmadik ebből nem kell.

Mindezt, ami igazán nem tartoznék Önre, csak azért bocsátottam előre, hogy megmagyarázzam, miért veszem a bátorságot, hogy egy általam *országos* fontosságúnak tartott, hazánkat, nemzetünket, szocialista társadalmunk jövőjét és belső békéjét fenyegető *sürgős veszélyre* közvetlenül felhívjam az Ön figyelmét – minden szolgálati út és ebből adódó idővesztéség megkerülésével.

Miről van szó?

E levelemhez mellékelek egy vezetésem alatt most elkészült mintegy nyolcvanoldalas tanulmányt, amely az „A Duna hazai fejlesztésének társadalmi feltételei és hatásai” ártatlan címét viseli. *Lényegét* összefoglalja összesen hét pontban a 79–83. oldal, s ezen belül is legélesebben – de még mindig nem elég szókimondóan, hiszen bizottsági szövegezésről van szó – az V–VII. pont. Ennyit okvetlenül olvasson el belőle *személyesen*, bárha isten tudja hány hónap múlva és hány szűrőn át valamiféle szenvtelen „kivonat” e memorandumból bizonyára eljutna majd az Ön asztalára.

Önnek azonban *most* kell megtudnia, miféle politikai robbanóanyag van itt elrejtve.

1977-ben – azt hiszem, hogy rossz tanács és rossz előkészítés alapján, de ez most már teljesen mindegy – megkötöttünk egy magyar–csehszlovák államszerződést a Gabcsikovo–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer (GNV) létrehozásáról. Ennek keretében – technikai műszavak mögé rejtve és politikai implikációit fel nem ismerve – elvállaltuk azt, hogy Dunakiliti alatt egy 30 kilométeres szakaszon a továbbra is magyar–csehszlovák határfolyónak megmaradó Duna vízének túlnyomó részét áttereljék egy *tisztán csehszlovák felségterületen vonuló* (mindkét oldalt csehszlovák terület által szegélyezett) ún. „üzemvízcsatornába”, amelyen azontúl a magyar Duna egész felsővízi belső és nemzetközi hajózásának kényszerűen át kellene haladnia, míg az elhagyott és felerésztt a mi tulajdonunkat alkotó régi Duna-mederben egy kis, élővizet többé nem alkotó, he-

lyenként akár át is gázolható, még rendőrmotorossal sem Budapesttől Gönyüig végigfutható *folyócska* maradna.

Ma már a vízügyi szakemberek és az energetikusok között is egyre vitatottabb, hogy az ennyi vagy annyi megawatt áram, amit nekünk a GNV távlatilag ígér (óriási és egyre növekvő előre nem látott saját többletberuházások fejében), gazdaságilag megéri-e a pénzt. Nem az én feladatom ezt megítélni, s azt sem, hogy az ármentesítési, közlekedési előnyök, amiket a GNV hozhat, mit érnek.

De hát mit szól majd a magyar nép, a magyar nemzet ahhoz, ha az elkövetkező évek és évtizedek munkálatai során azt látja, hogy *tudán kívül, hozzájárulása nélkül* – minden megfelelő előkészítés, indokolás nélkül – a magyar Duna egy harminc kilométeres szakaszát elvándoroltattuk Csehszlovákiába – „eladtuk a cseheknek”, mind-egy, hogy mennyiért...

Ahogy Ady írta: „Elmegy a kútágas / Megmarad a kútja...” – de a kút is csak egy kis posványos, semmirevaló vízzel!

Kádár elvtárs, kimondom: erre rámehet egész kormányzatunk hitele, politikai előrelátásába vetett bizalma népünk részéről. A magyar Duna Magyarország gerincvonalá, egy kis darab megmaradt természetes határa – ekként él a tudatunkban.

Tudom, még folynak tárgyalások, alkuvások. Még lehet – nagy erőfeszítések árán – egy legalább valamirevaló és közvetlen nyugati vízi közlekedési összeköttetésünket legalább minimálisan biztosító vizet (akár gazdasági áldozatok árán) visszaalkudni a régi Duna-mederbe. Mentsük a menthetőt!

Ó, hányszor hallottam én kétségbeesett, vergődő szakmai bizottsági tárgyalásaink során barátaimat, Szentágothait, Osztrovszkyt, Lévai Andrászt és még másokat is felsóhajtani: „Jaj, ezt meg kellene mondani Kádárnak magának!... Fel is megyek a legfelsőbb szintig!” De végül is a szolgálati utak és érdekképviseltek hierarchiájában élünk – nem ment Önhöz fel senki. En most, mai állapotomban fel vagyok már mentve szolgálati utak és érdekképviseltek hierarchiák alól, s e levéllel most „felmegyek Kádárhoz”!

Nézzen bele ebbe az ügybe, Kádár elvtárs. Még van mentenivaló. Fenn az üzemvizcsatornánál is, meg lenn, Visegrád és Nagymaros között, ahol Dunakanyarunk legszebb táját – Mátyás vára, Salamon tornya tövében – már megkezdték rombolni, hogy *épp ott* – nem 20-30 kilométerrel feljebb – létesítsenek beton duzzasztógátát, netán vasúti hidat és iparfejlesztési körzetet a Dunán. Ezt is mindenki átkozza, de Kádárnak senki sem szól. Pedig ehhez is volna, lenne népünknek hozzászólóivalója.

Ami már visszaalkudhatatlan, megakadályozhatatlan – még korántsem minden! –, hát az legyen. Nagy károkat és rombolásokat is megtanultunk elviselni, ha muszáj. De mint a Memorandum záróbekezdése írja: „...mulasztathatatlanság szükséges erre vonatkozó egész elgondolásunkról, programunkról és programalternatíváinkról, terveink és várható lépéseink lényegéről a *közvéleményt* tájékoztatni, az összes lényegbevágó kérdéseket a megfelelő tudományos és társadalmi fórumokon előzetes megvitatásra bocsátani. (Ezt mulasztottuk el sajnos 1977-ben!) A *demokratikus társadalmi egyetértés kialakítása* e nagy vállalkozás sikerének legfőbb társadalmi feltétele s egyben záloga is.”

Aczél Györgyöt, régi-régi barátomat kérdeztem meg, s ő biztatott fel, hogy e levelet sürgősen megírjam Önnek. Hiszen tudom, éppen oly nagyon jól megérdemelt pihe-nésére indul a napokban, s most azért mégis egy gonddal terhelem. De mi mást tehetnék helyzetemben?

Maradok igaz úsztelettel híve

Szalai Sándor

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

Szalai Sándor akadémikusnak
Budapest
Attila u. 125.

Kedves Szalai elvtárs!

Megkaptam, elolvastam április 26-án kelt szíves leveled s annak mellékletét. Röviden tudok reflektálni az általad felvetett kérdésekre:

Ismerve személyedet, becsületes helytállásod és fontos tudományos munkásságod fő vonásait, őszinte sajnálattal értesültem egészségi állapotod romlásáról. Az ember természetéből fakad, hogy amíg él, remél – tudod, magam sem vagyok mai gyerek – én mégis, minden jót kívánok Neked.

Imponál lelkierőd, s annak megtartását kívánom. Becsülöm, hogy most is a köz, az ország, a nép java a fő gondod, mint ezt a gabcsikovói erőművel kapcsolatban jelentkező gondjaid tukrözik. Bár húsz évvel ezelőtt láttuk magunkat volna a dologba. Most, amennyire rajtunk múlik, lefékeztük a munkálatokat, hogy egy kicsit nyugodtabb időben újra elővehessük, mérlegelhessük, mégis, mit kell tennünk az ügyben?

Ma ennyit tudok csak válaszolni. Maradok a legjobb kívánságokkal.

Budapest, 1983. április 29.

Szívélyes üdvözzel:
Kádár János

Orbán Ottó

A NAGY ÁBRÁND

A véresszájú, lázas tekintetű, jakobinus kurva,
aki tegnap még kéjes mosollyal zúdította le a guillotine-t,
ma butikot nyit, pulóvert terít a pultra,
és malórré kicsinyíti a kint,

hogy megint oda egy évszázad reménye.
Száz év vagy százmillió, mit számít neki?
A valóságból az érdekl, hogy elég kemény-e,
ha nagysága előtt a lábát szétveti.

Bizonytalan korokban irizál így a verssor,
s még jó, ha csak kettős értelme van.
Valaha biztos volt, hogy a jégvilág zöld habot vetve elforr,
ma csak gomolyognak az évszakok formátlan, arctalan.

A történelem körbejár. Az őskeresztény
pártsejteken modern mozgalmárt gyúr magából a római polgár,
bár föld alá még katakombákba vonul. S bírhat-e újkori eszmény
rettentőbb rendőrhatósággal az Inkvizíciónál?

Szebb jövőnk persze fényesen forog csillaga tengelyén,
mindig lesz száj és szándék, hogy a refrént újra mondja –
ha nem az ész, az osztönök, ha nem te, én
vagy a rógeszmék más bolondja.

Szabadság nemtője, szegény, öreg, szakadt csaj,
körültted a csontok sivataga hallgat.
Feküdj le fehér lepedődre, s maszturbálás közben majd vigasztal,
hogy behúnyod a szemed, s... óohh... megint... fia... tal... vagy...

FIGYELŐ

A MADÁRTOJÁSTÓL A HORDOZHATÓ VILÁGVÉGÉIG

A Vorosváry-gyűjteményről

„Ki az igazi amatőr, az igazi gyűjtő? Legelőször Londonban, néhány év előtt, nézhettem be a gyűjtő lelkébe, mikor Staates-Forbesszel ismerkedtem meg. Mintha még mindig előttem állana sztnésziens kiborotvált arca, melynek minden arcizma mozgott, amikor gyűjteménye egy-egy nagy értékű darabját mutogatta. Drága emlékei fűződtek minden egyes darabhoz – látta maga előtt a festőt, ősmerte ideáljait, együtt érezte őt véle művészi szenzációit, megfogamzani, kialakulni, formába omlani látta a műtárgyat, szinte a teremtés részesének érezte magát. Tudta, hogy nélküle hány rajz, hány festmény soha meg nem született volna. Millet, Corot neki sírták el művészi érzéseiket, Monticelli neki kacagta el színfánfárjait, s ha a művész bánkódott vagy örült, véle bánkódott, véle örült. Ilyen az igazi gyűjtő.” 1910-ben írta ezt Rózsa Miklós a Művészházban rendezett, magyar magángyűjteményeket bemutató kiállítás katalógusában.

A mai művészeti életben az ilyen amatőr, művészetrajongó gyűjtőnek nincs többé helye. Ma a műgyűjtőnek professzionistának kell lennie, aki jól ismeri nemcsak tárgyát, a művészetet, hanem a művészeti élet bonyolult szisztémáját is, a galériák, művészstárok, kiállítások, aukciók, múzeumok egymással szoros kapcsolatokat alkotó rendszerét, s pontosan eligazodik a rendszerben kialakult szoros érték- és érdekviszonyok között. Ebben a rendszerben nincs helye az egyéni választásnak, a szemlélődésnek, az esetleges kételyeknek vagy éppen a rajongásnak. A műgyűjtő profi, aki tudja a dolgát.

Vorosváry Ákos kivételes eset. Vorosváry Ákos egyéni gazdálkodó, műgyűjtő és műkereskedő, több mint huszonöt éves gyűjtőtevékenysége alatt megőrizte az amatőr gyűjtő ártatlanságát. Nem a szisztémával, nem

absztrakciókkal, hanem magával a műtárggyal áll szemtől szemben, és úgy tűnik, ezt a pozícióját semmi meg nem rendítheti. A maga álmodozó és mégis éberen figyelő módján sikerült elkerülnie a művészeti életnek a gyűjtőre leselkedő csapdáit, a hírnevet, a meggazdagodást egyfelől, az önálló értékítélet feladását másfelől. És ez eleinte talán ösztönös volt nála, mára azonban tudatosan ragaszkodik önállóságához.

Vorosváry gyűjteménye nem ismeretlen a közönség előtt, már sok kiállításon mutatott belőle részleteket. Csak emlékeztetőül: Gulácsy Lajos rajzai a Hatvany Lajos Múzeumban, 1973-ban és a Fészek Galériában, 1982-ben; Gross-Bettelheim Jolán munkái a Kecskeméti Galériában, a Budapest Kiállítóteremben és a Miskolci Galériában 1987–89-ben; a MEGLÖKÖTT CSENDÉLET című kiállítás a Fészek Galériában, 1984-ben; a ROSA, ROSA, NEUROSA című kiállítás a Budapest Kiállítóteremben, 1985-ben; a MŰ-ZEUM című kiállítás a Duna Galériában, 1988-ban; négy festőt bemutató kiállítás az egri Vitkovics Házban, 1991-ben. A Gulácsy- és a Gross-Bettelheim-kiállításorozat nagy siker volt, mert beleillett a művészeti élet rendszerébe, bebizonyította, hogy a gyűjtőnek jó érzéke van az értékek (esztétikai és kereskedelmi értékek) felfedezéséhez és megszerzéséhez, és még művészettörténeti missziót is teljesít, mert Gross-Bettelheim Jolán bemutatásával hozzájárult a művész pontosabb művészettörténeti értékeléséhez. De már a fészek galériabeli Gulácsy-kiállítás és annak rendezése (a gyűjtő saját elképzelése szerint) azt mutatta, hogy a gyűjtő mást és többet akart, mintsem pusztán egy, a művészettörténet által már hitelesített nagy festő életművének egy részét, mint saját tulajdonát bemutatni. Ezen a kiállításon ugyanis a Gulácsy-rajzok különféle régi keretekben, régi bútorok és tárgyak között, egyéni, személyes elrendezésben jelentek meg; a kiállítás egy Gulácsy korabeli enteriőr idézett, és ez, bármily hangulatos volt is, semmibe vette a kiállításrendezés íratlan szabályait. Egyet-

len mentsége volt, hogy a keretek, a bútorok, a tárgyak *korhűek* voltak. A MEGLÖKÖTT CSENDÉLET-nek, a ROSA, ROSA, NEUROSÁ-nak, a MŰ-ZEUM-nak azonban már semmilyen mentsége nem volt, az ott kiállított tárgyakban és azok elrendezésében sem műfaji, sem időrendi, sem stílusbeli szempontot nem lehetett felfedezni, a legkülönfélébb minőségű, rendeltetésű, korú tárgy sorakozott egymás mellett. Még azt sem lehetett mondani, hogy a gyűjtőnek jó ízlése van, hiszen a tárgyak között nagyon sok olyan volt, amely a művészeti értékrend szerint egyáltalán nem számít művészetnek, sőt egyenesen giccsnek minősül. Hegyi Loránd és Keserű Katalin írtó katalógus-előszaván és Gyetvai Ágnes dicsérő kritikáján kívül a szakma értetlenül vagy egyértelmű elutasítással fogadta ezeket a kiállítókat. Pedig ez a két bemutató volt Vorosváry ars poeticája.

És mint ilyen, pontos volt. Sok mindent elmondott a gyűjtemény összetételéről, a gyűjtőnek a tárgyakhoz való viszonyáról, és érzékeltette azt a hangulatot, amelyet a gyűjtemény eredeti helyén, a gyűjtő lakásán áraszt: a falakon, a szekrényekben, a földön és minden elképzelhető helyen elképesztő mennyiségű tárgy, képek, szobrok, képkeretek, bútorok, kerámiák, használati tárgyak, nyomtatványok és a nagy ebédloasztalon egy aktuális csendélet azokból a tárgyakból, amelyekkel éppen történik valami, tisztítás, keretezés vagy éppen csak nézegetés. Bármikor alkalmam volt találkozni ezzel a gyűjteménnyel, azaz alkalmam volt az éppen aktuális csendéletet, a gyűjtemény hozzáférhető felszínét látni, a műfajok, anyagok, korok, minőségek, funkciók elképesztő sokfélesége ellenére mindig úgy éreztem, hogy ezek a tárgyak összeillenek, tehát, hogy ez egy egységes és szervesen gyarapodó gyűjtemény.

Saját gyűjtési rendszeréről, erről a feltételezett egységről a gyűjtő csak ennyit mond: „*azt választom, ami megszólít, ami szól hozzám*”. Ezt az inkább művészhez, mintsem gyűjtőhöz illő megfogalmazást a ROSA, ROSA, NEUROSÁ-katalógus előszavában egy lírai vallomással egészíti ki: „*Magányos pálya.*” (A műgyűjtés.) „*Magányos, de fontos; és végtelenül bonyolult társadalmi, gazdasági vonatkozású terület, és mondhatom, majd úgy sújtja művelőjét, mint a lóverseny vagy a kártya. Kísajátú, leteper, egy idő múltán*

diktál, családokat tesz tönkre, zilál szét. Nincs gyűjtő, aki „félgőzzel” gyűjtene; ez nem pusztán időtöltés, nem hobbiya, ahogy sokan képzelik, de választott létformája, talaja, levegője, elemi szükséglete.” A választás speciális szempontjait azonban itt sem fogalmazza meg.

Maradnak tehát a művek, a tárgyaknak ez a látszólagos eklektikus halmaza, amelyből én azt olvasom ki, hogy Vorosváry nem egy kor, stílus vagy műfaj reprezentánsait gyűjti, sőt nem is *tárgyakat* gyűjt, hanem egy bizonyos szellemiséget, egy *ideát* keres, amely számára történetesen tárgyakban nyilvánul meg. A primer élményeknek, az ösztönösségnek, az őszinteségnek, a naivitásnak az *ideáját* keresi, azt, amit Kierkegaard „*érzéki közvetlenség*”-nek nevezett, szemben a reflexió világával, és amit ő kizárólag a zenében és ha jól meggondoljuk, azon belül is csak egyetlen műben vélt felismerni. „*A reflexió megöli a közvetlent*” – mondja Kierkegaard. Valóban, a primer élmény, a közvetlenség a kultúra többszörösen reflektált világában tiszta formájában nem nyilvánulhat meg, de létezik mint vágy, mint vonatkozási pont, mint megközelíthető, de elérhetetlen viszonyítási pont. Vorosváry Ákos a maga ösztönös módján ebben a tudománnyal, történetiséggel, manírral és manipulációval többszörösen átszótt világban és ennek ellenében azokat a dolgokat keresi, amelyekben valami őszinte, valami áttétel nélküli közvetlenség nyilvánul meg. Ezért nem érdeklik műfajok, korok, nem érdekli mindaz, amit a dolgokról, a tárgyakról *tudni lehet*, és különösen nem, amit *tudni kell* róluk. A nyomokban fellelhető, de közvetlenül megnyilvánuló szépséget vagy rútságot, a harmóniát vagy diszharmóniát, a kendőzetlen és romladan erotikát, a természetességet keresi a tárgyakban, legyen az *műtárgy*, *használati tárgy* vagy *értéktelen kacat*.

Sokatmondó, hogy kezdetben Vorosváry madártojást és lepkét gyűjtött. Vagyis kezdetől fogva tudta, hogy a hamisítatlan, primer élmény tiszta formájában csak a természetben található. De hamarosan arra is rájött, hogy ez *nem az*. Vagyis hogy a reflexió nélküli közvetlenség érdektelen.

Ezután kezdett műgyűjtéssel foglalkozni: érmét és vadászati relikviákat gyűjtött.

Gulácsy Lajos rajzai voltak az első szorosabb értelemben vett művészeti tárgyak,

amelyekben felfedezte ezt az általa meg nem fogalmazott ideát. Vagyis a rajzokban nem a művészettörténetből jól ismert, de csak kevesek körében népszerű nagy festő munkáit látta, ahogy azt egyébként feltételeznénk egy gyűjtőről, hanem azt, hogy ezekben a kisméretű, finom ceruza- és tollrajzokban elemi erő van, hogy a rafinált, szecessziós vonalakat, tehát a stílus eszközeit elsodorja ez az elemi szenvedély; a rajzok az idill, a szerelem valódi természetéről, a démonikus érzékiségről szólnak.

Mondhatni, művészettörténetileg szerencsés találkozás volt ez, és innen egyenesen vezethetett volna a gyűjtés útja mondjuk a szecesszió művészete felé vagy speciálisan a rajzok gyűjtéséhez. Vorosváry azonban nem erre haladt, hanem az említett belső idea vezérelte, és annak megnyilvánulásait az ember alkotta tárgyak sokaságának egész váratlan helyein ismerte fel, hol egy ismeretlen festő dilettáns festményében, hol egy funkcióját vesztett régi használati tárgyban.

Az egyszerűség kedvéért egyelőre maradjunk a művészet körén belül. A gyűjtő másik nagy felfedezése volt, hogy rátalált Moholy-Nagy László első világháborús rajzainak sorára. Ezek a rajzok még nem a világszerte ismert Moholy-Nagy-stílusban készültek, és ez esetben sem a híres név vagy stílus vonzotta a gyűjtőt, hanem maguk a rajzok, ezek a szinte eszköztelen, tárgyilagossá, könnyed ceruza- és krétavázlatok, amelyek azonban éppen eszköztelenségüknél fogva és talán a művész szándéka ellenére adnak megrendítő képet a háború hétköznapjairól.

Ezután egymást követték a szerencsés rátalálások, mint például Gross-Bettelheim Jolán jelentős számú művének megszerzése. Az 1900-ban született Gross-Bettelheim Jolán már tizenkilenc éves korában elment Magyarországról, így művészete Németországban, majd Amerikában teljesedett ki. 1956-tól újra Magyarországon élt, de akkor már nem tudott bekapcsolódni a magyar művészeti életbe, így művészete a magyar közönség előtt ismeretlen volt. Műveinek jelentős része található a Vorosváry-gyűjteményben, és többszöri bemutatása jelentősen hozzájárult a művész magyarországi értékeléséhez. Valószínű, hogy Vorosváryt ez esetben sem a művészettörténeti misszió érdekelte elsősor-

ban, hanem ennek a művészetnek sajátos egyéni világa. Az a bensőséges, gyengéd költészet, ahogy például Gross-Bettelheim Jolán az amerikai nagyvárosokat, a sivár városi utcák magányát ábrázolja, és ahogy ez a gyengédség egyéníti és tompítja a Németországban elsajátított expresszív stílus keménységét. És őszinteségükben ugyancsak megragadók a karakterrajzok, amelyeken a művész elfelejtkezik a tanult stílusokról, és szabadjára engedi mesélőkedvét, éles kritikai szemléletét, humorát, öniróniáját.

Román György festményeinek sora szintén példaértékű része a gyűjteménynek, és ugyancsak szinte természetes, hogy Vorosváry felfedezte magának ezt a művészt.

Román György a nagy magányosok közé tartozott egyéni, sem modern, sem konzervatív festészetével, függetlenül minden művészeti ortodoxiától. Őt nem érdekelte a forma, a szín, a kompozíció, a stílus, őt maguk a dolgok, a valóságos, megtörtént események és az emlékek, a képzeletben lejátszódó folyamatok érdekelték, és ezeket a külső és belső élményeket, a látható és a nem látható dolgokat festette egész életében lenyűgöző intenzitással, úgy, hogy a kétféle világ között nem tett különbséget, zsáner, képzelet az ő képein egybeolvad. A LÁTOGATÓK, a VONULÓ ÁLOM, A PÁLYAUDVAR, A TITOK HÁZA a gyűjtemény kiemelkedő darabjai.

Vaszko Ödön egy festőnarcsképe, modellel, stafelájjal, igazi hűvös novecentós modorban, Tichy Kálmán szecessziós linómetszetei, Hatvány Ferenc aktrajza, egy másik, érzékeny-érzéki aktrajz a belga Armand Rassenfosse-tól, Vaszkó Erzsébet szürrealis absztrakt pasztellképe – csak kis töredékét tudom felsorolni a művek hosszú sorának, amelyek stílusosan és kvalitásban olyan különbözők, de amelyek mindegyikében van valami közös vonás, a stíluson, a mesterségbeli tudáson, a kor lenyomatán túlmutató ösztönösség, naivitás, bensőségesség.

A gyűjtemény legizgalmasabb egysége a napjaink művészetéből válogató rész. Az elmúlt negyven-ötven év művészete, az egymást követő izmusok közös jellemzője témánk szempontjából a nagyfokú és többszörös reflexivitás. A művek nemcsak a történelemre, tudományra, hanem magára a művészetre is reflektálnak, megváltoztatva és ki-

szélesítve ezáltal a művészet hagyományos fogalmát. Ennek a művészetnek a kvalitása is tulajdonképpen filozófiai, művészetelméleti tartalmában rejlik. Nincs könnyű dolga tehát annak, aki ebben a művészetben a primer élményt, az érzéki közvetlenséget keresi, és még az a vád is érheti, hogy olyasmit keres, ami törvényszerűen hiányzik belőle. Vörösváry az ismert és ismeretlen művészek munkái között az alvajáró biztonságával talál rá a hozzá szóló művekre, és éppen azért olyan izgalmas a gyűjteménynek ez a része, mert a kortárs magyar művészetnek egy egészen sajátos, a kritikai és kiállításpolitikai képtől lényegesen eltérő nézetét adja.

Igy talált rá mindenekelőtt Swierkiewicz Róbert művészetére – a művésszel egyébként baráti kapcsolatban is van –, és az első rátalálás óta folyamatosan gyűjti műveit. Swierkiewicz a maga műfajtan, nem kép, nem szobor munkáival, talált és csinált tárgyaival, installációival formailag megfelel a mai művészet követelményeinek, de Vörösváryt nem ez, hanem az a primer, elemi erő ragadta meg, amelynek lenyomata hol mint visszafogott, feszültséget létrehozó, hol mint romboló elem, minden Swierkiewicz-művön rajta van. MŰVÉSZIGA című műve egy festékkel vastagon átitatott, összefröcskölt, földig érő ruha – királyi palást vagy kényszerzubbony –, pontos önmeghatározása ennek a művészetnek.

Igy talált rá Wahorn András munkáira, amelyeknek tárgya, tartalma, éltető eleme az erotika, a mindent átfogó erősz, amelyet a művész hol kendőzetlen nyíltsággal, hol okos humorral elevenít meg, hol pedig annak abszurd-szürreális aspektusát ragadja meg.

Ahogy Wahorn András, Fe Lugossy László is festő, szobrász, költő, zenész egy személyben; a hetvenes években együtt énekeltek-játszottak *Bizottság* nevű zenekarukban. Talált képeket és tárgyakat is használó ragasztott, tépelt, vázlatos munkáiban Fe Lugossy is kíméletlen őszinteséggel beszél az emberi vágyak, a világ abszurdításáról – ez a nyers és keserű őszinteség vonzotta a gyűjtőt ezekben a művekben.

A klasszikus szentendreiektől, Anna Margittól, Korniss Dezsőtől szintén van néhány munka a gyűjteményben. A szentendreiek gyűjtése önmagában még nem nagy felfedezés, hiszen az ő műveik majdnem minden

magángyűjteményben megtalálhatók. De az a néhány festmény, Anna Margittól a KALITKÁS, az ELDOBOTT BÁBU, az ALLEGÓRIA, az ELÉGIA, vagy Korniss Dezsőtől néhány, a negyvenes évekből származó festmény és az egyik kalligrafikus kép, szintén szervesen illeszkednek a gyűjteménybe.

Vörösvárynak a művek iránti szubjektív vonzalmát és azon túl sajátos viszonyát divatokhoz, stílusokhoz jól példázza az is, ahogy és amikor Hortobágyi Endre festészetét felfedezte magának. Hortobágyi Endre a hatvanas évek magyarországi absztrakt expresszionista festészetének volt úttörője és kiemelkedő képviselője. Ez az irányzat a maga spontaneitásával, az intellektust szándékosan kikapcsoló, közvetlen festői gesztusaival éppen ahhoz az ideához közelített, amelyet Vörösváry is minden műben keresett, így az irányzat hazai képviselőinek életműve – gondolnánk – gazdag válogatási lehetőséget kínált a gyűjtő számára. Hogy ebből a gazdagságból ő miért éppen Hortobágyi Endre műveit választotta, és miért éppen a nyolcvanas évek végén, tehát amikor az irányzat már elvesztette aktualitását, erre a kérdésre az eddigiek ismeretében talán nem is olyan nehéz felelünk. Hortobágyi nagyméretű, sodró lendületű gesztusokkal átszótt, elementáris erejű festményeiben a gyűjtő nem az irányzat úpi megtestesülését látta, hanem egy belülről vezérelt, spontán, ösztönös festészetet Hortobágyi Endre, aki már maga is majdnem abahagyta a festést, ennek az újrafelfedezésnek a hatására kezdett ismét nagy kedvvel dolgozni.

Azután itt vannak a fiatalok, akiket Vörösváry felfedezett magának; Roskó Gábor például, akinek bonyolult jelentéstartalmú, mélypszichológiai vagy kultúrtörténeti szimbólumokkal teli képeit semmiképp sem lehet primer élménykifejezésnek nevezni, de nála a forma az, amelyben nagyon sok közvetlenség, őszinteség van. Igazi festő ő, aki Gulácsyra emlékeztető, ihletett, tradicionális festészetet csinál. Méhes Lóránt és Vető János néhány képe még abból az időből, amikor Zuzu-Vetőnek hívták őket, Böröcz András rajzai, Szirtes János egy nagyméretű munkája, a GYOMORRONTÁS, El Kazovszkij és Kelemen Károly egy-egy korai munkája, Kungl György egy különös szobra – a felsorolás is érzékel-

tetű, hogy milyen képet mutat napjaink művészete ebben a gyűjteményben. Csupa olyan mű, amely a primer, érzéki világ és a reflexió közötti keskeny sávon egyensúlyoz.

O. Papp Gábor ugyancsak Vörösváry fel-fedeztette. Ősztönös tehetség ő, akit nem köt semmiféle művészeti konvenció; tragikus élményeit festi, és ősztönösen rátalált egyfajta nagyon erőteljes expresszív kifejezőmódra.

Az eddig bemutatott ismert és kevésbé ismert művészek munkáival együtt kellene bemutatni az ismeretlen művészeketől, tanulatlan festőktől származó műveket is, hiszen ezek a gyűjtemény szerves részei. Hogy mégis külön kell róluk szólni, azt az indokolja, hogy egy félreértést kell eloszlatni velük kapcsolatban. A MEGLŐKÖTT CSENDÉLET és a ROSA, ROSA, NEUROSA kiállítások katalógus-előszavaiban és később a kritikákban is többször szerepelt a giccs fogalma ezeknek a munkáknak a meghatározására. Ez a fogalom megnyugtató magyarázat volt azok számára, akik nem értették, hogyan kerülnek ezek a munkák a gyűjteménybe. Megnyugtató, mert a giccs egyre pozitívabb jelentést kap a modern esztétikában és a művészetben. Művészek és esztéták az uralkodó, divatos áramlatokkal szembeni csömörüket kompenzálják a giccsben való, némileg perverz, mazochista gyönyörködésükkel. A fogalom eme pozitív tartalma ellenére úgy tűnik, hogy a gyűjtemény eme tárgyai nem giccsesek, és a gyűjtő sem annak tekintő őket, hanem ugyanazzal a szemmel nézi, mint az úgynevezett magas művészet termékeit, és ugyanazt az ideát keresi bennük. Itt sincs könnyebb dolga, mint az előzőknél, hiszen a dilettáns, a tanulatlan mester éppen hogy nem őszinte akar lenni, hanem mintákat követ, és megfelelési kényszer motiválja. Vörösváry azonban nem azokhoz vonzódik, akiknek sikerült elsajátítani valamely ábrázolási manírt, a giccs-tárgyak és művek végtelen tengeréből csak azt a néhányat választja ki, amelyekben, túl az ábrázolási sémákon és azok ellenére és sokszor a készítő tudatos szándékával szemben, naivitás, őszinteség nyilvánul meg, vagy olyan formai különösség, amely a mai szemlélő szemében modern formai leleménynek tűnik. S ezek úpikusan nem giccskarakterek. A gyűjtemény ilyen szempontból kiemelkedő darabjai már megjelentek az említett kiállításokon: egy ismeretlen művész nagyméretű

olajképe, amelyen szárnyas meztelen nő és száurszerű szörny drámai találkozását látjuk; egy másik ismeretlen festő olajképe, amelyen egy férfi gyönyörű, alvó nőt figyel, de a képen a férfi gondolatai is meg vannak festve; vagy egy másik kép, amelyen egy férfiszobrot imádó lányalakot látunk meglepően kierelelt előadásmódban: valamennyi megindítóan őszinte mélypszichológiai vallomás. Más szempontból, de ugyanilyen megkapó az a múlt századi páros portré, amelynek előadásmódja a festő minden ábrázolásbeli ügyetlensége ellenére a tárgy iránti mélységes szeretetről, odaadásról tanúskodik. Egy télester, havas táj, szintén ismeretlen festő munkája, mindnyájunk legbelsőbb vágyát festi meg egy elveszett vagy sosem volt békés idill iránt.

Ugyanez a helyzet a gyűjteményben található sok-sok tárggyal: gyertyatartók, dobozok, népművészeti tárgyak, kisbútorok, porcelánok, üvegek, legyezők, ékszerek, tollak, reklámcédulák, képeslapok vagy az olyan ritkaságok, mint az úti tintatartó, a pagoda formájú fogkefетartó, a lépésszámláló óraszerkezet, a különös formájú alumínium paradicsompasszírozó vagy az a porcelán Mária-szoborsorozat, amely épp azért vált ritkasággá, hogy huszonnégy egyforma, de különböző nagyságú van belőle a gyűjteményben. Bármilyen heterogénnek tűnik is, ez a tárgyhalmaz gondos válogatás eredménye, minden tárgy önértékén van jelen a gyűjteményben. Egyrészt valamennyien funkciójuktól függetlenül szépek, műves kidolgozásúak, másrészt funkciójukat régen elvesztve formailag bizarrak, némelyik olyan, mint egy modern szobor. De a szép formán túl azért kerültek a gyűjteménybe, mert valamilyen módon ugyanazt az ideát hordozzák, mint a gyűjtemény „művészeti” darabjai: a mai funkcionális világban egy ráérős, olykor fényűző életforma hangulatát fejezik ki, egy olyan életformát, amelyben az ember még bensőséges kapcsolatban volt a tárgyakkal és anyagokkal, és olykor öncélúan szép formát adott az egyébként fölösleges tárgynak.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Vörösváry nem a forma szerint választ, mégis van a gyűjteményben egy sajátos tárgycsoport, amely formailag is különbözik a többitől, az assemblage művek: kis szekrényben vagy dobozban, talált vagy csinált tárgyakkal felépített kompozíciók. Zoltán Sándortól a HOR-

DOZHATÓ VILÁGVÉGE, Swierkiewicz Róberttől az AMI SZEMÉLYES ÉS AMI SZENT, Prutkay Pétertől, Újházi Pétertől több ilyen kompozíció. Ezek a tárgyak egyben a gyűjtemény paradigmái: különböző tárgyakból összeállított egységes világok.

A madártojástól a HORDOZHATÓ VILÁGVÉGÉ-ig – a kör bezárul, a tárgyak a gyűjteményben, egymás mellé kerülve nemcsak önmagukat képviselik, hanem egymással is kommunikálnak, egymás jelentését értelmezik, kiegészítik, megváltoztatják. A tárgyaknak ezt a gyűjteményen belüli kommunikációját, annak különböző lehetőségeit is mutatták a már többször említett gyűjteménykiállítások.

Vorósváry egy új műfajt is kialakított, amely szintén hozzájárul a gyűjtemény eme belső kommunikációjához: ez a paszpartu (és keret) mint művészet, amelyet Frank János az egyik katalógus-előszóiban Passe-p Artnak nevezett el, jelezvén, hogy itt nem a szokásos egyenruha-paszparturól van szó. A gyűjtő személyes, szeretetteljes kapcsolata, bensőséges párbeszéde a művekkel hozza magával, hogy mindegyik műnek méltó keretet akar adni, olyat, amely hangsúlyozza a mű belső világát, karakterét. De hogy mi ez a karakter, arra nincs objektív mérce, ezért a paszpartu és a keret maga is jelentésmódosító szerepet kap, azaz része a munkák közötti körkörös kommunikációnak. Így bizonyos jelentéseket folerósít, másokat elfed, ikonná léptet elő egy század eleji ex librist, oltárrá egy kis szekrénykét, hangsúlyozza Gross-Bettelheim Jolán egyes rajzainak szatirikus vagy éppen nőies jellegét, hogy csak néhány, a kiállításokon is látott példát mondjak. És így, ebben a körkörös kommunikációban együtt alkotják azt a személyes univerzumot, amelyet Vorósváry-gyűjteménynek nevezünk.

Amely azonban több mint személyes. Mert ez a gyűjtemény megkérdőjelezi a gyűjtésről, a műgyűjteményekről alkotott és a művészeti élet által is hitelesített képünket. Ez a gyűjtemény a XVI. századi, múzeum előtti gyűjteményekre, a királyi, főúri, polgári *Kunstkam-merekre, Wunderkammerekre* emlékeztet, azokra, amelyekben együtt voltak nemcsak a művészeti, iparművészeti tárgyak és egyéb ember alkotta ritkaságok, hanem a tudomány műszerei, sőt természeti tárgyak is, ásványok, növények, kitömött állatok. A natu-

rális és az artíficium együtt alkotta a múzeumot, az akkori ember univerzumának bemutatóhelyét.

Mint minden olyan téma, amely valamely régen volt, de ma már elveszett teljességről tanúskodik, a múzeum előtti múzeum témája is aktuálissá vált napjainkban; az utóbbi években több nagy nemzetközi kiállítás tárgya volt.

Az 1986-os Velencei Biennále és az 1987-es bécsi nagy manierista kiállítás egy részlegét teljesen ennek a témának szentelte, a PRAG UM 1600 című kiállítás pedig teljes egészében ezzel foglalkozott: II. Rudolf gyűjteményeit, műgyűjtői tevékenységét rekonstruálta. Vorósváry gyűjteménye tehát ilyen szempontból is a személyesnél tágabb dimenziót kap, amennyiben a téma aktualitásától függetlenül, de annak szellemében építi személyes univerzumát.

A gyűjtemény további léte és nyilvánossá tétele érdekében Vorósváry 1990-ben a gyűjteményt alapítványná nyilvánította ELSŐ MAGYAR LÁTVÁNYTÁR néven, a Veszprém megyei Diszel község székhellyel. Ezzel a gyűjtemény történetének új szakasza kezdődik.

Simon Zsuzsanna

PORMACSKÁK

Temesi Ferenc: A szív bőjtje
Pannon, 1991. 290 oldal, 120 Ft

Honjaim, ettől a salátától padlót fogtam: ítéski közérzetem ilyesformán sóhajthatnám világ-gá – a szerző modorában.

Temesi Ferenc negyedik könyvének sejtelenesen taoista címe a befelé figyelésre, a figyelem összpontosítására utal: mottója szerint „akkor a lélek üres lesz, és megragadja a valóságot [...] ez az üresség a szív bőjtje”. (A cím meglehetősen emlékeztet A SZÍV SEGÉDIGÉIRE. Formás kis dolgozat készülhetne az Esterházy- és Temesi-művek párhuzamairól.)

A kötet műfajilag egy kissé esztrádos. Van benne novella, kiállítás megnyitó, keresztretjvény (!), vitacikk, tárca és levélgyűjtemény. Első olvasásra nem is könnyű rájönni, hogy

az írásokat mi fűzhetü egybe, mi indokolja a műfajlag és tematikailag elegyes (de sajnos nem Mindenés) gyűjteményt.

A materiális ok az lehetett, hogy a könyv magvát képező tárcák még a levelekkel együtt sem tettek ki üzennegy ívet; másrészt e zsenge novellák POR-történeti előzményekként szolgálnak, s mivel megemlíttetnek néhány levélben is, a figyelmes szerkesztés melléjük helyezi; harmadsorban pedig a szerző különösképp kedveli a mozaikszerű poétikai megoldásokat.

A kötet legérdekesebb tömbje az a tárca-sorozat, mely SZAVAK A SZÁRÍTÓBÓL rovatcímmel az *Élet és Irodalomban* jelent meg. Izgalmassá keletkezésük időpontja – az 1989. augusztus és 1990. december közötti időszak – és az a személyesség teszi, amellyel a magánember s közíró a reményteli, mozgalmas időszakot megéli.

Hogy szerzőnk mit tart fontosnak, min dühög vagy minek örül ekkoriban, az világnézetéből, személyiségéből fakad. Az egybegyűjtött darabok azonban másról is árulkodnak kiütőjük véleményén kívül. Ezen tárcák némelyike olyan, mint legtöbb kortársunké: *lapos*. A Szótáríró irálya itt sokszor bosszantóan nyegle, pongyola, pacuha. Ami nem keverendő össze a könnyedséggel, mint ahogy az „*olyan biztos, mint a tuti*”-féle jópofáskodások sem minősülnek szellemes eleganciának. Van még mit tanulnunk Kosztolányitól...

A botránykóvá lett ciklust nem Temesi Ferenc írta, ő csak címzettjük volt. Azokról a levelekről van szó, amiket pályatársaitól, jelenlegi és volt barátaitól kapott, s amelyek az *És-beli* közzétételük után olyan nagy port kavartak. „*Megsértődnie annak kéne, aki kimaradt belőle*” – szól a magyarázatként odabiggyesztett utószó. Hát nem így történt. Az egykori levelezőtársak tiltakoztak az ellen, hogy magánleveleik s -életük ekképp kerüljön a nyilvánosság elé.

A módszer ugyan erkölcsileg kifogásolható, viszont kiválóan alkalmas embertársaink összeugrasztására, lejárására. Kiderül, hogy kinek mi a véleménye a másiktól, ki iszik sokat, ki még többet, s ki szed rá még nyugtatót is. (Csalog Zsolt válaszul házi szemétét borította ki és vizsgálta meg szociológiai alapossggal, művét Temesinek ajánlva: *Magyar Napló*, 1991. június 14.)

Ugyanilyen kétes a válogatás tendenciája is: igaz, bekerült néhány, a címzettet bíráló dörgedelem is (finom megfigyelések találhatók bennük), de a levelek többsége a POR-hoz gratulál; a mű az idézetek szerint *nagyszerű, leleményes, világirodalmi méreteiben páratlan vállalkozás, szenzációs, mély, nagyívű és magyar, remekmű, zseniális*. Szegény Ottlik levelei is itt díszelnek, pedig ő nem is dicsóti, csak udvariasan megköszöni a két küldeményt.

Félreérettés ne essék: nem a POR-ról van baj. Írója bizonyította, hogy van mondanivalója a világról, s ezt kivételes nyelvi erővel képes megszólaltatni. Nincs hát szüksége arra a magánmitológiára s állandó öngazolásra, ami már a POR-történeti műhelynapló, a 3. KÖNYV idején kezdett aggasztóvá válni.

Legkevésbé sem zavar, hogy Temesi, úgy mond, mindig csak önmagáról ír. Jó néhány író akad, aki Temesi Ferencsel ellentétben sohasem élt meg vélt vagy valós poklokot, mégis ábrázolásukra törekszik. Nem is mindig sikerül nekik. Temesi viszont dús élményanyaga és képességei birtokában legtöbbször kapásból, könnyedén – kihagyja a ziccert. Arról, ami valóban fontos számára, ami igazán fáj, nem vagy csak sokadik nekifutásra képes beszélni.

Jó példa erre a címadó kispróza alkotás, amelyben ember és kutya váltott monológjából derül ki kapcsolatuk története. (Az író, amint elképzeli, miképpen látja őt egy – taoista – kutya...) A történet *hállertében* pedig, mintegy mellékesen, tönkremegy egy házasság. Mindez nem intézhető el néhány „porlódi” hasonlattal, miszerint „*a beton olyan, mint a feleség: nem változik, és marad*”, vagy „*a lánc olyan a kutyanak, mint a feleség a férfinak*”.

Hiába hirdeti az egyik ciklus: MEGNYÍLOK ÉN, az ígért vallomásra, a harminchárom négyzetméteres lakótérbe (*Szárító*) passzírozott lélek s test sorsának feltárulkozására hiába várunk. Megdöbbentő, hogy a szerző miként megy el legfőbb témája, a saját élete mellett.

Most azonban új regényen dolgozik. Remélem, sikerül vele *Hidal* vernie a szakadék fölé. Mert mi tagadás, ez a könyv, hogy saját novellájával jellemezzem, olyan TÖRTÉNET, MELY SEHOGY SEM TETSZETT K.-NAK.

SZEMERE BERTALAN: POLITIKAI JELLEMRAJZOK A MAGYAR SZABADSÁGHARCÓL

*Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta
Hermann Róbert és Pelyach István
Szépirodalmi, 1990. 733 oldal, 156 Ft*

„Elvettem a zászlót...” Ez volt állítólag Szemere utolsó mondata. Igen, mindvégig szeretete volna a zászlót a maga kezében tudni. Hitte, ő nemcsak követi a zászlót, hanem elől halad vele, s ha nem is egyedül, de azért a zászlóvivők közül való. Az eszme hőse, valaki, aki nélkül nincs forradalom, akit a szent lázadás nem nélkülözhet, aki nem mondhat le magáról, mert mire mennének nélküle, kötelessége követni a belülről vezérlő parancsot, akár ügyeskedni és csalni is olykor, de keresni a győzelem útját, a személyest a nemzetért, bárki ellen, ha kell. Így tettek a többiek is, Kossuth is, a JELLEMRAJZOK-ban ledöntött bálvány, de Szemere elveszítette a mértéket. Az emigrációs viszályok során a szerepváltás oda juttatta, hogy Kossuthot a szabadságharc rossz szellemeként festette le. Ez nem egyszerűen túlzás volt, nemcsak bizonyítás nélküli vádaskodás, hanem az új Magyarországról folytatott harc hitelének, tisztaságának a kétségbevonása is. Ezt Szemere egyáltalán nem vette észre, ő csak az emigrációban is ellenállhatatlan és olykor kíméletlenül törekvő Kossuthot akarta megállítani. Elviselhetetlen volt számára, hogy Kossuth a vesztesek között is vezér maradt, a száműzött szabadság kormányzójának tekinti magát, holott inkább vezekelnie illenék.

Lánya, „Mária hazaléte után még három évet élt Szemere, és csendes délutánokon gyakran lehetett látni, aminél megtörtén és zilált külsőjével ott sétálgatott gyönyörű leánya karján a Városmajor fái alatt. Ilyenkor mindég beszélt, és mindég 1848-49-ről beszélt” – írja dr. Kiss Ernő Szemere-életrajzában. Fájdalmas kép. Egy szakadt zászló immár végleg az elhorult elméjű egykori belügyminiszter kezében maradt. Azt szagatja-foltozza a végső pillanatig. De ez már csak szánalommal teli részese. A nemzet vele szemben feledékenyebb, mint

sorstársaival. A zilált végjáték árnyékot vet nagy pillanataira is.

Szemere 1852 tavaszán írja jellemrajzait Párizsban Batthyányról, Görgeyről és Kossuthról. Az alaptéma persze Kossuth, olyanynira, hogy Batthyány dicsérete közben is állandóan őt támadja, a Görgey-portré is csak kiegészítés a nagy szertartáshoz, Kossuth teljes erkölcsi és politikai megsemmisítéséhez. A szükséges kontraszt kedvéért már Ferenc József is külön lesz az egykori barátjánál. Negatív jelzők egész zuhataga zúdul Kossuthra, tehetségről tanúskodó választékossággal, vad engesztelhetetlenséget bizonyító kíméletlenséggel. A művet a hírhedt császári besúgók és kalandorok, Zerffi Gusztáv és Bangya János fordítják németre. Sürgősen elküldve a köteles példányt Bécsbe. A három kis kötet Marx kiadójánál jelenik meg. Aztán majd százharmincnyolc évvel később a Szépirodalmi gondozásában, Szemere kézírata alapján, Szemere 49-es hivatali irataival kiegészítve, Hermann Róbert és Pelyach István okos tanulmányával és jegyzeteivel. Szemere indulata a másfél évszázadnyi idő nyomása alatt megkövesült. Higgadt történelmi elemzéssel intézhetnénk el, zárhatnánk le az egykori peres ügyet. De mintha a lélektannal többre mennénk, mint az okmánytárral vagy a korszakot, a forradalmat elemző tanulmányokkal.

Nézzünk egy tételsort. Szemere megállapítja Kossuthról, hogy nem republikánus, hiszen amikor (Szemere) 1846-ban a respublikát végcélként jelöli meg az Ellenzéki Párt számára készített javaslatában, „*leírhatatlan az a gúny, mellyel engem ő a jövő századra utasított*”. Ezt önkritikus mozzanatnak is tekinthetnénk, de korántsem ezért került szóba. Annak a bizonyításnak a része, hogy Kossuth a forradalom idején mindvégig elutasította a köztársasági eszmét, pontosabban soha nem állt ki mellette, az államforma kérdését a Függetlenségi Nyilatkozatban is nyitva hagyta. Viszont lelkesedik az angol királyságért is, meg a republikánus Amerikáért is. Következésképpen „szélkakas”, „áldozópapja különböző oltároknak”. Az angolok és amerikaiak tehát, akik elé Szemere nagyon szeretete volna eljuttatni művét, egy politikai szélhámosért lelkesedtek. S mivel Szemere csak a haza üdvét tartja szem előtt, ezért Kossuthot kénytelen

leleplezni. Igazságtételi igyekezetében láthatóan nem zavarja, hogy Kossuth kétségei az államforma tekintetében és angliai, amerikai főhajtása nem elvtelenség, hanem az alkotmányos polgári berendezkedés változatos történelmi formái iránti nyitottság.

Ezután Szemere Kossuthnak saját királyságára vonatkozó elutasító megjegyzését a trónnal való kacérkodásként értékeli, s a képzelt Kossuth királyt rögvest a régi királyok divatjamúlt tablójára tüzi.

Végül a mindent érthetővé tevő konklúzió a déchéance-szal kapcsolatban: „Kossuth *pusztán személyes politikájának érdekében hozott létre ilyen meghatározatlan és kélettelmű állapotot.*” Nem lehet kétségünk, Szemere arra gondol (s ezt másutt ki is mondja), hogy Kossuth a szabadságharc árulója lett, mert szerencsésének és szónoklatainak köszönhetően kezébe kaparintotta a vezetést, s aztán már senki sem akadályozhatta meg abban, hogy magánérdekei végett kockáztassa a sikert, s végül alkalmatlansága miatt a vereséget előidézte.

Kossuth Görgeyt kiáltotta ki árulónak, mert így a harc folytatásához kedvezőbb politikai feltételeket remélt, s persze támadása egyúttal kormányzói mentégkeresés is volt. Többet veszített ezzel, mint amennyi egyáltalán megnyerhető volt. A reális elszámolást tette lehetetlenné, s az alkalmi, személyes nyereség szellemi adóját máig fizetjük. Efféle mozzanatok azok, melyekkel szemben jogosan léphetett volna fel Szemere. De nem volt igazán bátor. Az egész Kossuthot ördögge kellett változtatnia ahhoz, hogy legyen merse a nyílt ütközethez.

Kossuth persze személyi politikát művelt a forradalom során. De az ő hallatlan ambíciója és energiája 48/49 fontos alkotóeleme. Elfogultsági és különösen katonai szakértelmének hiánya pontról pontra jogos kritika tárgya lehet. De úgy igaz, ahogy Szemere (önmagát cáfolva) mondja, szerepe fontosabb volt tévedéseinél.

Kossuth Görgey elleni támadása (és egyéb korábbi és későbbi hibái) ellenére mindvégig a nemzeti függetlenség hőse maradt, hiszen még az agg Kossuth szavának is komoly politikai súlya van, Szemere viszont Kossuth elleni fellépésével kirekeszti magát abból a politikai közösségből, mely nélkül nincs helye sehoh sem.

Sok apró igazság rejtőzik a JELLEMRAJZOK szövegében, de a szakadatan és értelmetlen általánosítások még ezek történelmi-politikai érvényesülését is akadályozzák.

Görgeynek még maga Kossuth szerzett híveket, akiket neki el kellett veszítenie. Széchenynek is mindig volt Kossuth-ellenes tábor. Ezek a hasonlóságok végül is a valódi történet szülőttei. De Szemere kilépett az értelmezhetőség köréből. Kossuthot lehet egy téveszme vagy egy rossz történelmi stratégia képviselőjének tekinteni. De kisszerű csirkefogónak, politikai kalandornak nem. Ezt állítva Szemere mindent elveszített, az utókor előtti perét is.

Megtévesztő lehet, hogy politikai ellenfelek is szoktak egymásról úgy beszélni, ahogy Szemere Kossuthról (világ komédiása, elvtelen, képmutató, hatalomvágyó, ámtító stb.). Csakhogy ők politikailag azonos oldalon állnak, együttműködésük 48/49 során – civódásaik ellenére is – közvetlenebb, mint azt tisztségeik megkívánják, nem véletlen, hogy Kossuth éppen Szemerét választotta miniszterelnökéül.

Ha Szemerét Kossuth emigrációs fellépése viszonyuk újraértékelésére indította, ez érthető, de a teljes tagadás abszurditását nem oldja föl az a Szemere-tétel, miszerint a forradalom idején a közös harc érdekei miatt fojtotta el magában a kritikust. Hiszen ha már a kezdetekkor nincsenek illúziói Kossuthról: „*O előttem volt, mint egy lál víz, melyet mások távolabbról tiszta víznek néznek, de én közelebről szemügyre véve, az apró férgeket benne nyüzsgögni láttam*”, akkor a forradalom érdeke épp csak a hallgatást és a szívélyes együttműködést nem parancsolhatta. Azt sem gondolhatjuk, hogy az emigrációs szerepek konfliktusa volt csak a szakítás hátterében, hiszen akkor a kritikában fellelhető volna némi különbségtétel az elfogadható és az elfogadhatatlan Kossuth között.

Szemere Kossuthtal kapcsolatos viselkedése leginkább egy kielégületlen szerepvágy végzetére emlékeztet. Amíg tevékeny, noha nem kedve szerint, addig törleszkedik ahhoz, aki a legfőbb vetélytárs, zsörtölődéssel, finom intrikákkal játssza el maga számára az egyenrangúságot. Állandó feszültségben él, teljes azonosulást mutat az alkalmi szerepekkel, valódi jelentőségükön túli dimenziókkal díszíti fel őket, s így folyton veszít, folytonosan hi-

ányt él át. Amikor aztán a történetnek vége szakad, majd újra kezdődik, s a másik elviselhetlenebb és önhittebb, mint valaha, holott összeomlása lett volna logikus, ő maga pedig ismét csak közreműködő lehet – akkor egyszerre mindennek vége. Felülkerekedik a gyűlölet, a kijátszottság indulata. Bosszú vezéri, elégtételt akar. Szemere támadásában tehát épp a poliükai jelleg a köntös, s egy személyes emberi dráma a valódi indíték. Ha már Kossuth mellett nem juthat nagy szerephez, akkor Kossuthot kell megbuktatnia. Úgy, ahogy lehet.

Ugyanakkor Szemere, amennyire lehet, ügyel a látszatra, vállalkozását racionális formában próbálja kivitelezni. Küldetésstudattal ír, szervez, cselekszik. A kudarcot nem heverhette ki.

Szemere Bertalan 1840-ben jelent meg *UTAZÁS KÜLFÖLDÖN* címmel a nyugat-európai útinaplója. A könyv nagy siker volt. Egy olyan fiatal férfi írta ezt a művet, aki nemzedéke új érzékenységgel járt országról országra, s nagyszerű befogadónak bizonyult. Ha eredeti szellem, akkor talán többet vívódik a hazai ügyekkel, nem tudott volna feloldódni az utazások során. Ha szépíró, a forma esztétikai követelményei miatt aligha mert volna iskolaügyi, közjogi, természettani fejtegetésekbe bonyolódni. Ha szakember, akkor nem írt volna ragyogó irodalmi betétekben bővelkedő útinaplót. Szóval épp a különösre való elszántság hiánya miatt olyan izgalmas ez a könyv. A hazája sorsában a maga kalandját felismerő nemesi-polgári értelmiségé. A siker persze poliükai tőkévé vált. Szemere az ellenzék jelentős szereplője lesz, de soha többé nem lesz zavartalanul önmaga. Működése sohasem teljesedik egészé, amit érzékeny utazóként oly könnyedén ért el. Nem lesz igazi poliükussá, és nem tud már csak polgár lenni.

Az elvek embere, de ha megkísérli túllicitálni poliükustársait, értetlenkedés fogadja. Különbözősége nem elég meggyőző, erőt sugárzó, inkább rögtönzésnek hat. Az alkotmányosság és a jogfolytonosság közt őrlődő kormányzati körökben republikánus elveket hangoztat. A radikális társadalmi csoportok ügyei iránt kevés fogékonyságot mutat, sem elutasítása, sem lelkesedése nem hiteles. Kiváló jogi szakember, de a forradalmi helyzet

követelte rugalmasság hiányzik belőle. Jó szónok, de sohasem magával ragadó. Tehetőséges szervező, de rajongásai gyakran félrevezetik. Jelentős poliükai feladatokat kap, de az átütő kezdeményezésekhez nem elég önálló. Megbecsülést szerez fáradhatatlanságával, de igazi tekintélyt sohasem.

Aztán jött a bukás. Szemere nem tudja, mit is kellene tennie. Az utolsó pillanatban az a meghökkentő ötlete támad, hogy a kormányzó és három miniszter által Görgey kezébe letett teljhatalmat kormányfőként megszerezze; majd a megváltoztathatatlanba belerődve ügyesen megússza a török száműzetést, inkognitóban Várnán keresztül Konstantinápolyba utazik, innen pedig Görögország az úti cél. Miközben önefeleltséget mímelve az ifjúkori utazás nagy fordulatának csenevész párjához, az *UTAZÁS KELETEN*-hez gyűjti az anyagot, megérlelődik a nagy szakításhoz is az elszántság. Keleti útinaplójából már hiányzik a lélek. Az most már a magának készítendő kaloda gondjával van elfoglalva: gyors szűráskor Kossuth felé, aztán egy emigrációs központ szervezése Párizsban, s a Kossuthtól független politikai szerep meg van alapozva. Ezzel a tervezgetéssel téveszti szem elől a politikai emigráció realitásait s a politikai realitásokat egyáltalán. Nem tud többé visszavonulni. A kudarcoktól csak konoksága lesz keményebb. Képtelen eszmék közt hányódik, vérző hiúsága az egyetlen iránytű. Míg Kossuth a világtörténelem epizodistájává tornásza föl magát, Szemere az egzisztenciális nyomorúsággal és vad álmaival hadakozik.

Az emigrációs központ választmányából gyorsan kiesik, magányos utat jár, a magyar bor kereskedelmi prófétája lesz az utolsó stációban, végül elborult elmével családjára támad, s az amnesztiával élve 1865-ben egy hazai gyógyintézetbe szállítják. Négy évig küzd még elvesztetten.

Önsorsrontás – egy nemzedék agóniája – emigrációs kór – az elveszett nemzeti harc kései, fanyar mártírnuma? Mindez benne van Szemere Bertalan, az első magyar belügyminiszter és a második miniszterelnök történetében.

A nemzet magára ébredése nagyszerű férfiak sorát bocsátotta útra. Szemere is közöttük volt. Sokan megbirkóztak a történelem

cselvetésével, túlélték a lehetetlen esztendőket, voltak, akik azután jutottak igazi magaslatoakra, de akadtak, akik nem voltak elég erősek, akikkel elbánt a zord idő. A főhajtás az egykori nagy kísérletért őket is megilleti.

A kiadvány történelmi forrásközlés kíván lenni, ezt a benyomást erősíti a Szemere 1848–49-es szerepét középponti kérdésként tárgyaló kiváló bevezető tanulmány, a részletes, de nem tisztázott szempontok szerint készített jegyzetanyag, névmutató stb. Csak hogy a JELLEMRAJZOK és az OKMÁNYTÁR egymás mellé helyezése nem volt szerencsés. Vagy az OKMÁNYTÁR miatt tekintjük hiteles 48/49-es periratnak a JELLEMRAJZOK-at, vagy a JELLEMRAJZOK miatt olvassuk eleve fenntartással az OKMÁNYTÁR-at. Az 1848-ban folytatott harc nem ugyanaz a történelmi tárgy, mint az 1848-ért folytatott szellemi küzdelem, még ha a szereplők ugyanazok is.

Takács Géza

TEÓRIA ÉS TEKETÓRIA

Richard Rorty: Contingency, Irony and Solidarity
Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
201 oldal

Richard Rorty 1979-ben megjelent, nagy felzúdulást keltő munkájában A FILOZÓFIA ÉS A TERMÉSZET TÜKRÉ-ben a filozófia ismeretelméleti megalapozásának kísérleteit bírálta, melyeket a valóság változatlan lényegének leképezésére, pontos reprezentációjára irányuló vágyunkkal hozott összefüggésbe. Ennek során nemcsak azt tagadta, hogy a filozófia vagy akár a tudomány segítségével közelebb kerülhetünk a valóság természetéhez, hanem kétségessé tette azt is, van-e egyáltalán a világnak ilyen, felfedezésre váró, belső természete.

ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS című könyvének a morál- és társadalomfilozófia körébe vágó írásai azzal vetnek számot, hogy ez a filozófia-felfogás milyen következményekkel jár a kultúra egyéb területein. Ha

azonban Rorty filozófiáról alkotott elképzelései átfogó, a kultúra egészét érintő következményekkel járnak, akkor – hangozhatna az ellenvetés – ez a felfogás egyszerűen a Rorty által elutasított ismeretelméleti megalapozáshoz hasonló fundamentális szerepben tűnik föl. Ez esetben pedig szerzőnk ugyanabba a hibába esne, amibe elődei, úgyhogy a metafizikai hagyomány egészét illető kritikáját egykönnyen saját írásai ellen fordíthatnánk. (Annak mintájára, ahogyan Nietzsche – metafizikakritikája ellenére – a metafizikus hagyomány foglyának tekintette Heidegger, Heideggert bírálta ugyanezért Derrida, a korai Derridát korábban Rorty, Rortyt pedig nemrégiben Charles Taylor.) Felvetődik tehát a kérdés, hogy ez a kortárs filozófiai diskurzusban már-már megmosolyogtató monotóniával ismétlődő elmarasztalás Rorty gondolkodásának valódi ellentmondására tapint-e rá, vagy csupán új könyvének iménti tömör jellemzése volt pontatlan és félrevezető kissé?

Miután A FILOZÓFIA ÉS A TERMÉSZET TÜKRÉ-ben végérvényesen és teljeskörűen szakított azzal, hogy állításaink legitimitásukat a valóságnak való megfelelésüktől kapják, könyvének utolsó részében azt kísérte meg felvázolni Rorty, hogyan nézne ki az a filozófia, mely megszabadult mindenféle megalapozástól. Ez az „épületesnek” vagy „dialogikusnak” nevezett filozófia az igazság helyett a beszélgetés fenntartását tartja szem előtt. Nem konstruktív jellegű, hanem terapeutikus, vagyis nem új filozófiai programot ad, hanem a filozófia előfeltevéseit kérdőjelezi meg, sőt magát a filozófiát. Ez a fajta gondolkodás tehát mindig reaktív, azaz egy élő ismeretelméleti (vagy metafizikai) hagyománnyal szemben határozza meg önmagát. Ez pedig azt jelenti, hogy e hagyományt elutasítja ugyan, annak megszűnése azonban – a fentiek értelmében – önmaga megszüntetését is magával hozná. Rorty semmilyen új megoldási javaslatot nem kíván kidolgozni a tradicionális filozófiai problémák megoldására: antiesszencializmusa és relativizmusa nem formálható tehát önálló állítássá, mindig szembeállítás marad csupán. E kényes egyensúlyt szemlélve, persze könnyen felmerülhet a gyanú, hogy az a filozófia, mely immáron nem a természet tükré, talán csak Rorty trükkje.

„Az, hogy a szkepszis vagy a relativizmus tétele maga is igényt tart az igazságra, s ennyiben megszünteti önmagát, cáfolhatatlan érve” – írja Gadamer az IGAZSÁG ÉS MÓDSZER-ben. – „De el-érünk ezzel valamit? A reflexió érve, mely ilyen-épp diadalmasodik, inkább magára az érvelőre ül vissza, mert gyanússá teszi a reflexó igazság-értékét... Platón... világosan látta, hogy nem létezik olyan elégségesen érvelő kritérium, melynek révén a valóban filozofikus nyelvhasználatot meg lehetne különböztetni a szofisztikustól. Főleg a VII. LEVÉL-ben mutatja ki, hogy valamely tétel formális cáfolhatósága nem zárja ki feltétlenül a tétel igazságát.” Gadamer azt is hangsúlyozza, hogy Platón a szofisztikus ellenvetéseket nem valamilyen „elsőpró érveléssel győzi le”, vagyis gondolkodását nem logikai, hanem mítikus alapokra helyezi azáltal, hogy a lélek preegzisztenciájára hivatkozik. Majd hozzáteszi, „a dialektikus szofizma Platón-féle mítikus cáfolata, bármily meggyőzőnek látszik is, nem elégtli ki a modern gondolkodást”.

Gadamert nemcsak azért idéztem, mert a relativizmus alapproblémáját és az érvelés státusának kérdésességét feszegeti, melyeket Rorty filozófiája is minduntalan fölvet, hanem azért is, mert Rorty részben éppen őrá hivatkozott, amikor az ismeretelméleti kérdésfeltevést meghaladó dialogikus filozófia lehetőségét vetítette előre első könyvének végén. Meglepd viszont, hogy második könyvében, A PRAGMATIZMUS KÖVETKEZMÉNYEIBEN – melynek írásai nagyrészt az előbbivel egy időben vagy nem sokkal később születtek –, Rorty már alig említi Gadamert vagy a „dialogikus” filozófia fogalmát, saját pozícióját ugyanis „pragmatizmus”-ként jellemzi. „A pragmatizmus bírálói úgy vélik, hogy a dialógus csak akkor lehet értelmes, ha valamilyen formában elfogadjuk a visszaemlékezés platoní elméletét” – írja a kötet PRAGMATIZMUS, RELATIVIZMUS ÉS IRRACIONALIZMUS című írásában, mintha csak Gadamer idézett mondataira utalna. Valószínű tehát, hogy Rorty az előítéletek gadameri rehabilitációját vagy az előzetes tudás hangsúlyozását is csupán a platoní elmélet modern formájának tekinti.

Ezzel – úgy tűnhet – rá is mutattunk Gadamertól való eltávolodásának okára. A voltaképpeni eltérés azonban nem következtetésekben, hanem kiindulásukban van: Gadamernél a megértés problémája áll a közép-

pontban, Rortynál a megszólalásé. Gadamernél a dialógus a megértés létmódjára vonatkozó tapasztalatunkat leíró dinamikus fogalom, Rortynál viszont némiképp körvonalazatlan feltételezés marad. A dialógus fogalma nála nem áll (meg) önmagában, hanem mindig szemben áll valamivel, sohasem valami, hanem valami más, vagyis nem leíró, hanem utópisztikus jelentése van. Bármily kívánatos volna is, hogy tapasztalattá váljon, ezt Rortynál aligha tudnánk elképzelni. Amennyiben ugyanis a dialógus nem az uralkodó gondolkodásmóddal szembeni feltételezés, hanem a megértés normája, ez a fajta pozitivitás azonnal megszünteti a dialógus fogalmának „más-ságát”, reaktív jellegét, s már nem lehet Rorty filozófiájának témája többé. Semmi sem mutatja jobban, hogy mindez nem a Gadamertól való elhatárolódást vagy a vele folytatott vitát jelzi, hanem Rorty gondolkodásának önmozgását jellemzi, mint az, hogy szerzőnk új könyvében a pragmatizmuson épp-úgy „továblép”, mint a dialóguson, s korábbi köteteknek hívó szavait az „ironikus lebría” szlogenjével váltja fel.

E fogalmak mindegyikét belső dinamikájuk, rögzítetlenségük és képlékenységük tünteti ki – annál feltűnőbb, hogy Rorty kötetéről kötetre mégis új kulcsszavakat keres magának. Mintha attól tartana, hogy amint egyik vagy másik megállapodott és bevett fogalom-má válik, elveszti rugalmasságát, megmerevedik, s mindjárt valami gyanús metafizikus felhangot is kap. Mintha mindjárt túlzott követelményeket kezdenének támasztani a valósággal szemben, pontosabban, mintha egyszerűen a dolgok valóságos állására vonatkoznának. Önállósulnak, önmagukban is megálló állításokká válnak a valóságról. Eképpen pedig jelentésük is módosul, hisz elvesztvén reaktív jellegüket most már, ha úgy tetszik, mindent magukba foglalnak, vagy éppen teljesen kiürülnek. A téma, a voltaképpeni tárgy eltűnése inherens veszélye ennek a filozófálásnak, ennek a beszédhelyzetnek. Az a gyanúm, hogy Rorty utóbbi évtizedbeli, váratlan termékenysége (első könyvének megjelenésekor csaknem ötvenéves volt már), tájékozódásának sokoldalúsága, tárgyainak változatossága, egyszerűen szellemének mozgékony-sága éppen ebből a folyamatos és felismert témavesztésből táplálko-

zik. Ez az, ami mindig új és új területre viszi, hogy folytonosan új tárgy kapcsán beszélhessen egyetlen témájáról, a filozófia feloldására, elhagyására irányuló törekvéséről, amit beszédhelyzetének ellenpontoszó jellege tart valamiképp a filozófia keretein belül mégis. Ez a rögzítetlen beszédhelyzet azt jelenti, hogy mielőtt rajtakaphatnák vagy önmagát kaphatná rajta azon, hogy állításai igényt tartanak az igazságra (lásd Gadamer fent idézett megállapítását), egyszerűen továbbáll – új kötetében történetesen a társadalom- és morál-filozófia, sőt az irodalomkritika területére. Ez a mozgás azonban leginkább épp a filozófiai gondolkodás alapokig leásó, majd ezeken az alapokon építkező mozgásától különbözik. Rorty legalábbis azt szeretné, hogy vizsgálódásai mindig ugyanazon a szinten maradjanak, a felszínen: „to stay on the surface, philosophically speaking” („a filozófiai értelemben vett felszínen maradni”) – idézi programosan Rawlst, egy róla írott esszéjében. Mindez Rorty egész gondolkozásának valamilyen *futólagos* jeletet kölcsönöz, s ennek megfelelően szeretném korábbi kérdésem mondatomat is pontosítani: az ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS írásában tehát *nem* egyszerűen az ismeretelmélet-központú filozofálást illető kritikájának következményeit kísérl meg kidolgozni filozófia és a kultúra egyéb területein. E kidolgozás során ugyanis minduntalan a filozófiai kijelentések státusának problémájához érkezik *vissza*.

Rorty sajátos szerepe a jelenkori filozófiában abból fakad, hogy egyaránt otthonosan mozog az angolszász analitikus és a kontinentális filozófiában. E két filozófiai hagyomány viszonyát ugyanis hosszú ideig a párbeszédre való képtelenség, a kommunikáció csaknem teljes körű hiánya jellemezte, a kölcsönös gyanakvás, megvetés és meg nem értés. Az analitikus filozófiában iskolázott Rorty 1967-ben reprezentatív tanulmánygyűjteményt szerkesztett A NYELVI FORDULAT címmel, s még első könyvében is e hagyomány keretein belül, az analitikus filozófia pragmatista vonulatának radikalizálásával dolgozta ki kritikai gondolkozását. Noha Rorty a pragmatizált analitikus filozófiát a Nietzsche–Heidegger–Derrida által félmjelzett hagyományhoz közelítette, amennyiben a platonizmus bírálatától mindkettő magának a filozófiának a

kritikájához jut el, mégis tévedés volna valamilyen szintézis vagy összebékítés kísérletét látnunk ebben. Inkább arról beszélhetünk, hogy Rorty személyes gondolkodói útja vált filozófiai módszerének mintájává. Természetesen az „út” és a „módszer” kifejezések félvezetőek, nem arról van szó ugyanis, hogy az analitikus filozófiától jutott volna el a kontinentális filozófiához, hanem e kettősség vállalásáról és alkalmazásáról. E kettő egymáshoz való viszonya pedig nem kiegyesztítő vagy kritikai jellegű, vagyis e kettősség nem egyszerűen a folytonos korrekció lehetőségét teremti meg, hanem azt a sajátos beszédhelyzetet, melyet Rorty saját kifejezésével reaktívnak neveztem korábban. E beszédhelyzetet a szembenállás hozza létre, s a szavak értelme épp válaszjellegükben van. Amint Rorty állításait nem egy ellentétező szerkezet egyik elemeként gondoljuk el, azonnal félre is értjük őket. Egy gondolkodásmód belső feszültségével állunk tehát szemben (amit az analitikus és a kontinentális filozófia pólusai pusztán jeleznek). De ezt a feszültséget Rorty nem feloldani akarja, hanem felhasználni. Új könyvében is számos olyan fogalom párra bukkanunk, melyek több-kevésbé párhuzamba állíthatók a filozofálás említett kétféle hagyományával. Ilyen a tudományos kultúra és az irodalmi kultúra kettőssége, a filozófia és az irodalom, a teória és az irónia, valamint az érvelés és az elbeszélés szembeállításai.

Rorty szerint e fogalmak összehangolásának problémája legáltalánosabb formájában nem más, mint a közérdekű és a magánérdekű egyesíthetőségének kérdése. Erre kísérelt meg választ adni Platón, mikor azt kutatata, miért áll érdekünkben az, hogy igazságosak legyünk. S a kereszténység is erre az összekapcsolásra törekedett, amikor a tökéletes önmegvalósítást éppen a másoknak tett szolgálatban látta. E szintézis alapja mindkét esetben a közös emberi lényeg gondolata, vagyis a metafizikus és a teologikus gondolkodás számára nélkülözhetetlen az emberi természet feltételezése.

Ezzel ellentétben az ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS írásai azt próbálják megmutatni, milyen volna az a fajta filozófia, mely lemondott az emberi természetről alkotott teóriáról. Mivel azonban többnyire épp ezt a

teóriát tekintjük a filozófia lényegének, a könyv alapkérdését így is megfogalmazhatnánk: mi szolgáltatná ama társadalom alapját, mely lemondott a filozófiáról? Noha erre a cím három kiemelt szava tömör választ ad, talán nem haszontalan, ha Rorty saját szavaira támaszkodva megkísérlem összefoglalni a könyv gondolatmenetét.

Az első rész az esetlegesség fogalmát járja körül; előbb a nyelv, majd a személyiség, végül pedig a liberális társadalom „megalapozatlan” felfogását. Rorty szerint az igazságra nem rátalálunk, vagyis az nincs meg(írva) valahol, hanem mi magunk teremtjük. Mindeztől el kellene tehát vetnünk azt az elképzelést, hogy a szellemnek, az anyagnak, a személyiségnek vagy a világnak van valamilyen (önmagában álló) belső természete, mely reprodukálható valamiképpen. Mindez nem azt jelenti, hogy a kívüllég ne volna független tőlünk, csupán azt, hogy a kívüllég leírása nem az. Márpedig „csak a világ leírása lehet igaz vagy hamis”: igazság csak ott van, ahol mondatok vannak. „Annak feltételezése, hogy az igazság, akár csak a világ, független tőlünk, olyan korok öröksége, melyek a valóságot egy saját nyelvvel bíró létező teremtményének tekintették.” Mindaddig azonban, amíg nem szakítunk magának a nyelvnek médiumként való felfogásával – mely szerint a nyelv az én és a világ közé élkelődik, mint a kifejezés vagy a reprezentáció eszköze –, feltehetjük a kérdést, vajon nyelvhasználatunk eleget tesz-e feladatának, megfelel-e valamilyen belső vagy külső valóságnak? Rorty egy efféle szakításra Donald Davidson nyelvfelfogásában talál mintát. Davidsonra és Nietzsche-re (turcsa, de Rortyra jellemző párosítás) hivatkozva mondja, hogy a különböző nyelvek és metaforák közötti választáshoz a világ semmilyen ismérvet nem ad, ezeket tehát csupán egymással hasonlíthatjuk össze, nem pedig valami nyelven túli „ténnyel”. Ennek megfelelően nem is kíván különbséget tenni a költő, a tudós és a filozófus között. Véleménye szerint az eredeti tudós vagy filozófus ugyanúgy szokadán, újszerű metaforákat hoz létre, ahogyan az eredeti költő. Ezért a „költő” fogalmát e kiterjesztett értelemben használja, új nyelvek és új világok alkotóját értve rajta. Rorty ezután a személyiség esetlegességére tér rá, hogy Freud nyomán relativizálja erkölcsi lel-

küsmereitünket, a bennünk lévő morális törvényt, mivel azt történeüleg (nem utolsósorban saját tudattalan történeteink által) meghatározottnak tekinti; a pillanat és a véletlen, nem pedig változatlan elvek folyományának. Freud a tudattalan fantáziák gondolatával és részletes esettanulmányaival demokratizálta a romantikus zsenit, vagyis minden embert költői képességekkel ruházott fel. De Freud nem adott elsőbbséget sem a morál, sem a romantika igényeinek – hangsúlyozza Rorty –, s még kevésbé törekedett a szintézisükre. Élesen elválasztotta egymástól az önmegvalósítás privát és a kölcsönös alkalmazkodás közösségi ethoszát, s ezáltal egyformán fontosnak tekinthette mind a kettőt.

A metafizikus igazságfogalom és az emberi lényeg historicista kritikája, valamint a magánérdek és a társadalmi érdek összemérhetetlensége azonban alapvető kérdéseket vet fel. Amennyiben ugyanis a szolidaritásra való képesség forrása nem az emberi természet, amennyiben nem olyan, mindannyiunkban meglevő adottság, melyre bármikor hivatkozhatunk, akkor kérdésessé lesz az is, miképp lehetséges a másokkal való együttérzés egyáltalán. Ezzel a dilemmával az első rész harmadik fejezetében néz szembe Rorty, ahol is saját „liberális utópiáját” vázolja fel (Isaiah Berlin, John Rawls és Dewey nevét emlegetve). Egy olyan társadalom képét, melynek polgárai felismerik erkölcsi elveik és nyelvhasználatuk viszonylagosságát, de meggyőződéseik relatív érvénye mégsem akadályozza meg, hogy rendíthetetlenül álljanak ki mellettük. „Utópiámban az emberi szolidaritást nem olyan adottságnak tekintenék, mely *«előítéleteink»* eloszlásával, avagy bensőnk feltáratlan mélységeinek napvilágra kerülésével tűnik elő, inkább valamiféle megvalósítandó feladatnak.”

Bizonyára már Rorty eddigi gondolatmenetével szemben is számos ellenvetés kínálkozna, melyek elsősorban nagyvonalú fogalomhasználatát, az ebből adódó tisztázatlanságot, illetve egy-egy fogalom kétféle értelmezése közötti folytonos ingadozásának „módszerét” tehetnék szóvá. Előbb idézett mondatához kapcsolódva itt csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Rorty szavaiban milyen kibogozhatatlanul keveredik össze a magát a társadalom reprezentatív figurájának tekintő filozófus szemlélete és az

átlagpolgár gondolkodásának pragmatizmusa. Természetesen senki sem hiszi azt, hogy az emberi szolidaritás annak függvénye, hogy mit mondanak róla a filozófusok; ez az adott esetben vagy működik az emberben, vagy nem. Filozófus és polgár ellentéte ilyen értelemben fantom csupán. Rorty viszont a filozófust úgy jellemzi – és abban marasztalja el –, hogy csak a legnagyobb erőfeszítések árán tud polgárrá lenni. Ugyanakkor a „megvalósítandó feladat”-ként kitűzött szolidaritás mintha a polgárban mégiscsak meglévő mély metafizikai szükségletre utalna, vagyis – Rorty szellemében – a polgárnak azt vehetnénk a szemére, hogy a lelke mélyén filozófus.

Az efféle ellentmondások Rorty sajátos beszédhelyzetével hozhatók összefüggésbe. Egy filozófus beszél itt a filozófia ellen, s ezzel mintha túlon túl sokat követelne olvasójától, hiszen elkerülhetetlenül meg kell kérdeznie magától: „Mindezt hogyan is értsem?” A könyv második része épp e beszédhelyzet lehetőségét és változatait tárgyalja, az irónia és a teória kényes viszonyát elemezve. Az „ironikus teória célja – írja – megérteni a teóriára való metafizikus készletés gyökerét, hogy ezzel egyszerűsítsd meg is szabadulhasson tőle”. Így aztán az ironikus teória a legkevésbé sem törekszik arra, hogy az irónia teóriájává váljon. Inkább azzal foglalkozik, miképp tehetünk bizonyos elveket viszonylagossá, hogy egyúttal a sajátunk viszonylagosságának is hangot adunk. Hogyan rombolhatjuk le az autoritást anélkül, hogy mi magunk válnánk azzá?

Ezt a fajta iróniát Rorty irrelevánsnak tekintő a társadalom egészét érintő kérdésekben – ellentétben azokkal, akik veszélyesnek ítélik a közösség érdekeire nézve –, hiszen szerinte az ironikus teória kizárólag az önmegvalósítás eszköze, s baj csupán abból származhat, ha ki akar lépni ebből a körből. Az ironikus teoretikus elgondolásai ugyanis sohasem ölthetnek intézményes formát. Nem azért, mert az egyéni autonómiára és az igazságosabb társadalom létrehozására való törekvés kizárja egymást, hanem mert nincs és nem is lehet olyan átfogó *teóriánk*, mellyel közös nevezőre hozhatnánk őket. Ehhez még a liberális demokráciák *gyakorlata* áll legközelebb. Rorty tehát éppen e gyakorlat nevében, vagyis a demokrácia védelmében szeretné ra-

dikálisan elválasztani egymástól a magánérdekűt és a közérdekűt: a passziót és a misziót.

Erre a szétválasztásra mutat példát Derrida a LA CARTE POSTALE lapjain, filozófiai gondolkodásának befeléfordulásával szüntette meg az irónia és a teória közötti feszültséget. Itt ugyanis nem hagyatkozik olyan, az „embert meghaladó” fogalom tételezésére, mint amilyen – Rorty ironikus teoretikusait tekintve – Hegel Világszelleme, Nietzsche Európjája, Heidegger Létje vagy Derridánál korábban a *différance* volt. Nem „szómagiára” törekszik, hanem egyfajta írásmódra, stílus teremtésére.

Könyvének utolsó – KEGYETLENSÉG ÉS SZOLIDARITÁS című – részében Nabokov és Orwell regényeit elemzi Rorty, ama tézisének megfelelően, hogy a szolidaritás felébresztésében nem a teóriák, hanem a történetek játszhatnak tevékeny szerepet. E két szerző regényei mindenképp abban térnek el az előző rész ironikusainak műveitől, hogy középpontjukban a kegyetlenség áll. Mindketten „az ironikus liberális intellektuális figyelmeztetik a kegyetlenség kísértésére”. Nabokov az élet esztétikai szemlélete és a kegyetlenség összekapcsolódásáról ír, vagyis azt a kegyetlenséget mutatja meg, mely bennünk lakozik. Orwell pedig a kegyetlenséget az áldozat szempontjából elemzi. Az 1984 utolsó harmadában azonban – érvel Rorty – O'Brien portréjának megrajzolásakor, Nabokovhoz hasonlóan, belső nézőpontra vált ő is. Már nem annyira a XX. századi totalitárius államokról beszél, hanem a szellemi kiválóság és a szolidaritás hiányának összekapcsolódásáról. Megjegyzendő, hogy e két fejezet aprólékosan alátámasztott elemzései, részletező kifejtése némiképp elűt a kötet egészének nagyvonalúságától. Rorty következtetései ugyan itt is meglepőek és eredetiek, érvelésének módja azonban hagyományosabb hangütést idéz.

A zárófejezetben még egyszer számba veszi a legkényesebb kérdést, melyet az általa ajánlott filozófiai szemlélet felvet. Ha ugyanis lemondunk az emberi természet fogalmáról mint hivatkozási alapról, akkor semmit és semmilyen körülmények között nem nevezhetünk *embertelennek* sem. Mivel a nyelv, a személyiség és a társadalom esetlegessége ösz-

szeférhetetlen az etikai univerzalizmus valamennyi formájával, Rorty olyan etnocentrizmust propagál, mely nem elveken, hanem eseteken épül. A szolidaritás kényszerítőbb erejű akkor, ha egy „*mi-tudat*” megjelenési formájának tekintjük, s nem az „emberi szolidaritás” túlságosan absztraktnak érzett fogalmával kapcsolódik össze – mondja. Azon kell tehát lennünk, hogy ez a „*mi-tudat*” mind több és több embert foglaljon magába, olyanokat, akikre korábban csak úgy gondoltunk, mint „azokra”.

Ez a végszó könnyen csalódást okozhat. Rorty megoldása, végeredményét tekintve legalábbis, úgy tűnik, alig tér el attól, amellyel mindvégig oly harcosan szemben áll. Pragmatizmusának következményei éppen pragmatikus értelemben nem jelentenek semmilyen különbséget. Valójuképpen épp ezért akarja a filozófiát valamiképpen feloldani egy utópikus társadalmi gyakorlatban. Novalis szavai a végtelenített beszélgetés Rorty-féle filozófiáját is találóan jellemzik: „*A dologtalan lelkiismeret egy síma, szembe nem szegülő világban lebilincselő beszélgetéssé, mindent elmesélő fabulává lesz.*” Csakhogy krízishelyzetekben, kiélezett emberi szituációkban nem fog-e kiderülni az általa kínált felfogás üressége és tarthatatlansága? Ama megmértésnél ugyan az iménti szavak egyszerűben könnyűvé válnak. S akkor már meg kell kérdeznünk azt is, vajon lehetséges-e egy olyan filozófiai felfogásnak megfelelően élni, vagy így csupán beszélni (filozofálni) lehet?

Erre a kérdésre a könyvben nem találunk választ, mert Rorty számára, úgy tűnik, nem ez a kérdés, hanem épp a fordítottja. Szerinte tehát élni ugyan lehet e felfogásnak megfelelően, mit sem törődve a teóriákkal, ámde beszélni alig. Pragmatizmusa abban foglalható össze tömören, hogy vannak olyan fontos kérdések, melyek teoretikusan nem oldhatók meg, a gyakorlatban viszont megkerülhetők. Vagyis nem megoldásukra kell törekednünk az érvek és ellenérvek vég nélküli csatájában, hanem feloldásukra, megkerülésükre inkább. S arra, hogy másképpen, új módon kezdjünk el beszélni, hogy ezek a kérdések egyszerűen elveszítsék értelmüket, és ily módon már teoretikusan se legyenek fontosak. Nem azt mondja tehát, hogy az igazság vagy a humanitás fogalma értelmetlen, hanem

hogy filozófiai problémaként való elemzésük és szigorú vizsgálatuk az: ezen fogalmak feltelezésével élnünk kell – mondani azonban alig van mit róluk.

Rorty relativizmusát nemcsak a félreértés, hanem az üresség is fenyegeti. Mintha folytonosan a semmitmondás szélein egyensúlyozna. Pontosabban mintha úgy akarna bármit is mondani, hogy az ne támasszon igényt semmiféle *tudásra* vagy *igazságra*. A „Hát akkor most ezt mondja vagy nem ezt mondja?” ingerült kérdésének szerinte talán mindig is eldöntetlenül kellene maradnia. Ennek megfelelően mindazok a szavak, amelyek Rorty „téziseit”, „véleményét”, „filozófiáját”, „kijelentéseit” emlegetik, írásomban voltaképpen félrevezetők. Mindazok a kifejezések tehát, melyek azt a látszatot keltyik, mintha Rorty írásának „gondolatmenetét” minden különösebb megkötés nélkül rekonstruálhatnánk a „Richard Rorty szerint...” kezdetű mondatok segítségével vagy akár saját szavait idézve. Rortyt ugyanis leginkább mindenféle filozófiai, illetve teoretikus kijelentés megkerülésének lehetősége foglalkoztatja a filozófiai megszólaláson belül. Ezért pontosabb volna *mondatfűzéstől* beszélünk inkább, jelezve, hogy itt afféle fellazított (laza, lezser) filozófiai szöveggel van dolgunk, nem pedig szigorú értelemben vett logikai építménnyel. Mindez a filozófiai stílus kérdését állítja Rorty filozofálásának középpontjába (látni fogjuk, hogy viszonyulási pontként a regény kínálkozik, melynek mondatait csak jókora torzítással tekinthetnénk az írói vélemény kifejezésének). Mindenesetre az a fajta mondatfűzés, mely kerülni igyekszik, hogy szavai valamilyen „kinü” valóság megfelelőinek lássanak, csaknem szükségszerűen jut el oda, hogy a használatban, vagyis az életgyakorlatban oldja fel a fogalmi jelentést. Ekképpen Rorty a természettudomány jelentőségét sem abban látja, hogy közelebb kerülünk általa a fizikai világ megismeréséhez: Galilei elmélete, „*szótlára*”, nem azért jelentős, mert a valóság pontosabb leírását adja, mint mondjuk Arisztotelész szótlára, hanem mert „*bizonyos előrejelzésekre*” egyszerűen jobban használható. Ebből a megfogalmazásból látható az is, hogy hiába oldja fel Rorty a filozófiai fogalmakat a társadalmi gyakorlatban, attól még rákérddezhetünk e gyakorlat voltaképpeni értelmére (s ezáltal

visszajutunk a filozófiához). Rorty ezt a célt többnyire – a saját gondolkodása szempontjából jótékony – homályban hagyja, olykor azonban mintha a haladás – hasonlóképp körvonalazatlan, már-már naiv – fogalmával helyettesítené.

Mindez további ellentmondásokhoz vezet. Egyfelől ugyanis átveszi Heidegger metafizikakritikáját, ami a „tudomány lényegét” is érinti, másfelől azonban nem osztozik a tudomány és technika olyanfajta bírálataiban és elutasításában, mely Heidegger kritikájának szükségszerű folyománya. Rorty pragmatizmusa – mondhatnánk – különös technokratizmust takar, mely élesen bírálja a tudomány ismeretelméleti előfeltevéseit, de csak azért, hogy az ettől leválasztott tudomány gyakorlati eredményeit már ne kelljen megtagadnia. Mindez nem csupán heideggeriánus nézőpontból ellentmondásos, hiszen Rorty felfogása – mint arra Bernard Williams rámutatott – pragmatikus értelemben sem igaz, hiszen épp a tudomány gyakorlóinak számára nélkülözhetetlen az a meggyőződés, hogy munkájukban a valóság elemeivel foglalkoznak, nem pedig pusztán „szövegekkel”.

Abban a Rorty által óhajtott kultúrában, melyben nem volna éles határ a tudomány, a filozófia és a költészet között, épp a Rorty-féle ironikus maradna téma nélkül. Az ironikus mégis e merev határok eltörlésén fáradozik: a határokat előbb ugyanis regisztrálnia kell ahhoz, hogy aztán semmissé változtathassa őket (már csak a nagyobb hatás kedvéért is). Jóllehet a határok tényleges felszámolása az ironikus öngfelszámolását jelentené.

E folytonos ingázás technikáját megfogalmazhatnám úgy is – most már Rorty általános stratégiájára vonatkoztatva –, hogy írásait mindenekezlőtt a velük folytatott polémia tarthatja érdeklődésünk terében, hiszen az egyetértés, az elfogadás egyenértékű kiüresítésükkel. Rorty egy belső beszélgetést tágít egyre átfogóbb körre, ahol az egyetértés a beszélgetés végét jelenti, azt, hogy már nincs miről beszélnünk tovább. Ezért változtatja könyvről könyvre kulcsfogalmait, ezért keres újabb és újabb tárgyat, ezért mondja, hogy a filozófiai problémákat nem megoldanunk kell, hanem valami másról kell beszélnünk; miközben makacsul mindig ugyanarról beszél. Egyetlen témája ugyanis éppen ez: saját

beszédhelyzetének feloldhatatlan ellentmondása.

Rorty tehát mindig magáról, saját önmeghatározásáról beszél. Ehhez azonban hősöket választ. Könyvében legtöbbit A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-*nak* Hegelét, Nietzschét, Heideggert és Derridát emlegeti. Azokat az „ironikus” filozófusokat, akik számára „az elődeikhez való viszonyulás előbbre való az igazsághoz való viszonyunknál”. Hatásuk igazi mércéje ezért leginkább az az ellenhatás, melyet műveik kiváltak. Nem arra szólítanak föl ugyanis, hogy kövessük őket, hanem hogy legyünk azok, akik vagyunk. Önmagunk megismerésének folyamata viszont, Rorty szerint, mindig egy új nyelv megteremtésével esik egybe. Am ha egyszer csakugyan sikerült rátalálni önmagunkra, helyesebben megalkotni saját magunkat, idővel ez az én éppúgy elődünkké válik, a nyomasztó és követelődő másikká, akinek hatása ellen hadakozunk, akit nem szeretnénk utánozni, akinek pusztán követésétől szorongunk. Ha tehát úgy tűnt egy pillanatra, hogy megoldottuk az írás problémáját, azt mindjárt az újírás követi. Az újírás, mely nem önmagunk pusztán ismétlése. Rorty abban a szélesebb gondolati keretben jelöli ki vállalkozását, melyet a teóriától a narratívitás felé való elmozdulás jellemel. Immár nem nyelvi fordulatról van szó, hanem, mondhatnánk, irodalmi fordulatról: „Ez a fordulat jelképezné lemondásunkat arról, hogy életünk sokszínű teljességét egyetlen világképpé foglaljuk, és egyetlen beszédmóddal írjuk le.”

A kulturális változások fő mozgatója Rorty szerint nem az érvelés, a racionális bizonyítás, hanem a beszédmód mássága, újdonsága. A romantikusok ezt úgy fejezték ki, hogy a legfőbb emberi képesség a képzelet, nem pedig az ész. Ehhez Rorty gyorsan hozzátesszi, hogy bármily rokonszenves legyen is számára ez a kijelentés, még a látszatát is el szeretné kerülni annak, hogy általa az ember lényegére tapintanánk rá. Ezzel pedig megint Rorty beszédhelyzetének csaknem kivihetetlen egyensúlyozó manőveréhez érkezünk. Nyilvánvaló, hogy nála nem is annyira a metafizikus gondolkodás kriukájáról van szó, hanem magának a filozófia zártságának a kritikájáról – metafizikáról. Kritikája ugyanis nem egy eredetibb, ősbibb pozícióhoz

való visszanyúlás kísérletével fonódik össze (amilyen a lét és a létező közötti ontológiai különbség Heideggernél vagy a *différence* Derridánál, mely még az ontológiai differenciánál is ősbib). Rorty épp e visszanyúlásra való törekvést veti el, s ezzel együtt magát a végső alapot kérdőjelezi meg, legyen az bármilyen megragadhatatlan és megnevezhetetlen „különbség”. Ezért is hangsúlyozza számtalanszor, hogy semmiféle új megoldási javaslata nincs, és annyit szeretne csupán, hogy beszéljünk (ti. a filozófusok) valami másról.

Ámde bármiről beszéljünk is, mindaddig, amíg a beszélő meghatározott, illetve meghatározható, végső soron mindig valamilyen állítással van dolgunk, mely lehet csavaros és eredeti, mégiscsak kiegyenesíthető valamilyen véleményné, kijelentéssé. Minden differenciáltsága mellett is elmondható tehát, hogy valaki *szertint* van így és így: mindaddig teoretikusok maradunk, amíg nem tudjuk megosztani önmagunk. Persze ez nem csupán a filozófia problémája, hanem minden fogalmi érdekű megszólalás, a beszélgetés és a megértés általános problémája is. Amennyiben ugyanis sikerül valamilyen distanciát teremteni a saját hangunktól, az mindjárt az önellentmondás, a relativizmus vagy a komolytalanság vádját vonja maga után, ismét csak meg nem értést. A vitákban többnyire azt a stratégiát alkalmazzuk, hogy a másik érvelésében vagy szavainak meghosszabbításában ellentmondásra bukkanunk, s azt diadalmasan felmutatjuk. Ez a stratégia azonban csak akkor érvényes, ha minden megnyilvánulást egy lineárisan építkező gondolatmenet részeként értelmezzük. Az ellentmondás, az inkohérensia és az inkonzisztencia csak egy lineáris, monologikus szerkezetben lehet olyan döntő érv, amilyenek többnyire tekintjük. Csak ekkor jelent gátat a gondolatmenetben, hogy kétséget ébreszsen annak hitele felől. Egy plurális szerkezetben viszont az ellentmondás pusztán az egyidejűség szinonimája. Ennek megvalósítása a teória terén azonban csaknem kivihetetlenek tűnik. Hiába hangsúlyozzuk ugyanis az egyidejűséget, a megosztást és az ellentételezést, *egyszerre* nem beszélhetünk többféleképpen. Szavaink sorokba rendeződve terülnék szét a papíron. Mivel pedig megszólalásunkkor mondandónkat szükségképpen el

kell kezdenünk valahol, s mert szavaink egymást követik – amit aligha tudnánk elképzelni másképp –, minden megszólalásunk akaratlanul is egy rendszer benyomását kelti, s szavaink mögött minduntalan alapelveket és világgépet szimatolunk. Ekképp minden megszólalásunk – a legköznapiabban is – a teória mezét ölti magára. Ennek értelmében szoktunk a könyvek *felépítéséről* is beszélni, egy logikai levezetés szerkezetét tekintve mintául, mely bizonyos alapokból kiindulva, a következtetések láncolatán jut el valahova.

A filozófiai vizsgálódásoknak azonban nincsen semmiféle természetes sorrendje – mondja Rorty. Saját könyve felépítésének esetlegességére utalva pedig hozzáteszi: „Semmi sem követeli meg, hogy először a nyelv kérdéseit tisztázzuk, aztán a tudást és a vélekedéseket vegyük sorra, majd a személyiség problémáját, hogy végül a társadalom kérdéseire jussunk el. Nincs semmiféle »első filozófia«, sem a metafizika, sem a nyelvfilozófia, sem a tudományfilozófia nem az.”

Akár egyetértünk Rortyval, akár nem, maga a meggyőzés, az érvelés eleve reménytelennek látszik ott, ahol különböző meggyőződések és összemérhetetlen érvek ütköznek össze. A valódi kérdés tehát nem az, hogyan is tudhatnánk meggyőzni a másikat, vagy miképp viseljük el esetleges legyőzetésünket, hanem hogy miképp vagyunk képesek elviselni egymást. Vagyis – Rorty Rawlsról írt esszéjének címét idézve – a demokrácia előbbre való, mint a filozófia. A teóriáról pedig azért kerül a hangsúly Rorty könyvében az elbeszélésre, azért emlegeti példaként a regényt, azért terjeszti ki a költő fogalmát parttalanul – és vitathatóan persze –, mert az irodalom nála egy *megengedőbb társas viszony modellje*, a filozófia „szigorúságával” szemben; a liberális demokrácia pluralizmusának megfelelője. Ezért állnak könyve elején Kundera szavai „a tolerancia virtuális világról”, a regényről, „mely az isteni nevetés visszhangjaképpen született, melynek csodálatos, képzeletbeli világában senki sem birtokolja az igazságot, és mindenki megértésre találhat”. A regény pluralizmusát Kundera is – akárcsak Rorty – a filozófiával állítja szembe. Lévéen maga regényíró, ebben nem is találunk semmi különöset. Ámde hogyan teheti ezt egy filozófus?

Keats *Negattu* képességnek nevezte, s rendkívül nagyra értékelte azt, „amikor az ember ké-

pes megmaradni a bizonytalanságok... között a tények és értelem... utáni... kaphodás nélkül". Ez a fajta bizonytalanság azonban csaknem kivihetetlen a teóriában, noha az ironikus teória valami hasonlóra tesz kísérletet. Rorty Kierkegaard-t idézi, aki szerint, ha Hegel olyan előszót írt volna A LOGIKA TUDOMÁNYÁ-hoz, melyben művét pusztá gondolkísérletnek nevezi, ő lenne minden idők legnagyobb gondolkodója.

Véleményem szerint azonban egy efféle megszorítás senkit sem tehetne egyszerűen ironikus gondolkodóvá. Kijelentéseink, állításaink, vagyis a teóriák öntudatos, magabizó hangfekvése ugyanis nem abból fakad, hogy mindenestül igaznak gondoljuk szavainkat, hanem hogy *kimondjuk* azt, amit gondolunk. A szónak abból a magabiztosságából származik, mely független attól, amit mondunk, mivel a megszólalás aktusának sajátja. És ezt a magabiztosságot kellően az se enyhíti, ha végig feltételes módot használunk, vagy ha előrebocsátjuk, hogy a következőkben csupán egyetlen vélemény kifejtésére, pusztá gondolkísérletre vállalkozunk. A vélemény belső struktúrája ugyanis még ekkor is magában hordoz valamilyen kizárólagosságot.

Ezen a ponton válik jelentőssé a stílus kérdése, s ezért kerül minduntalan előtérbe a metafizikus teória meghaladásának filozófiai kísérleteiben. Stíluson itt elsősorban nem valamilyen nyelvi telítettséget értek – noha Kierkegaard vagy Nietzsche kifejezésmódja példaként kínálkozna erre is –, hanem saját magunk megosztásának, saját hangunk elbizonytalanításának módozatait. Kierkegaard többszörös inkognitójára gondolhatunk tehát a VAGY-VAGY-ban, Nietzsche-nél pedig a töredékes, aforisztikus formára. Az alternatív értelmet feltáró etimológiák jelentőségére Heidegger-nél (jóllehet ez az értelem nála nem csupán eltérő, hanem „eredendő” is), a „ki beszél?” kérdésének gyakori elbizonytalanítására a kései Wittgenstein írásaiban vagy a szójáték jelentésmegosztó szerepére Derridánál. Mindezek a „technikák” fellazítják a szöveg rögzítettségét, egyetlen hanghoz, egyetlen beszélőhöz kapcsoltságot. Ami egyúttal azt jelenti, hogy igazi sikerük csaknem lehetetlenné is teszi, hogy követőiké váljunk. Amennyiben követni akarjuk, azonnal félre is

értjük őket, hiszen szükségszerűen az „X szerint...” úpusú mondatokat tesszük meg kiindulási alappá. Ezt a redukciót viszont csupán e szövegek és technikák ellenében hajthatjuk végre.

Rorty tehát nem követi egyiküket sem. Látszatra egészen hagyományos értekezéseket ír, valójában azonban az övéktől eltérő megoldásra, stílusra talál. Nem a nyelvi telítettség irányába mozdul el ugyanis, nem az a törekvése, hogy bizonyos szavak új és szokatlan értelemmel telítődjenek, hanem, épp ellenkezőleg, hogy jelentésük – különös szóhasználattal élve – kissé *alábbhagyon*. Maga a filozófia fogalma is ilyen, mely nála a megszűnés felé tart. Úgy tűnik, egyszerűen attól szeretne megóvni bennünket, nehogy „*túl homolyan vegyük*” a filozófiát. Az ehhez nélkülözhetetlen bizonytalanság pedig abból fakad, hogy könyvében mindvégig eldöntetlen marad, végül is ki kihez beszél. Rorty ugyanis hol a filozófus, hol a (liberális) polgár szemszögéből szól, egy hol filozófusnak, hol (liberális) polgárnak tekintett olvasóhoz. Ennek megfelelően hol nyitott kapukat döngtet, hol meg túlságos ellenállásba és jökora ellenébenbe ütközik. Rorty elvek nélküli filozófiájának stíluskövetelménye valamiféle filozófiai *understatement*. Könyvének alapszava sem valamilyen különös szóösszetétel, eredeti fogalom vagy régi értelmét visszanyerő kifejezés, de nem is az esetlegesség, az ironia vagy a szolidaritás. E kulcsszó Rorty szándékának megfelelően csaknem észrevétlen marad: nem fogalom, szónak is inkább csak afféle töltelék. „Történetesen” – ezzel a kifejezéssel kerül meg minden elvet és minden (kényes) szituációt. „Történetesen így alakult” – ez Rorty végső magyarázata.

Mindezt persze hiányosságnak is tekinthetnénk, miképp Rorty gondolkodási stílusának másik elemét, az ellentmondást, kevésbé megértően, fogalmi tisztázatlanságnak, felszínességnek és slamposágnak is nevezhetnénk. Rorty jellegzetesen provokatív gondolkodó, nem riad vissza a hangzatosságtól, a túlzástól és a vitatható állításoktól sem. Valószínűleg azért, mert nem annyira maguk a filozófiai állítások érdeklik, hanem azok *dinamikája*. Az a dinamika, mely az érvelést történetté változtatja át. Amint azonban ezt a

történetet láthatóvá próbálja tenni, mindjárt a teória határait feszegeti, vagyis könnyen azt mondhatják művére: ez nem is filozófia.

Rorty szavainak – úgy gondolom – mindenekelőtt ellenkező értelmet kellene tulajdonítanunk. Mert ebbe a megszólalásba kiirtatlanul bele van komponálva a Másik, valójában mindig ezen a másikon élösködik, vagyis szavainak csak ezzel szemben van jelentése. Amiből az is következik, hogy bár Rorty olykor meglehetősen sarkítottan fogalmaz, sohasem feketén-fehéren. Már csak azért sem, mert az ellentmondás ellentmondássá változtatásának mélyén az a kérdés rejlik, hogyan integrálható az önkritika a filozófia területére? S ez a kérdés áll az „ironikus teória” elképzelésének középpontjában is. Ennek lehetőségét Rorty azáltal próbálja megvalószerűsíteni, hogy az ismeretelmélettől megfosztott filozófia – első könyvében felvázolt – dialogikus univerzumát, az ESETLEGESÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS-ban új módon reprodukálja. Ezt hangsúlyozza ugyanis, hogy minden egyes emberben összemérhetetlen filozófiai szótárak élnek egymás mellett. Az ének tehát nincsen centruma, noha a hitek és vélekedések különálló rendszerei állandó érintkezésben állnak egymással, mégsem alkotnak valamilyen koherens egészet.

E személyiségképben Rorty filozófiai önarcképének vonásait sem volna túl nehéz felfedeznünk. Bármily rokonszenves is számomra ez a kép, kérdéses marad, hogy a személyiségkép és önarckép efféle egymásra vetítésével elháríthatók-e azok a kritikák, melyek Rorty nézeteinek inkoherenciáját teszik szóvá. Túlságosan kényelmes volna abban reménykednünk, hogy a pusztá önkritika – még ha a személyiségről alkotott általános felfogásunkkal támasztjuk is alá – elegendő ahhoz, hogy kibújjunk mások kritikája alól.

Beck András

SZEGÉNY OROSZOK

Az orosz forradalom démonjai

Szerkesztette Kiss Ilona, fordította Kiss Ilona, Kollár Judit, Krasztev Péter, Patkos Éva, Schiller Erzsébet, Sisák Gábor, Vári Erzsébet, Vermes Katalin Századvég, *Idea Russica* sorozat, 1990. 328 oldal, 220 Ft

Az évszázadok óta elnyomás alatt sínylődő, agyonsanyargatott nép – írja a forradalom egy orosz teoretikusa – „mindig kész a forradalomra”, s a pártnak csak az első lökést kell megadnia, hogy a nép „újjában mindent megsemmisítő és szétromboló, mindig öntudatlanul és ösztönösen cselekvő” viharos „ősereje”, mint az orkán kitorjón és végigsopörjön Oroszországon. Csak szabad utat kell biztosítani a nép gyűlöletének – írja – „és az egyetlen hatalmas csapással megsemmisíti a status quo jelenlegi védelmezőit és fenntartóit, visszaveszi tőlük elvett földjét, megsemmisít mindent, ami eddig elnyomta és kirabolta az ő vtlágát, s egyetlen bosszút áll ellenségein”. E tombolás után, a forradalom második szakaszában jut aztán majd szerephez a forradalom tervszerű „csinálása” s a „megfélemlítő terror”. Ennek hordozója, a „centralizált, szigorú fegyelmű, gyors, határozott és cselekedetben egységes” forradalmi kisebbség pártja a forradalmi állam diktatúrájával rákényszeríti a földjeire visszatérő, alapvetően konzervatív beállítottságú népet arra, hogy saját igazi szükségleteinek és céljainak, azaz a szocializmus igazságainak megfelelően alakítsa át társadalmát.

A kétszakaszos forradalom, a centralizált-hierarchikus pártszervezet és a forradalmi kisebbség diktatúrájának elveit megfogalmazó, fent idézett orosz forradalmár, minden megtévesztő hasonlóság ellenére nem Lenin volt, hanem Nyecsajev földalatti mozgalmának egykori vezéralakja, a jakobinus narodnyik mozgalmak programadója, P. Ny. Tkacsov. Az 1886-ban sírba szállt forradalmár, s vele az egész oroszországi radikalizmus szelleme idéztetett meg az 1905–1906-os években feldőlt nemesi fészkek lángjaiban, a birodalmon végigsopró erőszakhullámban s az erőszak ellenreakcióiban, a falvakat járó különítmények sortüzeiben és tömeges korbácsolásaiiban, a két fővárost megbénító utcai harcok-

ban. A nép „*viharos öserejének*” immár valóságossá lett tombolása s a reakció brutalitása, a káosz képei s egy felsejlő (mi már tudjuk: közeli) apokalipszis fenyegetése nem kis szerepet játszott abban, hogy az orosz értelmiség forradalmi és materialista tradícióitól már korábban elfordult gondolkodók egy csoportja 1909-ben önálló tanulmánykötettel jelentkezett. A terroristák bombái után, a VEHI című kötet megjelenésével szellemi bomba robbant.

VeHI, azaz magyarul mér földkövek, vagy konkrétabban: útjelző póznák, versztakarók. E versztakarók voltak hivatva arra, hogy a hó és a sár tengerében eligazítva az utazót, kijelöljék az irdatlan birodalom útjait. A VEHI szerzői, új irányt kívánván ily módon kijelölni, ezeket az útjelző oszlopokat akarták újra levetni. Mert – állították – az orosz gondolkodás utat tévesztett, alapvetően rossz irányba, hamis célok felé haladt. A tanulmány íróit – írta bevezetőjében Gerszenon – „*a múlt iránt érzett fájdalom s az ország jövője iránt érzett aggodalmuk*” vezette: az „*1905–1906-os forradalom és az azt követő események során azok az értékek mérettek meg, melyeket az orosz társadalmi gondolkodás immáron fél évszázada szentnek kijáró áhítattal övez*”. A Herzenen és Csernyisevszkijen, Lavrovon és Tkacsovon, Marxon és Proudhonon nevelkedett orosz értelmiség forradalmi radikalizmusától, a paraszti szocializmus herzeni víziójával induló, majd proletárdiktatúrába torkolló népboldogítás „*materialista messianizmusától*”, a megváltás glóriájával övezett terror és diktatúra eszményeitől vesznek kritikus búcsút a szerzők, s tesznek kísérletet egyúttal arra, hogy kijelöljék azokat az új értékeket, melyek követése kivezethet az orosz társadalom erkölcsi válságából.

Az elmúlt nyolcvan év történelmi tapasztalatával a háta mögött, a lenini proletárdiktatúra, a sztálinizmus és a kelet-európai szocializmusok ismeretében a mai olvasó aligha fogja tagadni a vehisták kritikájának érvényességét. Álláspontjukat, úgy tetszik, „*maga a történelem*” igazolta, s művük, épp a mából visszatekintve, már-már profetikusnak tetszik. Hisz arról olvasva például, hogy a forradalmi mozgalmak egyenesen a népszolgálat elárulásának tekintik az autonóm tudományt, művészetet és filozófiát, igazolá-

sukat pedig egyedül a nép ügyének és a forradalomnak a szolgálatában látják, mintha az úgynevezett „*szocialista kultúra*” jól ismert képződményének kritikájával szembesülnénk – csak épp 1909-es dátummal. Vagy nem olvashatjuk-e a 45 után nálunk is megjelenő kommunista pártok kritikájaként is azokat a sorokat, melyekben Szergjij Bulgakov az oroszországi forradalmi pártok programját jellemzi. E program – írja – „*vallási credo, az emberiség megváltásának legbiztosabb módszere, monoliti eszme, amelyet vagy csak elfogadni, vagy csak elutasítani lehet!*” egy dogmatikus hitrendszer nevében. Épp e dogmarendszer vallásos szerkezetéből, a forradalmi megváltáseszme messianizmusából következik – idézem tovább Bulgakovot – „*hogy befolyása tárgyátul passzív objektumot választ: megmentendő népet vagy emberiséget. Ugyanakkor a hős – akár egyén, akár kollektíva – mindig csak egyes számban képzelhető el!*”. A világtörténelem színpadán ágaló, „*világtörténelmileg szükséges*” céljai érdekében a terror és a diktatúra eszközeitől sem visszariadó hősnek, valamint a megváltó hatalom pusztá tárgyaként felfogott népnek a kettősségében igazán nem nehéz felismerni a sztálinizmus profetikus előrevetését.

A képlet világosnak látszik tehát: a „*vezeklés műveként*” is számon tartott könyv szerzői, akik Gerszenon és Kisztyakovszkij kivételével ifjabb éveikben maguk is részt vettek a marxista vagy legalábbis „*legális marxista*” körök valamelyikének tevékenységében, talán saját múltjuk tanulságain is okulva, ott diagnosztizálták a közelgő veszélyt, ahol az valóban jelentkezett. Világosabban látták a közelgő apokalipszis lovasainak arcát, mint azok a kadet párti liberálisok, akik elhatárolódván bár az eszer, mensevik és bolsevik pártok forradalmi radikalizmusától, Miljukovval az élükön élesen elutasították a VEHI álláspontját is. Vakságukért – tethetnék még talán hozzá – meg is büntette őket a történelem.

Mindez meggyőzően hangozhat, ám a „*történelmi igazolással*” nem árt mégiscsak csínján bánni. A ráismerés lendülete („*Hisz ezek a profetikus szerzők a sztálinobolsevizmus kritikáját adják már 1909-ben!*”) könnyen félreveheti a mai olvasót. Eszemben sincs persze a kérdést historizálni. Tekint-

sünk csak vissza a mából, hisz honnan más-honnan tekinthetnénk bárhova is, mint onnan, ahol épp állunk. De ha abból a ma már sokak által, így általam is osztott meggyőződésből indulunk ki, hogy a sztálini Szovjetunióban nem egy fanatikus szekta ördögi víziói teljesedtek ki, hanem – egy fél évszázados, még a XIX. század végére visszanyúló kitérő után – a „sajátos orosz fejlődés” alapstruktúrái tértek vissza egy új, hosszú időre megint csak életképes, sőt a világbirodalmi aspirációkat is újra kielégíteni képes alakban, úgy nem kell már rövidere zárunk az értékelést. Durván fogalmazva: a kérdés illetően felvetése után távolról sem kényszerítő erejű már, hogy azok, akik nem szeretik a kommunistákat, mindenképpen és feltétel nélkül azonosuljanak a VEHI álláspontjával. Mert igaz ugyan, hogy a vehisták szakítanak a népfelszabadítás paraszt- és proletárszocialista credójával, de kérdés, hogy ugyanilyen radikálisan tudnak-e (és akarnak-e) szakítani azazal a „sajátos orosz fejlődéssel” is, melyen belül a népboldogító Hatalomnak és a megváltandó Népnek egymást feltételező kettőssége távolról sem a forradalmi ideológiák kizárólagos sajátja.

A példáért igazán nem kell messzire menni. Hisz „szüntelenül a nép jólétére gondolva”, minden erejét „a nép jólétének szentelve”, II. Miklós sem az önkénnyel, hanem a gondjaira bízott nép javával indokolta azt, hogy az Állami Dumát „sajátosan orosz tanácskozó jelleggel” ruházta csak fel, mely így a nép és a cár közötti egységet nem lesz majd képes megbontani. Mint ahogy a közjóra hivatkozik természetesen akkor is, amikor alig két hónap elteltével feloszlattja a mégiscsak alkotmányos allűrökkel fellépő Dumát. A poliükai hatalom terhéről lemondó népi közösség, illetve a hatalom terhét önmagára vállaló cári egyeduralom képlete játssza a főszerepet a monarchista-konzervatív, illetve az ez idő tájt velük már egyre inkább összemosódó szlavofil gondolkodók Dumával kapcsolatos megfontolásaiban is. „Az orosz egyeduralmi rendszer kereteiben – írja N. A. Engelhart a szlavofilek lapjában, a *Ruszkij Vesznyik*ben – az intézményeken, a törvényhozói gyakorlatban világosan és állandóan működnek azok az összehétközítő, egyenlítő és elosztó erők, melyek hiányoznak a bürokratikus parlamentáris uralmi formából, s amelyekről a Nyugat

és az Új Világ utópistái csak álmodoznak... Ez az államhatalom ésszerűen, minden erőszak nélkül, harmóniát hoz az anyagi érdekek harcába, reális erőként érzékelhető, jövőző, hatalmas ereje az orosz államiságnak.” A parlamentarizmus néptől elidegenedett, bürokratikus mechanizmusaival a „lelkek organikus közlérsaságát” szegezve szembe, az Orosz Emberek Szövetsége elnevezésű feketeszázas szervezet is örömmel konstatálja, hogy az első Állami Duma „örültek gyülekezettének bizonyult”: nép és cár egyesülését „a nyugati alkotmányos és parlamenti formák átvetelével nem lehet megoldani”. A nép lelki megújulása, vallási fordulat, zemszkij szobor és zemszkij cár hozhat csak megmentést Oroszország számára.

Szemben a magyar kötet kitűnő, gondolat- és információgazdag utószavának szerzőjével, Sz. Biró Zoltánnal, én a magam részéről nem érzem meglepőnek, de még indokolatlan sem, hogy ebben a poliükai és szellemi légkörben az alkotmányos demokraták, élükön Miljukovval, nem fogadták kitérő lelkesedéssel a VEHI programját. Mert bármennyire igaz is, hogy a szocialista pártok, titkos szövetségben a monarchistákkal, mindvégig óvtak az „alkotmányos illúzióktól”, de akár-hogy is nézzük, mégsem ők oszlatták fel az Állami Dumát, melyben egyébként a trudovik frakció révén végül részben mégiscsak képviseltették magukat. Azt is nehéz belátni, hogy az 1905–1906-os évek véres káoszárta miként hárrítható az orosz forradalmi értelmiség radikalizmusára a felelősség. Tény és való: hősi pózba vágva magát, szívesen viselte volna ezt a felelősséget. Ám tény az is, hogy az elsősorban parasztfelkelésként, második pucacsovsinaként értékelhető események ki-robbanásában és lefolyásában a forradalmi értelmiségnek gyakorlatilag nem volt szerepe. Annál inkább a cári kormányzat agrárpoliükájának, a kötelező megváltás következtében elviselhetetlenné nőtt paraszti adóssághatereknek s a parasztság újbóli röghözkötésének a nemcsak megőrzött, de funkcióiban bizonyos fokig még meg is erősített obszcinák révén. És persze a Téli Palota, azaz a cár atyuska elé vonuló „proletártömegek” sem vörös, hanem egyházi zászlók alatt vonultak, s nem Lenin, hanem Gapon pópa vezette őket. Végül érthetőnek tetszik, hogy az alkotmányozó gyűlést, népképviselést, általános

és titkos választójogot követelő kadetok idegenkedve olvasták a VEHI negatív programját, mely szerint a politikai felszabadulás csak a politikától való felszabadulást jelentheti: Oroszországot „csak egy láthatatlan, de óriási vallási tettel lehet meggyógyítani” (Bulgakov) – lelki és erkölcsi fordulattal.

Eszem ágában sincs persze közvetlen kapcsolatot állítani Pobedonoszcev és a többi monarchista vallási obskurantizmusa, valamint a vehisták vallási meggyőződése között. Sztruve ugyan egyre inkább egy etatista és nacionalista államvallás irányába sodródik, ám Bergyajev, Szergij Bulgakov vagy Szemjon Frank Krisztusa épp az individuális szabadság és méltóság végső biztosítója. A Nép istenítésével az „egyellen Atya szülte, egyenlő emberek iránti valódi tisztelet” (Bergyajev) állítja szembe, a „rombolás mint érték metafizikai abszolutizálásával” a „produktivitás magasrendű és univerzális elvét” (Szemjon Frank), azt a „konkrét idealizmust”, mely nem materiális vagy szubjektív értékeken, hanem a kereszténység univerzális elvein és a velük szemben érzett felelősségen alapul, nem az „önistenítés heroizmusán”, hanem a „keresztény alázaton” (Bulgakov).

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a politikával, a jogi és alkotmányos formák keresésével szembeállított vallási és erkölcsi megfontolásoknak Oroszországban különös előtörténete volt (és – a „szocialista jogra” gondolva – különös folytatása lesz). Oroszország „élő társadalmi organizmusát” már az első szlavofil nemzedék szembeállította a Nyugat „halott állami mechanizmusával” (Homjakov), s megvetéssel beszélt „a lelkesmeretel törvényekkel felváltó” (K. Akszakov) Európáról. Hadd hivatkozzam ezen a ponton épp a VEHI egyik szerzőjére, Kisztyakovszkijra, akinek írása nemcsak hogy eltér a kötet egészének szellemiségétől, de több ponton egyenesen szemben áll vele. Kisztyakovszkij ugyanis abban a jogi nihilizmusban fedezi föl az orosz értelmiség legnagyobb tévedését, mely a szabad személységet egyrészt, a nép javát másrészt az alkotmányos rend, a jogállamiság és a politikai intézményrendszerek alternatívájaként fogta fel. Ez a jogi nihilizmus vezet el ahhoz az erkölcsi idealizmushoz, mely egyébként a VEHI kritikájának is tárgya. Ám ebben az erkölcsi idealizmusban nemcsak a forradalmi értelmiség, de a szlavofilek, sőt ideológiáját

illetően a cári egyeduralom is osztozott. A politikai, jogi és alkotmányos formák „halott mechanizmusának”, „börzeszellemének” megvetéséből következett, hogy az orosz forradalmi és szlavofil értelmiség csak erkölcsi, metafizikai vagy történelemfilozófiai elvekbe kapaszkodhatott, s az elutasított „rossz” Hatalommal végül mindig csak egy „jó” Hatalmat tudott szembeszegezni, eközben mindig ádulva nemcsak az alkotmányosságon, de a megváltandó, megmentendő népen is.

A liberálisok elhatárolódása több szempontból is indokoltnak tűnik tehát. Indokaik eltértek ugyan Lenin és a szociáldemokraták indokaitól (akik a VEHI-ben csak a liberális burzsoázia szükségszerű árulását konstatálták, nem kis elégtétellel), ám túlzás volna azt állítani, hogy Miljukovot pusztán pártpolitikai vagy takikai megfontolások befolyásolták. Többről volt s talán van szó most is. Hisz nem egészen igazolhatóan azoknak a mai, „szovjet szlavofileknek” az interpretációja, akik a VEHI-t nemcsak azért tekintik „szent könyvnek”, mert a „bolsevizmussá fajuló” orosz forradalmi tradíciók kritikáját adta. Szent könyvnek tekintik azért is, mert olvasatukban a VEHI a „szent Oroszország” tradícióiba vetvén a menekvés horgonyát, a forradalmi eszmével egyetemben elveti az ilyen idegen eszméket exportáló Európát is. Ebben az olvasatban a VEHI az „orosz út” könyve lenne tehát: a forradalmi tradícióktól való elhatárolódás a Nyugattól való elhatárolódással lenne azonos.

Kétségtől lehetne olyan helyeket citálni, melyekre egy ilyen olvasat hivatkozhat. Bulgakov például „a kispolgárság szellemi alapjával szolgáló” felvilágosodás „bomlasztó elvéről” beszél, melynek következtében „Európa arca egyre jobban eltorzul”. Nem nehéz felismerni a szlavofil hangütést Bergyajev azon gondolatában sem, mely szerint a konkrét idealizmus feladata abban áll, hogy végrehajtsa „az európai filozófiában kidolgozott, eleven léte elvesztő ráció misztikus beteljesítését”. Végül tény: ha a VEHI szerzői a pozitív orosz hagyományok felé fordulnak, úgy a szlavofil gondolkodók mellett – Kisztyakovszkij persze itt is kivétel – mindig a nép tradicionális vallásosságára, az egyházra és a (misztikus vagy etatista értelemben felfogott) államra utalnak. Ennyiben is a szlavofilek nyomdokain haladnak te-

hát, vagy inkább: a szlavofil hagyományt ismét az első, klasszikus nemzedék gondolkodói szintjére emelik. Egyoldalú Európa- vagy rációellenességgel vádolni őket mégis erős túlzás lenne.

A szerzők nagyon is világosan látják, hogy az orosz forradalmi értelmiség radikalizmusával nem a felvilágosult ész érkezett meg Oroszországba, hanem a felvilágosodás európai fejlődését kezdettől kísérő *észutópiák* parazita jelensége: „materialista messianizmus”, dogmatikus hitrendszerek „mártírosmáskultusza” és „önistenítő heroizmusa”, fanatikus pártok acsarkodása. Mindebből nyilvánvalóan hiányzik a racionális magatartás alapvető vonása, az érvelő megalapozás igénye és a kritikával szembeni nyitottság. Mi több: nem minden önellentmondás nélkül ugyan, de Bulgakov és Frank egyenesen az orosz forradalmi értelmiség beállítódásának vallásos szerkezetéből indul ki, hogy aztán különválasszák egymástól a „*heroizmust*” és az „*aszketizist*”, „*a földi szükségletek és az ideális értékek szolgálatára hivatott vallást*”.

Ami pedig Európa megítélését illeti, itt bizonyos vonatkozásokban határozott fordulatról beszélhetünk. A szlavofilek klasszikusai az osztályok harcát és a véres belső viszályokat – úgymond – nem ismerő orosz történelemre, az obscsinák népének és a cárnak „közös megegyezésére” utalva, a „valódi konzervatívizmus” mintaországát Oroszországban jelölték meg. A vehisták ezzel szemben már az orosz fejlődés absztrakt-hiányos voltában látják a bajok egyik gyökerét, s a sűrű szövést európai kultúra és történelem „természetes konzervatívizmusára” hivatkoznak. A felvilágosodás – mint tudjuk: „*bomlasztó elve*” – Európában nem játszik „*kizárólagos, de még vezető szerepet sem a kultúra történetében. Az európai kultúra fája – írja Bulgakov – mind a mai napig a régi vallási gyökerek szellemi nedveivel táplálkozik... Ezek a gyökerek, ez az egészséges történelmi konzervatívizmus őrzi a fa szilárdságát, bár ha a felvilágosodás nedve beszívórog a fa gyökereibe és törzsébe, az is elrohad, elkorhad*”. A szocialista eszme is azért válhatott gyorsan terjedő ragályá Oroszországban – mondja Frank –, mert itt nem korlátozzák azt „*a konzervatív kultúra nagy hatású erői*”.

Ellentétben a forradalom szocialista hősével, aki saját tervei szerint kívánja alakíta-

ni a történelmet, miközben a már létezőt nem tekinti többnek, mint alakítható nyersanyag, a vehisták a morális-erkölcsi kötést adó hagyományokhoz, absztrakt valóságtagadás helyett az orosz történelem megtartó kontinuitásához akarnak visszanyúlni. A vállalható kontinuitás fellelése azonban, meghozzá a tágan értelmezett orosz gondolkodás keretei között, nem bizonyult igazán megoldható feladatnak. Hisz a kötet szerzői szakítanak az orosz forradalmi értelmiség, azaz saját megfogalmazásuk szerint is „*az orosz értelmiség*” hagyományával, de arra sem hajlandók (és ezt persze ki kell emelni), hogy a századelő monarchista körökkel összefonódó szlavofiljeit követve „*szent Oroszországgá*” mitizálják a cárok birodalmát. A szlavofilek klasszikus nemzedékének képviselői még lehetnek egyidejűleg konzervatívok és a péteri Oroszország kritikusai, mert visszautalhattak az (idealizált) Moszkvai Oroszországra, melynek megőrzött hagyományai úgymond ott élnek a (megint csak mitizált) obscsinákban, Oroszország mélyen vallásos, „*szerteszellen népében*”.

A népre és a nép vallásosságára való utalások ugyan rendre megjelennek a ВЕHI-ben is, de ezek a második pugacsovšina tapasztalatai után a szerzők számára sem tűnnek különösebben meggyőzőnek. Nem kell itt beélnünk Gersenzon sokat idézett, a korabeli krüka botránykövévé vált kijelentésével, mely szerint „*jelenlegi állapotunkban... áldanunk kell e hatalmat, amely szuronyával és börtöneivel még védelmez bennünket a nép dühétől*”. Gersenzon a kötet második kiadásában ugyan utal arra, hogy kijelentésében „*a »kell« szó azt jelenti: »tételtünk«: saját kezünkkel, öntudatlanul szőljük ezt a kapcsolót önmagunk és a hatalom között*”. Csakhogy Sztruve, Bulgakov és Frank Gersenzonéhoz hasonló állításai valójában messzebb mennek e téren, mint Gersenzon idézett kijelentése. Sztruve az egyik oldalon „*államépítő tevékenységre képes, konzervatív társadalmi erőkről*”, mi több, az „*állam misztikumáról*” beszél, mellyel a másik oldalon mindig is az „*alsó rétegek lázadása*”, „*az állam ellen irányuló rablószellem*”, „*kollektív útonállás*” állt szemben. Bulgakov pedig, a népben élő „*sötét erőkről*” szólván, ha akaratlanul is, de egyenesen cáfolja Gersenzonnak a „*jelenlegi állapotokra*” és az értelmiség bűnére utaló vé-

dekezését: „Ezek a fenyegető, szervesen elemi erők a maguk romboló nihilizmusával csak látszólag kapcsolódnak a forradalmi értelmiséghez... Valójában ezek az erők nagyon régi eredetűek, magánál az értelmiségnél is jóval régebbiek. Az orosz államiség alig-alig tudott fölébük kerekedni: külső korlátok közé szorította, bírtcsbe verte őket, de teljesen sohasem győzte le.” Az absztrakt, szervesen és elemi erőként felfogott népek, valamint a vele szemben külsőleges, így úgyszintén absztrakt maradó államnak a kettőssége végül „univerzális szociológiai igazsággá” lesz Szemjon Franknál. A VEHI folytatásának tekintett (s így részben a magyar kiadásba is felvett) A MÉLYSÉGBŐL című kötetben írja: az („alsóbb néposztályokkal” azonosított) nép „semmilyen társadalmi rendben és semmilyen társadalmi körülmények között nem lép fel kezdeményezőként és a politikai élet alkotó szereplőjeként. A nép mindig, még a legdemokratikusabb államban is végrehajtó, eszköz valamely irányító és ösztönző kisebbség kezében. Egyszerű, megmaghatatlan és univerzális szociológiai igazság ez: csak a szervezet lehet hatékony, az amorfi tömeg sohasem, miközben a szervezet mindig azon alapul, hogy a többség alárendelődik a vezető szerepet betöltő kisebbségnek”.

Ha tetszik, ismét csak profetikus sorok, ezúttal 1918-ból (Gersenzon ekkor már a bolsevikok táborában van), ám egészen más értelemben, mint ahogy azt korábban láttuk. A forradalom káosza után a sztálini állam szervezete hatékonyan bizonyul majd az amorfi tömeggel szemben, s a többség bizony alárendelődik a vezető szerepet betöltő kisebbség államalkotó erejének. Az orosz fejlődés kontinuitása ezzel helyreáll. Hiszen az amorfi, „absztrakt” Nép és a tőle független Állam kettőssége nemcsak az „orosz gondolat” legkülönbözőbb, szocialista és konzervatív formákban visszatérő alapténye, de egyúttal (és elsősorban) a moszkvai centralizációval induló és Nagy Péter reformjaival kiteljesedő orosz fejlődésé. A kollektív adózási és sorozási egységekké átváltott, mozdulatlanosságra kárhözottatott obszcinák masszívuma fölé magasodva, a cári Oroszország katonai-bürokrata centruma, a nemesség szolgáló rendjére támaszkodva, nem is annyira államosította, mint inkább gyarmatosította a paraszti társadalmat. S mivel a hatalmi centrum tudatosan megállt az obszcinák határainál, a saját írat-

lan történelmét élő „nép” értékrendszere, kultúrája és társadalmi rendje éppúgy idegen maradt az állam céljaival és értékeivel szemben, ahogy a birodalomépítő centrum is kirabolható természetű gazdagságként, „sötét” és „elemi erőként” kezelte saját társadalmát. A sztálinizmus leírására kialakított olyan fogalmak, mint a „két Oroszország” (Castoriadis) vagy a „belső gyarmatosítás” (Gouldner) nemcsak hogy ráillenek a péteri Oroszországra, de kiválóan alkalmasak arra is, hogy kiemeljék az orosz-szovjet fejlődés, az „orosz út” több évszázados kontinuitását. Ez a fejlődési út pedig mindig is kiváló táptalaja volt az erkölcsi idealizmus és a népboldogítás különböző változatainak.

Az utalás az „orosz útra” persze meglehetősen fátumosnak tűnhet. Mintha az következnék belőle, hogy nyúlhattak volna a VEHI szerzői bárhova is, az utópiákkal szemben vállalható tradíciókra, létező belső folyamatokra úgysem lehettek volna sehol. A nép vallásosságára vagy az igencsak kétes állapotú és hitelű pravoszláv egyházra történő utalás idealizáció ugyan, de az úttévesztés fél évszázada után másból, mint idealizációkból kiindulni úgysem lehet. Ez a fátumos látszat azonban csal: a VEHI szerzői az újkori orosz történelem törésvonalának kellős közepén álltak. A polgári fejlődés dinamikája, a virágkorukat élő nyugat-európai államok kihívása az orosz abszolutista államot a XIX. század utolsó harmadában új válaszra kényszerítette. Ez a kényszer már a krími háborúban elszenvedett vereségtől nyilvánvalóvá vált, méghozzá elsősorban a hadseregfejlesztés szempontjából döntő ipar és infrastruktúra területén. A fenyegető paraszti lázongások mellett ez a birodalmi érdek döntő szerepet játszott a jobbágyreform keresztulvitelében s a „gyarmatosított” paraszti társadalom stagnálását tükröző rendi keretek fellazításában. A reformokra kényszerülő állam birodalmi érdekei s az állami centralizáció hatalmi bázisát képező nemesi rendi érdekei között azonban ily módon olyan ellentétek jöttek létre, melyek a hatalmi centralizáció működésének diszfunkcionalitását idézték elő. Az abszolút hatalom a mind privilégiumai tartalmában, mind rendi hierarchiájában a mezőgazdasági szféra kiszípolozására szervezett nemesi rend ellenállásába ütközve, s képte-

len lévén e rendet új alapokra helyezni, kompromisszumos megoldásokra, abszolút voltától idegen utakra kényszerült.

Mivel Oroszország egy határozottan kelet-európai, ám mégis tőkés típusú iparosítás útján indult el, a legfőbb beruházó és ipartámogató szerepét vállalni kénytelen állam egyre kevésbé mondhatott le a szabad munkaerőalap létrejöttéről és egy olyan tulajdonosi réteg kialakulásáról, mely előtt most már fokozatosan felvillan a civil társadalommá válás lehetősége. A századfordulón a cári állam, a konzervatívok ellenkezése ellenére, nemegyszer a belső intrika eszközeivel, de hozzákezd a jobbágyreform mögött megbújó politikai és rendi koncepció átértékeléséhez. A földdel törtéző (és ezek szerint egyáltalában nem „porosz utas”) felszabadítás ára, a kötelező megváltás és az ennek fejében fizetendő robot kizárólag az életképtelen nemesi birtokok érdekeit szolgálta ugyanis, a megőrzött obscsinák szervezete pedig, a megváltásra is kiterjesztett egyetemleges felelősséggel és az egyenesen kötelezővé tett újrafelosztási rendszerrel, egyrészt meggátolta a parasztság egyéni földtulajdonának kialakulását, másrészt ismét röghöz kötötte a parasztságot. Adóhátralék esetén az obscsina megtagadhatta a városi üzemekben dolgozó tagjai számára is az útlevel meghosszabbítását, ami a „proletárok” azonnali hazatoloncoltatásával járt.

A kormánynak ez az obscsinakoncepciója határozottan politikai fogantatású volt. Háttérben az a Haxthausenig visszanyúló meggyőződés állt, mely szerint az obscsina egalitarianizmusa megvédi Oroszországot „a pauperizmustól, a proletariátustól, a szocializmus és a kommunizmus tanításaitól”. De mint az obscsinák megőrzésében, a Witte által képviselt gazdasági szempontok mellett, lebontásában is fontos szerep jutott a politikai megfontolásoknak. Sztolipin, aki ekkor még szaratovi kormányzóként közelről figyelhette az 1905-ös év parasztlázadását, a belügyminiszterhez írt feljegyzésében arra a következtetésre jut, hogy létre kell hozni egy „kistulajdonosi osztályt – az állam alapsejtyét”. A sztolipini reformokkal elindul majd az obscsinák felbomlása, s ez a folyamat olyan korábbi tendenciák kötegebe illeszkedik, mely a monarchista körök ellenállása ellenére és a szocialista pártok dühös

kritikájától övezve, de mégiscsak az „orosz útról” való letérés lehetőségét ígéri.

Tudjuk, hogy a történelem másként alakul majd: Sztálinnak sikerül rálelnie az iparosítás tőkés-piaci viszonyoktól, civil társadalomtól és szabad munkaerőalaptól független, orosz útjára. Az azonban figyelemre méltó, hogy a VEHI szerzői, nem tudván igazán átörömi az orosz gondolkodás hagyományos fogalmi keretein, jórészt érzéketlenek maradnak e csíraszerű, ám utópiáktól független kezdemények iránt. Mert igaz ugyan, hogy az elosztás egalitárius elvével a termelés (ideális) elvét szegezik szembe, de a „földi jólét nihilista vallásának” tekintett szocializmust elutasítva, csak ideális értékek követésére tudnak felszólítani. S ha Dosztojevszkij Nagy Inkvizítora nem is azonos a liberalizmussal, az is kétséges, hogy Aljosa Krisztusa felfogható-e társadalomszervező elvként.

Elismerem persze, hogy a VEHI-nek elképzelhető egy másik, e politikai és társadalomtörténeti kérdésektől független olvasata is. Bergyajev perszonalizmusa vagy Bulgakov vallásfilozófiája nyilván nem préselhető e keretek közé. Csakhogy itt nem róluk, még csak nem is az egyes tanulmányokról volt szó, hanem egy olyan kötetéről, mely vállaltan és tudatosan egy konkrét politikai-történeti szituációra adott válaszként született, s egy társadalmi program igényével lépett fel. A kötetet így olvasták akkor, s recepciója történetét mindmáig az ilyen olvasatok határozzák meg.

A magam részéről nem láttam okot arra, hogy ettől eltérjek. Annál is kevésbé, mert a birodalom ismét az apokalipszis vagy inkább – Kira Muratova filmjének címét idézve – a végelgyengülés küszöbén áll. Ismét egy törvonalon, ismét azzal a lehetőséggel, hogy letérjen az „orosz útról”. Akárhogy forduljon is azonban, kinnal, keservvel, káosszal és megannyi megaláztatással teli időszak közeleg Oroszország számára, mely újra megszületheti a maga hőrozsait és szentjeit. Muratova filmjében már semmi sincs a helyén, sőt nincs semminek helye. Törmelékek, szervetlenül vált életformák értelmetlen morzsái sodródnak egymás mellett. Nem élet, csak vegetálás. És még csak azt sem mondhatnám, hogy „szomorú” a film. Mert ami itt a legmegdöbbentőbb, az az orosz kultúrára oly jellemző szépség, az akár hiányában is megidézett szép-

ség teljes hiánya. A „gonosz Birodalmával” a „szent Oroszország” transzcendens mélysége is eltűnni látszik. Ha nem tévedek, erről szól Ascher Tamás PLATONOV-rendezése is. A veranda széles és világos ablakán áttűnő, ígéretesen szép természet fokozatosan egy piszkos és kicsiny ablak kivágásába kényszerül, hogy az utolsó szín zárt teréből végleg eltűnjék. Ez az utolsó jelenet pedig, kiáltó ellentétben Mihalkov emlékezetes filmjével, nem ironikus és megbocsátó segélykiáltás már, hanem arkulálatlan üvöltés.

E két megrendítő élményt azért idéztem csak itt, mert az elengedhetetlen szemléletváltás követelményét tudatosították bennem a „Gonosz” szétmálló birodalmával szemben.

Visszatekintve tűnjék bármennyire is frivolnak, mindmáig, azt hiszem, sokunk hajlamos volt arra, hogy az orosz paraszt vagy bányász embertelen életét mintegy szimbolikusan vagy szimbolikusan is értelmezze: a „Gonosz” leleplezéseként. Most a Gonosz s vele a szimbólum eltűnni látszik, s marad az orosz kultúrától oly idegen, minden pátosztól mentes, prózai szenvedés. A gaz hódító rettenetes maszolja, a mennyei és pokolbéli homlokzatok mögül előtűnnek a szegény oroszok. Reményük csak abban lehet, hogy sem „istenhordozó népnek”, sem „elemi óserőnek” nem tekintik őket többé senki.

Tallár Ferenc

A *Holmi* szerkesztői szeretettel várják a lap eddigi és leendő munkatársait – a kéziratokat, terveket, ötleteket, a támogatást vagy a bírálatot – minden hónap első csütörtökjén 16-tól 18 óráig az Írók Boltjának teázójában (Bp. VI., Andrassy út 45.).

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg